

Univerza v Ljubljani
Filozofska fakulteta
Oddelek za slovenistiko
Center za slovenščino
kot drugi/tuji jezik

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

Ljubljana, 27. 6.-15. 7. 2011

Zbornik predavanj

- **družina** = organizirane združbe, kategorije česa ≈ **družina**
- **družina** = sorodnike ...
- **družina** = družba, druščina skupina ljudi s skupnim ciljem in delovanjem po določenih pravilih → DRUG tovariš, sopotnik (16. stol.) → družil se notranje, čustveno se povezovati ≈ družiti se biti rad in pogosto s kom skupaj
- **družina** = družba, druščina skupina ljudi z enakimi interesi ≈ **družina** jezikovna družina
- **družina** = sorodnici, rodbina ≈ **družina** združba ljudi s skupnim ciljem in delovanjem po določenih pravilih → družina strasti in otroci ≈ **družina** družabniki, služinčad ≈ **družina** star, sluzabnica za beseda družina • polmenovana družina •

Univerza v Ljubljani
Filozofska fakulteta
Oddelek za slovenistiko
Center za slovenščino
kot drugi/tuji jezik

47. seminar slovenskega jezika, literature in kulture

**Družina v slovenskem jeziku,
literaturi in kulturi**

27. 6.–15. 7. 2011

Zbornik predavanj

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

811.163.6(082)
821.163.6.09(082)
930.85(497.4)(082)

SEMINAR slovenskega jezika, literature in kulture (47 ; 2011 ; Ljubljana)

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi : zbornik predavanj / 47. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, Ljubljana, 27. junij/15. julij 2011 ; [uredila Vera Smole ; povzetke prevedel David Limon] ; [izdala] Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik. - Ljubljana : Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2011

ISBN 978-961-237-434-1

1. Gl. stv. nasl. 2. Smole, Vera

256478208

47. seminar slovenskega jezika, literature in kulture

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

Zbornik predavanj. Uredila Vera Smole, povzetke prevedel David Limon, tehnično uredila Mateja Lutar, oblikovala Metka Žerovnik, založila Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, izdal Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko, za založbo Valentin Bucik, dekan Filozofske fakultete, tisk Birografika Bori d. o. o.

Naklada: 600 izvodov.

Cena: 16,16 EUR.

© Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2011.
Vse pravice pridržane.

Izdajo zbornika je omogočilo Ministrstvo za visoko šolstvo, znanost in tehnologijo Republike Slovenije.

Ljubljana, junij 2011

Vsebina

Vera Smole	Uvodna beseda	7
Predavanja		
Jezik		
Erika Kržišnik	Jezikovna uresničitev sorodstvenih metafor v slovenščini	11
Matej Šekli	Neprevzeto besedje za sorodstvo v slovenščini z vidika zgodovinskega besedjeslovja	21
Maja Đukanović	Svakovega tasta sestrična je moja mala teta	29
Vera Smole	Nekdaj pogoste v slovenskih družinah – jedi iz krompirja in fižola ...	38
Literatura		
Alojzija Zupan Sosič	Družina v sodobnem slovenskem romanu	49
Irena Novak Popov	Družina v pogledu sodobnih slovenskih pesnikov	57
Mateja Pezdirc Bartol	Odnos med materjo in hčerjo v sodobni slovenski dramatiki – študija dveh primerov	65
Đurđa Strsoglavec	Poročni boter in krstna priča	73
Anja Štefan	Pravljice, ki jih mladi starši pripovedujejo, pravljice, ki jih otroci poznajo	83
Kultura		
Mojca Doupona Topič, Tanja Kajtna	Družina in šport	91
Metka Kuhar	Nočejo ali ne morejo iz »hotela mama«?	99
Mojca Ramšak	Ženska čast kot obča zadeva	106
Jože Ramovš	Družina – osnovna in vseživljjenjska šola jezika	114

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

Izbirni tečaji

Jezikoslovni

Ada Vidovič Muha	Poglavlja iz besedotvorja	125
------------------	---------------------------------	-----

Literarni – Družina v slovenski mladinski književnosti

Mateja Pezdirc Bartol	Podobe družin v sodobnem slovenskem mladinskem romanu ...	132
-----------------------	---	-----

Milena Mileva Blažič	Podobe družin v kratki sodobni pravljici	138
----------------------	--	-----

Parada mladih

Špela Zupan	Družina v poeziji najmlajše pesniške generacije	143
-------------	---	-----

Maja Smotlak	Pahorjeve matere, hčere in žensko-moški odnosi v romanu <i>Parnik trobi nji</i>	147
--------------	--	-----

Manca Erzetič	Srečko Kosovel, poezija in zorni kot družine: globalno, lokalno in individualno.....	152
---------------	---	-----

Boris Kern	Stopenjske tvorjenke iz glagolov čutnega zaznavanja	156
------------	---	-----

Tina Palaić	Pomen jezika v procesu institucionalnega ukrepanja v primerih nasilja v družinah	161
-------------	---	-----

Ekskurzija

Mojca Nidorfer Šiškovič	Ekskurzija na Štajersko – rudarsko mesto Velenje in knežje mesto Celje	167
-------------------------	---	-----

Predstavitev avtoric in avtorjev	177
--	-----

Uvodna beseda

Čeprav smo pojem »družina« v krovni temi 47. seminarja slovenskega jezika, literature in kulture zastavili v najširšem smislu obstoja medsebojne povezanosti, druženja, soobstoja v prid vsakemu posamezniku in obenem celotne (z)družbe, društva in združenja s prenosom teh odnosov tudi na druga področja, tako da se v družine družijo lahko tudi živali, rastline, jeziki, besede, črke, računalniki in še marsikaj, pa je bil odziv predavateljev – z delno izjemo nekaterih jezikoslovnih prispevkov – povezan z družino kot osnovno celico človekovega bitja in žitja. Ne moremo reči, da je tema zato kaj bolj aktualna, saj bi težko trdili, da kdaj ni: vsakdo se nekam in nekomu roditi, vsakdo s starši vzpostavi nek odnos, pa četudi so ga ti zapustili in je prišel morda v nadomestno družino. In kar je svojevrsten paradoks: odsotnost enega ali obeh staršev pusti v človeku še globlje sledi kot njihova prisotnost. Sobivanje pa ljudi vodi v take ali drugačne medsebojne odnose; skupno vsem in pri vsem pa je, da si – morda ob splošni negotovosti še toliko bolj – želijo, če že ne kar hlepijo, po globlji medsebojni povezanosti, ki se začne pri osebnem pogovoru (ne mimobežnem klepetu), torej pri jeziku kot sredstvu komunikacije, in nadaljuje v naklonjenih dejanjih, ki udeležencem vzbujajo občutek sprejetosti, zaupanja, varnosti, ljubezni ter končne sreče in zadovoljstva (s samim sabo in drugimi).

Avtorji letosnjih predavanj, vključno s tistimi iz »parade mladih« in enega od izbirnih jutranjih tečajev, nam slikajo takšne in drugačne medgeneracijske in medspolske odnose v ožji in širsi družini ter njihovo vrednotenje v različnih časih in prostorih ali pa z različnih gledišč poudarjajo starševsko odgovornost in pomen družine za otroke, za njihov vsestranski razvoj in vključevanje v širšo družbo. Enako kot sorodstveni odnosi pa so zanimivi tudi leksemi in metafore, ki jih označujejo.

Že v prvem jezikoslovнем prispevku bomo spoznali, kateri od leksemov oče, *mati*, *otrok*, *sin* in *hči* v slovenskem jeziku tvori največ konceptualnih metafor in koliko pri njihovi tvorbi naravni spol teh leksemov vpliva na slovnični spol drugih sestavin. Drugi prispevek razлага osnovne pojme zgodovinskega besedjeslovja in jih ponazarja na primerih neprevzetega besedja za sorodstvo v knjižni in narečni slovenščini. Kar dva prispevka, eden v jezikoslovju, drugi pa na koncu literarnovednega razdelka, se ukvarjata z razlikami v nadrobnosti poimenovanj za sorodstvene odnose v slovenskem in v srbskem jeziku oziroma v treh naslednikih srbohrvaščine ter navajata težave in možne rešitve pri prevodih iz njih v slovenščino, ki ima v tem delu leksike (že) velik primanjkljaj. Zadnji jezikoslovni prispevek o poimenovanjih za nekaj jedi iz krompirja in fižola v slovenskih narečjih ima tudi kulturnoško ozadje.

Ugotovitve prvih dveh literarnovednih prispevkov so nedvomne: tematizacija družine se od začetka 90. let 20. stoletja povečuje tako v romanu kot v liriki, kar avtorici spodbudi, da se poglorita tudi v vzroke in povode za tako stanje ter ugotavljava pisateljevo oziroma pesnikovo vrednotenje in doživljanje odnosov znotraj različnih tipov tradicionalnih in sodobnih družin, kakor se kaže skozi intimni svet literarnih oseb. Tretji prispevek se loteva osvetlitve zapletenega odnosa med materjo in hčerjo, ki je istočasno lahko tudi odnos med dvema generacijama, in sicer na primeru dveh sodobnih dramskih besedil, ki ta odnos izpostavljata kot osrednjo temo, a skoznjo zelo ostro prodirajo družinski odnosi v celoti. Četrти prispevek zbuja upanje, da bodo otroci morda v večjem številu spet deležni pripovedovanja pravljic v živo, še več, da bodo med njimi tudi take, ki so plod večstoletnega (domačega) kulturnega izročila.

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

V kulturološkem razdelku se najprej srečamo s prispevkom, ki osvetljuje pomen družine pri otrokovem vključevanju v športne aktivnosti in tudi potem, ko se iz njega morda razvija vrhunski športnik; ne more tudi mimo spolnih vlog, saj se tudi šport deli na »moškega« in »ženskega«. Drugi prispevek prinaša ugotovitev, da je pretirana in predolga skrb staršev za otroke in posledično premajhna mera odgovornosti odraščajočih in odraslih otrok tudi pri nas povzročila porast »hotelov mama« ali »čakalnic na odraslost«. Vloga spolov je v različnih družbah različna, zatiranje žensk pa se lahko kaže in upravičuje tudi s skrbjo za njeno čast, čeprav je v ospredju čast družine, ali bolje – čast moških članov družine; kakšen odsev ima pojmovanje (ženske) časti v jezikovnih metaforah, bomo spoznali v tretjem prispevku. Zadnji prispevek je posredno poziv inštitucijam, da pomagajo družini še pri eni od zelo pomembnih vlog, in sicer pri ohranjanju in kultiviranju maternega jezika kot glavnega občevalnega orodja za kvalitetno sožitje med ljudmi.

Kakor ni družina samo vsota staršev in otrok, ampak jo določa kompleksnost medsebojnih odnosov, tako tudi beseda ni samo zaporedje obrazilnih morfemov, saj jih v nov smisel združuje medsebojno odvisnostno razmerje; predstavitev teh razmerij in izrazna podoba tvorjen je vsebina prispevka z jezikoslovnega jutranjega tečaja. Odgovor na vprašanje, kakšna je podoba družin v slovenski sodobni kratki pravljičici in v sodobnem mladinskem romanu, je na kratko podan v prispevku z literarnega jutranjega tečaja.

Po ugotovitvi, da je družinska tematika ponovno v ospredju literarnega izražanja pa tudi širše družbene obravnave, je razumljivo, da se z njo ukvarja veliko najmlajših raziskovalcev; za predstavitev v zborniku in na seminarju smo izmed petnajstih prispevkih izbrali pet najboljših prispevkov. Prvi trije so literarnovedni in se ukvarjajo ali z družinsko problematiko ali z medspolskimi in medgeneracijskimi odnosi, kakor so prikazani v (naj)novejših in malo starejših pesniških besedilih ter v romanu iz 60. let uveljavljenega slovenskega pisatelja. Edini jezikoslovni prispevek obravnava besedotvorne sklope glagolov *slišati* in *vohati*. Paralele v prispevkih uveljavljenih predavateljev ima tudi zadnji iz tega razdelka, in sicer poudarja pomen jezika, ki skozi pravilnost pojmov in besed zanje žrtvi s strokovnjakovo pomočjo omogoči spoznanje in zavedanje lastne vloge v procesu trajanja nasilja v družini, s tem pa tudi večjo možnost rehabilitacije.

Poznavalsko je predstavljena tudi ekskurzija na Štajersko ali natančneje, v dve njeni mesti, Velenje in Celje, ki bi ju lahko označili s protislovji novo : staro, delavsko : knežje, a združili v ugotovitvi: izredno zanimivi mesti na zemeljskem površju in pod njim. – Zbornik se zaključuje s samopredstavljivo sodelujočih avtorjev.

V letu, ko praznujemo 20-letnico samostojne slovenske države, bi bile morda primernejše teme, kot so pogum, svoboda, neodvisnost ... A se raje pridružujemo umetnikom – po kratkotrajni vznesenosti se ponovno vračamo v svoj intimni svet, k svojim najbližnjim, v svoj dom, da bi si v njem nabrali moči in poguma ter zunanj, na videz sicer lepo, a krhko in razpokano lupino naše mlade države krepili od znotraj, s trdnim in raščočim jedrom pravih vrednot. Zbornik, ki brez ideološke tendencionalnosti obravnava družino v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi, je lahko poučno branje tudi vsem tistim, ki prav v tem času v Sloveniji burno razpravljajo o družinskem zakoniku. Njih in vse, »ki v srcu dobro mislite«, pa vabimo tudi na vedro, vedoželjno in nepozabno seminarsko druženje!

Vera Smole
predsednica 47. SSJLK

Predavanja

Jezik

Kržišnik

Šekli

Đukanović

Smole

Literatura

Zupan Sosič

Pezdirc Bartol

Novak Popov

Strsoglavec

Štefan

Kultura

Doupona Topič, Kajtna

Kuhar

Ramovš

Ramšak

Erika Kržišnik

Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 811.163.6'373.612.2:392.31

Jezikovna uresničitev sorodstvenih metafor v slovenščini

Kognitivni semantiki, ki proučujejo konceptualne metafore, navajajo za mentalno področje sorodstva deset temeljnih konceptualnih metafor, imenovanih sorodstvene metafore (angl. *kinship metaphors*). Z gradivom, zbranim iz korpusa FidaPlus, v prispevku preverjam, koliko in na kakšen način so te konceptualne metafore uresničene v slovenskem jeziku. Posebej je izpostavljeno tudi razmerje med naravnim (npr. *mati*) in slovničnim (npr. *previdnost, modrost*) spolom.

Cognitive semantics, which researches conceptual metaphors, describes ten basic kinship metaphors. Using material taken from the corpus FidaPlus, we will evaluate to what extent these conceptual metaphors are realised in Slovene. A particular emphasis will be placed between natural (e.g. *mati*) and grammatical (e.g. *previdnost, modrost*) gender.

1

Po *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* (v nadaljevanju SSKJ) *biti soroden* pomeni 1. 'imeti s čim skupen izvor, določene skupne značilnosti'; 2. 'imeti s kom določene enake ali zelo podobne značajske lastnosti, navade, mišljenje' s podpomenom 'imeti s čim deloma enake ali zelo podobne lastnosti, značilnosti'. Navedeni pomenski opisi so zelo podobni poenostavljenemu opisu, s katerim definiramo klasično aristotelovsko metaforo in ki pravi, da će imata dve stvari skupne (iste oz. podobne) opazne lastnosti, potem je ena od njiju (lahko) rabljena kot metafora za drugo, da s tem izzove naše prepoznanje teh skupnih (istih, podobnih) lastnosti. Ali nekoliko bolj jezikoslovno: metafora je »[r]aba ene besede (besedne zvezne) namesto druge na podlagi kake njune skupne pomenske lastnosti« (Toporišič 1992: 106), zgled je npr. par *roža* za 'dekle' s skupno lastnostjo, t. i. tertium comparationis, »lepota« (preko primere *dekle je /lepo/ kot roža*). Predvidevamo, da prekrivnost opisov ni naključna in da so jezikovni izrazi, s katerimi izražamo sorodstvena razmerja, na eni strani in metaforičnost kot izrazita lastnost razmernosti na drugi tesno povezani. In sicer celo ne glede na to, kako pojmem metafore razumemo.

1.1

V prispevku bomo metaforo razumeli v okviru kognitivne semantike kot konceptualno metaforo. V tem smislu je metafora s primarno jezikovnega premaknjena na primarno mentalno: pojmovna (konceptualna) metafora se razume kot človekova sposobnost, eno (ciljno) pojmovno področje zagledati v okviru drugega (izhodiščnega), pri čemer je preslikava enosmerna, in sicer od bolj natančno omejenega področja na manj natančno omejeno (gl. zglede metafor v nadaljevanju).¹

1 Teorija pojmovne metafore se razvija od konca 70. (Reddy 1979) oz. začetka 80. let dalje (Lakoff, Johnson 1980) in ima več smeri. Tako je ravno zgoraj navedeni Turner skupaj s Fauconnierjem (npr. v Fauconnier in Turner 1996, 2002) avtor teorije t. i. spajanja (*blending*). Nekaj strokovne literature o tem je dalo tudi slovensko jezikoslovje, npr. Kržišnik, Smolič 1999 idr., o teoriji spajanja npr. Omazić v zborniku *Frazeologija v jezikoslovju in drugih vedah* (2007).

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

Jezikovno gradivo predstavlja eno od pojavnih oblik uresničitve pojmovne metafore, ki kaže, kakšno je to »zagledanje«. Ne bomo sami poskušali določiti vseh temeljnih konceptualnih metafor za sorodstvena razmerja, temveč bomo izhajali iz tistega, kar je o »sorodstveni metafori«, kakor prevajamo angl. izraz *metaphor of kinship*, s katerim je nabor sedmih temeljnih metafor, ki jih je prepoznał kot specifične za to pojmovno področje, poimenoval Mark Turner v svojem delu *Death is the mother of beauty* (s podnaslovom *Mind, Metaphor, Criticism*).

Ugotavljalci bomo,

- ali so v slovenščini uresničene in v kolikšni meri ter kako so ustaljene,
- ali so meje med njimi – glede na slovensko jezikovno gradivo – dovolj jasne, da lahko govorimo o enakovrednih metaforah, ali pa je med njimi hierarhično razmerje.

Vse to bomo preizkušali na gradivu, ki smo ga pridobili iz korpusa FidaPlus, ob lemah *mati*, *oče*, *starš²* in *hči*, *sin*, *otrok* v okolju rodilniškega desnega samostalniškega prilastka (do treh mest desno od leme). Na koncu pa si bomo zastavili še vprašanje, kakšno je razmerje med naravnim in slovničnim spolom pri dodeljevanju sorodstvenih vlog oz. ustreznih funkcionalnih lastnosti.

1.2

Turner (1987: 19–21) opozarja, da sta oba opisa, s katerima smo definirali metafore, se pravi opis tradicionalne (aristotelovske) in pojmovne metafore, v bistvu metaforična. Opis metafore kot (človekove) zmožnosti za »zagledanje« enega pojmovnega področja v okviru drugega je uresničitev temeljne pojmovne metafore VEDETI JE VIDETI, ki predstavlja povezavo med dvema sicer različnima, a tesno povezanima izkušenjskima področjem. Da sta vedenje in videnje tesno povezana mentalna procesa in da smer preslikave poteka od bolj konkretnega videnja k bolj abstraktnemu vedenju, dokazujejo mnogi stalni jezikovni izrazi: tako *zamižimo na eno oko* ali *pogledamo komu skozi prste*, kadar nočemo vedeti vsega, in *pometanje problemov pod preprogo* preprečuje videnje, zato tudi vedenje o čem. Tudi definicija metafore v okviru skupnih lastnosti je le še ena temeljna metafora in jo lahko izrazimo kot STVAR JE, KAKRŠNE SO NJENE OPATNE LASTNOSTI.³ Ta pojmovna metafora ima pomanjkljivost – nima namreč opredeljenih pojmovnih področij, med katerima/ katerimi poteka preslikava. Turner to razлага kot posledico dejstva, da predstavlja neke vrste povzemalno strukturo za celo vrsto drugih temeljnih metafor, od katerih ima vsaka svoje stalno izhodiščno in ciljno področje.⁴

2 Lema v FidiPlus je namreč *starš*, ne *starši*, kar je vsaj doslej v slovarjih navajano kot iztočnica.

3 Ni nepomembna pripomba Turnerja (1987: 19), da so namreč lastnosti (ki jih opazujemo v medsebojnem odnosu) dveh vrst: ene so posledica našega poznavanja področja samega na sebi (objektivno), druge pa so posledica našega »videnja« področja metaforično v okviru drugega (oboje je pogosto tako tesno povezano, da poteka avtomatizirano in brez razločevanja).

4 Povzemalnost te aristotelovske metafore pa ni tako splošna, da bi lahko z njo izrazili vsa metaforična razmerja, ki jih kaže jezikovno gradivo. Tako na primer ostaja zunaj nje celotna usmerjevalna (orientacijska) pojmovna metafora, npr. *MANJ JE DOL(I)* z uresničitvijo v *delnice so padle* ‚imajo manjšo vrednost‘ ali *DOBRO* (npr. *SREČA*) JE *GOR(I)* v *biti v devetih nebesih* ‚zelo srečen‘.

2 Sorodstvena metafora – analiza gradiva

2.1

Povezava med aristotelovsko metaforo in razumevanjem sorodstva (gl. zgoraj pomenski opis v SSKJ) je najtesnejša, zato ni presenetljivo, da jo Turner navaja kot prvo od desetih temeljnih metafor za to področje. Čeprav ni posebej vezana na področje sorodstva, tako pravi, je povezana z drugimi temeljnimi metaforami in ljudskimi teorijami, ki so posebej vezane na področje sorodstva, in pomaga pri izpeljavi specifičnih sorodstvenih metafor. Poleg nje sta nespecifična, a povezana še dva pojmovna procesa, to sta metonimija povezovanja (asociacije),⁵ najbolj običajna je metonimija na osnovi stalnih (konvencionaliziranih) kulturnih povezav, torej STVAR STOJI NAMESTO TISTEGA, S ČIMER JE KONVENCIONALNO POVEZANA, in temeljna metafora LASTNOSTI SO OSEBE, najpogostejsa je ABSTRAKTNA LASTNOST JE OSEBA S TO LASTNOSTJO, npr. *temna plat koga/česa, črna sukna* in dežele kot ljudje v *sinovi Bližnjega vzhoda*.

2.2

Preostalih sedem temeljnih metafor je vezanih posebej na področje sorodstva:

1. ABSTRAKTNA LASTNOST JE STARŠ NEČESA S TO LASTNOSTJO⁶

potomec časa:⁷ dodajmo še angleškega, ki pravi, da je resnica otrok časa // Resnica je hči časa // Elizabeth je prava hči svojega časa // Ta palača je nedvomno hči svojega časa, fasade so izdelek sodobne tehnologije // Če je Heglu individuum sin svojega časa // Tudi Hegel je bil pač sin svojega časa;

otroci cvetja: Gotovo ste že slišali za otroke cvetja, hipije, ki so menda; **potomci + stilne/umetniške/idejne/ideološke/politične smeri:** otroci razsvetljenstva; otrok socializma, kapitalizma, realizma; otroci nacionalizma; nacizma; otroci impresionizma; otroci marksizma in anarhije; otrok meščanstva // kjer si hčere socializma kupujejo kruh in mleko;

sin/hči vetra: Če je hitri Slovanov rokometaš Andrej Kastelic »sin vetra«, bi lahko bila Velenjčanka »hči vetra«. Po slabem [...] se je [...] prebudila in s tremi hitrimi protinapadi [...] // osvojil bom več kolajn kot sin vetra;

otroci Eve v dolini solz zdihujemo 'smrtniki':

Huairapamuške pomeni v jeziku Kečua **sinovi vetra**, torej tisti, ki so prišli z vetrom in niso domačini. Ker pa vsi vemo, da je tisto, česar ne poznamo, lahko samo slabo, so vsi huairapamuške izobčeni in družbeno zaznamovani;

Res, poezija, **hči nebes**, vse zmore;

Če grešni nesrečnik navkljub vsem uporabljenim sredstvom še vedno ne prizna krivde, ga obravnavamo kot žrtev hudiča [...]. **Sin pekla** je;

5 Spoznavni proces, v katerem je ena stvar v okviru enega (istega) pojmovnega področja tako tesno povezana z drugo, da je rabljena namesto nje.

6 Prim. tako tudi že v SSKJ **otrok** 3. pomen: z oslabljenim pomenom izraža, da je osebek v veliki meri deležen lastnosti, stanja, značilnosti, kot jih določa samostalnik: on je otrok fantazije [...] otroci luči, svetlobe 'veseli, vedri otroci'.

7 Tako so izpostavljene stalne besedne zveze (dalje SBZ) in kolokacije. Pokončno je tiskana nestalna sestavina: potomec je lahko realiziran kot *sin*, *hči* ali *otrok*.

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

To so bili zlasti predvojni kriminalci, **sinovi podzemlja**;
Odtlej so na razpolago vsem, zato jih imenujejo **hčere veselja**;
Ostržek se preobrazi iz **otroka veselja, brezskrbnosti**, v navadnega fanta malomeščana
Krajevne skupnosti – otroci dinozavrov;⁸
ker ima doma neurejene razmere. Rečejo jim **otroci srca**. Izraz se je prijel, ko je nekoč [...] češ: Res se
nisi rodil iz mojega trebuha, si se pa zato iz mojega srca;
Sem **otrok ulic**, rasel sem med betonom.

2. CELOTA JE MATI DELOV

sin/hči planin ‘planinec’/‘planinka’: *kaj mi mar, če ... , saj sem sin planin // V nasprotju z Andrejem je Milan reden sin planin // Med tiste mestne zidove že ne. Saj je vendar sin planin, sin vrsenskih pašnikov in košenin // Kjer Urša, čisto zaresna hči planin, najde svoj mir;*
mati/hči/sin + institucija/organizacija: *ne zasluži [...] odpuščanja svete matere Cerkve // V Franciji, ki je tradicionalno veljala za najstarejšo hčer Cerkve // Globoko obžalujemo napake in zmote sinov in hčera Cerkve // vse sinove Cerkve // močan curek imajo ti sinovi Alaha // pošiljala najhujše sinove organiziranega kriminala // in muzej je postal, kot pravijo v šali, otrok muzejskega društva;*
mati + družba/podjetje – hči + družba/podjetje: *Sicer bo propadla Mobitelova mati, fiksnotelefonsko monopolni Telekom, ki je v nekaterih primerih že dražji tako od hčere kot od Simobila // Proti tako visoki koncesijski dajatvi tudi upravljalci⁹ matere Telekoma in hčere Mobitela // Geoplín je namreč hči vseh družbenikov // krščanska ločina hčere srca Jezusovega // redovna družba Hčere svetega križa // okrepilo se je volontaristično poseganje v gospodarstvo prek države kot lastnika in njenih otrok paradržavnih skladov in drugih inštitucij;*
potomec + poimenovanje zemljepisne enote: *hči Amerike // izgubljeni sinovi Amerike // veliki sin Gruzije Stalin // V junaškem in krvavem boju naj bi si sinovi Slovenije // najbolj znan sin Harlema // hči Mediterana // Postavni sin Istre // Peterle je vendar sin teh gričev! // Sin slovenskogoriškega sveta // Mozart, najslavnejši sin mesta // Smetano, velikega sina Prage;*
potomec + vrstno skupno ime:¹⁰ *Bil je sin mogočnega rodu // Namenil tudi Tomažu Domiciju, sinu slovenskega naroda // Postali ste sin dveh domovin; Albanci [...]. Radi se pohvalijo, da so – sinovi orla. In orla imajo povsod. // Glej, sloki sin orlovskega pradavnega plemena // Bil je sin zadrgnjenega polkovnika, otrok vojaka, pravi sin Juga;*
Močvirje ima v Sloveniji še vedno status nekakšnega nezakonskega otroka voda, ki povprečnemu Slovencu, zapriseženemu ljubitelju bistrih hčera planin nikdar povsem ne priraste k srcu.

8 Prim. Socialistična stranka Srbije je **dinozaver**, ki bo prej ali slej moral propasti.

9 Tako v gradivu, sicer **upravljavci**. Zatipkane napake so popravljene.

10 V to skupino dajem vrstna skupna imena kot *rod, narod, družina*, tj. imena, ki vključujejo posameznike in se uporabljajo že vrstno. Metonimično bi šlo v to skupino tudi poimenovanje države ipd.

3. KAR IZHAJA/PRIDE IZ ČESA/PO ČEM JE POTOMEC¹¹

hči planin 1. 'reka Soča', 2. 'gorska reka': *Da je morala hči gorskih planin večkrat, še prevečkrat spreminjati svoj tok // V jarek ujete bistre hčere kamenitih planin; [...] njen pravo nahajališče je na Uršli gori. Res je prava **hči slovenskih planin** // in Zoisova vijolica, o kateri je [...] zapisal, da je najlepši **otrok naših gora**;*

Mati in hči nemega filma:

*Pravzaprav je bil Novi rock ob spočetju nezakonski **otrok Radia** Študent in Radia Ljubljana sin morja, ki je tako kot mnogo drugih na Obali vzgojenih nogometnašev;*

Stojan Batič, sin revirjev;

*Zgodovina nam je navrgla tudi polno ljudi, ki so povsem naključni **starši besed** v naši vsakdanji rabi.*

Za to metaforo poleg zgornjega Turner navaja še dva posebna primera, od katerih je prva podrejena metafora (3a), druga pa samostojna (4).

3a) VZROKI SO STARŠI IN UČINKI SO POTOMCI

Svoboda pa mora iti v korak z odgovornostjo, sicer postane **mati nereda in polomije**;

Znan arabski pregovor pa zagotavlja, da je zamuda mati tisočerih nadlog;

Stara modrost pravi, da je debelo črevo mati vseh bolezni;

Strah je namreč mati vseh obolenj;

Fašizmi Zahodne Evrope pa so bili **otroci poraza**;

Govorjenje o hudobcu, ki je oče vsega zla.

4. Metafora pod 3, združena s temeljno metaforo kavzacie (ne sorodstva) POGOJI SO VZROKI IN REZULTATI SO UČINKI, daje naslednjo metaforo POGOJI SO STARŠI IN REZULTATI SO POTOMCI.

Previdnost je mati modrosti. // *Previdnost je mati porcelana.*¹²

Barve so otrok svetlobe, svetloba je mati barv

Če je verovanje oče, je obupanost mati čudeža.

pa Plehanova, ki je trdil, da je anarchija mati reda // da je svoboda mati reda in ne njena hči¹³//

Pestrost je mati užitka

Beseda je hči molka.

Neverniki [...] so bili zlodejno, izprijeno in nečisto ljudstvo, »sinovi nečistovanja«

Kaktusi otroci sonca

Določili so mu mesto učitelja. Otroke vetra in kamna, kot je sam imenoval Gorjane, je tako vzljubil, da je na vrhu ostal skoraj tri desetletja

11 Primerjaj etimologijo besede potomec v Snoj (1997: 478): »Potomec je torej prvotno *tisti, ki pride po tem (rodu)'. Podobno tudi *zancodec* (Snoj 1997: 740): »Izpeljano iz zveze za nami« ; v okviru metafore ČAS JE PROSTOR je zadaj = kasneje (Kržišnik, Smolić 2000).

12 Frazeološka prenovitev.

13 Napaka, moralno bi biti *njegova hči*.

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

S svojo prikupno zunanjostjo se bo Lumpi pojavljal na različnih javnih predstavivah in predvidoma kmalu postal močan **otrok najboljšega soseda**.

5. Izhajajoč iz še ene (nespecifične) temeljne metafore NASLEDNJA/SLEDEČA STVAR IZVIRA/PRIDE IZ PRVOTNE/ZAČETNE STVARI, dobimo v kombinaciji s tretjo (specifično) metaforo NASLEDNJA/SLEDEČA STVAR JE POTOMEC PRVOTNE/ZAČETNE STVARI

(*idejni, duhovni*) **oče/mati česa** 'začetnik/začetnica; utemeljitelj/utemeljiteljica':¹⁴

[...] bila tudi pražupnija. To pomeni, da je mati župnij, ki so nastale pozneje;

Davčna afera je gotovo »mati kranjskih afer«;

Praga, mati mest, ena najstarejših evropskih prestolnic;

Povečava je mati modernega filma;

V Angliji na primer, ki je mati parlamentarnih demokracij;

Sašo Hribar: oče in mati Radia Ga Ga;

Ker sem duhovna mati tega razpisa;

Prevod legendarnega dela očeta antropologije.

– v kombinaciji z metonimijo povezave (asociacije) STVAR STOJI NAMESTO TISTEGA, S ČIMER JE KONVENCIONALNO POVEZANA je začetna stvar, ki je torej prva, tudi glavna/najpomembnejša stvar:

mati/oče vseh + Sam¹⁵: Prejšnji četrtek smo gledali »**mater vseh tekem**« v ljubljanski dvorani Tivoli //

Mati vseh bitk se bo bila za oblast na domačih tleh // Zedinjena Velika loža Anglija, **mati vseh lož** // **Maty vseh resnic**, statistika, pa pravi // Humanistika, **mati vseh ved** // Zevsu, **očetu vseh bogov** // Se je KPJ uprla **očetu vseh delavcev in vseh narodov sveta**;

Aktualnemu **očetu nogometu**, selektorju;

Reka. Reka življenja, **mati voda**, hrana za pljuča sveta;

Nekateri so ga imenovali tudi **oče oglaševanja**;¹⁶

Poskus umora **očeta ruske privatizacije**.

Med sorodstvenimi metaforami Turner navaja še dve, ki pa zaradi izbire jezikovnega gradiva nista bili preverjeni.¹⁷ Obe temeljita na izkušnji, da imajo skupine bratov in sester skupne lastnosti dveh vrst: podedovane – po ljudski teoriji dedovanja ima vsak glavno značilnost svojih staršev, in funkcionalne, tj. skupno kulturno ozadje, družinsko lojalnost itn. Ker po navedeni aristotelovski metafori velja, da STVAR JE, KAKRŠNE SO NJENE OPATRNE LASTNOSTI, sta zadnji dve sorodstveni metafori:

14 Prim. tako že v SSKJ oče 2. // prednik; 5. 'idejni utemeljitelj, pobudnik'. Čeprav korpusno gradivo za leksem *mati* izkazuje v celoti paralelno metaforično vsebino, iztočnica *mati* v SSKJ nima pripisanega tega pomena.

15 Ni mogoče zaslediti kakе pomenske omejitve samostalnika na tem mestu.

16 Povezava med 'prvi' in 'najpomembnejši' je tako tesna, da ju brez ustreznega besedilnega ali vedenjskega konteksta praviloma ni mogoče razločevati.

17 Naslednja zgleda sta sicer ravno tako iz FidePlus, a sta bila namerno iskana, ne da bi bili pregledani lemi *brat* in *sestra*.

6. ČLANI NARAVNE SKUPINE SO BRATJE/SESTRE

»Naš jezik je **brat** grškega jezika, v katerem so evangelisti napisali Sveti pismo. [...] Slovenski jezik je **brat** latinskega jezika, v katerem se daruje sveta maša.«

7. PREJŠNJA/STAREJŠA SORODNA STVAR JE STAREJŠI BRAT/STAREJŠA SESTRA

ZSMS načeluje v njenem »herojskem obdobju« od krškega kongresa do procesa proti četverici [...]. Tone mandat konča s sloganom Boj za oblast, medtem ko se **starejša sestra** partija ubada s sestopom z nje.

3 Ugotovitve

Sorodstvene metafore in njihove jezikovne uresničitve pokrivajo obsežno pojmovno in pomenosko polje, zato so naše ugotovitve lahko samo delne.

3.1 O sorodstveni metafori

3.1.1

Slovensko gradivo najočitneje kaže, da je treba poimenovanja sorodstvenih pojmovnih metafor razmerijsko razumeti dvosmerno. Tako je recimo CELOTA JE MATI DELOV hkrati tudi POTOMEC JE DEL CELOTE – prim. *mati Cerkev in sinovi in hčere Cerkve*.

3.1.2

O strukturi celotnega pojmovnega področja, kakor jo kažejo Turnerjeve sorodstvene metafore po eni strani in kakor jo odražajo jezikovne uresničitve v slovenščini na drugi, je mogoče reči vsaj to, da vse metafore niso enakovredne. Tretja metafora KAR IZHAJA/PRIDE IZ ČESA/PO ČEM JE POTOMEC je nadrejena ne le metafori 3a) VZROKI SO STARŠI IN UČINKI SO POTOMCI, temveč tudi 4. metafori POGOJI SO STARŠI IN REZULTATI SO POTOMCI. To dokazujejo rabe, ki jih lahko uvrstimo v dve metafore hkrati, npr. zgled *Matičetova trditev, da je »Kurent otrok krščanstva« brez širšega sobesedila* govori o tem, da je *Kurent* potomec *krščanstva*, in o tem, da je njegov rezultat.

3.1.3

Nekateri primeri, ki prav tako omogočajo različne interpretacije in posledično različne uvrstitve, so povezani z večpomenskostjo. Le-ta je seveda vezana izključno na SBZ. Za SBZ *hči planin* korpusno gradivo (in pravzaprav tudi že SSKJ) kaže tri pomene: 1. 'Soča', 2. 'gorska reka'; 3. 'ženska, ki rada/veliko hodi v planine, planinka'. S prvima dvema pomenoma je zveza uresničitev 3. metafore (IZHAJA/PRIDE IZ), v tretjem pomenu pa 2. metafore (DEL CELOTE). Ali to pomeni, da ne gre več za večpomenskost, temveč že za homonimijo, ali pa gre za eno metaforo z dvema podmetaforama? Zagotovo je mogoče reči vsaj to, da je sorodstvena metafora hierarhično zgrajena precej bolj zapleteno, kakor je razvidno iz linearnega prikaza analize gradiva po pojmovnih metaforah.

3.1.4

Tudi z gradivom slovenskega jezika je zadovoljivo razložljiva raba sorodstvenih razmerij med gospodarskimi in drugimi družbami oz. institucijami po ženski liniji.¹⁸ Povezava je popolnoma izkušenjska, zato precej verjetno tudi bolj ali manj univerzalna: v času nosečnosti je otrok del materinega telesa, zato je podjetje, ki iz sebe izloči (»rodi«) eno le relativno samostojno podjetje, mati; ker pa je v naslednjem krogu (»generaciji«) tudi to delno podjetje samo lahko mati, mora biti kot potomec hči, ne sin. Torej imamo v zgledu *Proti tako visoki koncesijski dajatvi tudi upravljalci matere Telekoma in hčere Mobitela* po eni strani **mater** (Telekom) in **hčer** (Mobitel), medtem ko je v zgledu

Topliško tovarno Bor so dobili v klavnem stanju [...] in danes, po dveh mesecih dela, naredijo [...] čevljev na dan v okviru Cicibanovega [...] programu. Mojster [...] ne pozabi omeniti prizadevanja [...], da se v Boru nadaljuje čevljarska dejavnost. Tako je danes Bor sin Cicibana [...].

raba **sin** (podjetja) lahko interpretirana kot »napaka«, mogoče pa je, da ne gre za realizacijo metafore CELOTA JE MATI DELOV, temveč metafore NASLEDNJA/SLEDEČA STVAR JE POTOMEĆ PRVOTNE/ZAČETNE STVARI, kar je povezano s pragmatičnimi okoliščinami.

3.2 O uresničtvah sorodstvenih metafor v slovenskem jeziku

3.2.1

Presenetljivo je, da leksem *starš(i)* razen v dveh zgledih – *mi, zveri, smo starši vaših radosti* in *starši besed* – ne tvori zvez, ki bi izkazovale sorodstvene metafore. Nasprotno pa je leksem *otrok* metaforično zelo tvoren.¹⁹

3.2.2

Raziskava je pokazala, da samo v primeru, ko gre za SBZ – *sin/hči vetra* 'športnik/športnica, ki ga/jo odlikuje hitrost'; *hči planin, sin/hči planin, sin/hči/otrok* (svojega) časa, *Previdnost je mati modrosti* – ali vsaj kolokacijo – npr. 'potomec' + 'stilne/umetniške/idejne/ideološke smeri', lahko določimo pripadnost pojmovnega metafori brez poznavanja besedilnega ali vedenjskega konteksta. Še več: celo takrat, kadar je zveza stalna, besedilna uresničitev lahko pripada ali pa ne isti pojmovni metafori. Zveza *sin vetra* v besedilih (a) in (b) sicer nima istega pomena (SBZ je samo v (a)), vendar je v obeh uresničitev pojmovne metafore ABSTRAKTNA LASTNOST JE STARŠ NEČESA S TO LASTNOSTJO:

(a) *Ker je bil sin vetra, je znal svedrati luknje v kosti.*

(b) *Huairapamuške pomeni v jeziku Kečua sinovi vetra, torej tisti, ki so prišli z vетром in niso domačini. Ker pa vsi vemo, da je tisto, česar ne poznamo, lahko samo slabo, so vsi huairapamuške izobčeni in družbeno zaznamovani.*

18 Stvar je omembe vredna, ker je ta metaforična raba v slovenskem jeziku nova in verjetno prevzeta iz angleščine.

19 Pri tem je seveda vendarle treba upoštevati, da je bila preverjana skladenjsko omejena struktura (prim. 1.1).

Nasprotno pa zveza 'potomec' + 'poimenovanje zemljepisne enote' v naslednjih dveh sobesedilih sodi k dvema različnima pojmovnima metaforama:²⁰

- (a) *Dedeck Mraz je obdaroval otroke velemesta.*
- (b) *Sicer je bila moderna mlada ženska, vendar ni bila otrok velemesta.*

V (a) gre za metaforo POTOMEK JE DEL CELOTE, v (b) pa ABSTRAKTNA LASTNOST JE STARŠ NEČESA S TO LASTNOSTJO.²¹

3.2.3

Zgled, ki smo ga v 3.1.4 ocenili kot »mogoče napačen«, se da interpretirati tudi kot posledica korekcije zaradi uskladitve naravnega (*sin*) in slovničnega (*Bor*) spola: *podjetje Bor* torej ni hči, temveč sin. Podobno vlogo ima tudi dodajanje izrazov *družba*, *firma* kot jedra besedne zvezne v osebku, da se le-ta ujema s spolom sorodniškega poimenovanja v imenskem delu povedka, npr. *družbe Stol Ambienti, ki je največja med hčerami ali firma Dräger v Nadgorici, ena od hčera podjetja*. Sorodstvene vloge in poimenovanja zanje so gotovo med spolsko najbolj natančno določenimi. A zbrano gradivo kaže, da povezava med naravnim in slovničnim spolom oslabi kmalu zatem, ko poimenovanje za nosilca sorodstvene vloge v osebku nima kategorialne lastnosti živo+ in človeško+. Tako je lahko *Geoplín hči vseh družbenikov, Telekom mati in Mobitel hči; moje mesto je sin sanjača; zlato je oče brezdejja* ali *čista energija oče nastanka*. Najpogosteje pa je pravilo ujemanja v spolu kršeno pri leksemu *mati*, kar navaja na misel, da je razlog za rahljanje tega pravila ne le kategorialne narave (oba podspola), temveč tudi stopnja ustaljenosti metaforičnega izraza. Prim.

Veliki Babilon, mati nečistnic; moje prvo večje potovanje, jaz pravim, da je to mati mojih potovanj; Enron, ki se je kot mati podjetja IPG nenadoma pojavit; ko pa je Kairo mati sveta; Gin je bil poceni [...] in kmalu so se ga prijele oznake kot mati tegob in uničenja; Watergate [...] »mati vseh škandalov Bele hiše«; da je ples mati vse sodobne umetnosti, v Bruselj, ki je mati vsega lobiranja; Strah je namreč mati vseh obolenj.

Pri leksemu *mati* je v gradivu celo primer neujemanja v številu: *Predvsem pa so mati vseh ekonomskih modrosti na koncu vendarle gospodarska rast in zaposlenost.*

Literatura

- FAUCONNIER, Gilles, TURNER, Mark, 1996: Blending as a Central Process of Grammar. A. E. Goldberg (ur.): *Conceptual Structure, Discourse and Language*. Stanford: CSLI. 113–127.
- FAUCONNIER, Gilles, TURNER, Mark, 2002: *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. New York: Basic Books.
- FidaPLUS – Korpus slovenskega jezika. www.fidaplus.net
- KRŽIŠNIK, Erika, SMOLIČ, Marija, 1999: Metafore, v katerih živimo tukaj in zdaj. Erika Kržišnik (ur.): *35. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete. 61–80.

20 Imata pa seveda obe zvezi tudi različno globinsko strukturo: (a) ← otroke [tega/določenega] mesta ← v [tem] mestu; (b) ← otrok velemesta/velemest sploh.

21 Oziroma NEKAJ Z ABSTRAKTNO LASTNOSTJO JE OTROK TE LASTNOSTI.

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

- KRŽIŠNIK, Erika, SMOLIČ, Marija, 2000: »Slike« časa v slovenskem jeziku. Irena Orel (ur.): *36. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete. 7–19.
- LAKOFF, George, JOHNSON, Mark, 1980: *Metaphors We Live By*. Chicago, London: University of Chicago Press.
- OMAZIĆ, Marija, 2007: Phraseological Blends. Erika Kržišnik in Wolfgang Eismann (ur.): *Frazeologija v jezikoslovju in drugih vedah*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko. 99–108.
- REDDY, Michael J., 1979: The Conduit Metaphor: A case of frame conflict in our language about language. Andrew Ortony (ur.): *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.

Matej Šekli

Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 81'373.4:392.31(=16:=163.6)

Neprevzeto besedje za sorodstvo v slovenščini z vidika zgodovinskega besedjeslovja

V prispevku je obravnavano neprevzeto besedje za sorodstvo v (knjižni in narečni) slovenščini s stališča zgodovinskega besedjeslovja. Prikazane so spremembe besedja s tega pomenskega polja na časovni osi praslovanščina – slovenščina z upoštevanjem slovanskega primerjalnega gradiva. Ponazorjeni so pojavi kot leksemska sprememba (tj. nastanek in izguba leksema), ničta sprememba leksema, oblikovna sprememba, pomenska sprememba.

The paper discusses non-borrowed kinship terminology in (Standard and Dialectal) Slovene from the point of view of historical lexicology. The changes in the lexicon in this semantic field are shown on the timeline from Proto-Slavic to Slovene taking into account the Slavic comparative material. The following phenomena are illustrated: lexical change (i.e. emergence and loss of a lexeme), zero change of a lexeme, morphological change and semantic change.

1 Besedjeslovje ali leksikologija

Besedjeslovje ali leksikologija je jezikoslovna poddisciplina, ki preučuje besedje ali leksiko, tj. slovarski podsistemi jezikovnega sistema. **Besedje** ali **leksika** je zbirka poimenovalnih enot nekega jezikovnega sistema. **Leksem** se v besednjem jeziku uporablja za poimenovanje pojavnosti v zunajjezikovni stvarnosti in ima torej vlogo jezikovnega znaka. Po de Saussureju je leksem dvodelna oziroma štiridelna pojavnost; sestavljata ga **izraz** in **vsebina**, ki imata vsak svojo podstat in obliko: **podstat izraza** je vse možno glasovje, ki ga človeška govorila zmorejo tvoriti; **oblika izraza** je dejansko glasovje, ki se pojavlja v fonemskem sistemu nekega jezika; **podstat vsebine** so vsi možni pomeni, s katerimi je mogoče poimenovati pojavnosti v zunajjezikovni stvarnosti; **oblika vsebine** so dejanski pomeni, ki se pojavljajo v leksikalnem sistemu nekega jezika. S stališča besedjeslovja se zdi smiselno reči, da ima leksem **obliko** in **pomen**, medtem ko je **izraz** relevanten predvsem z gledišča glasoslovja.

Besedjeslovje torej preučuje besedje, tj. besede (enobesedni leksemi) in stalne besedne zvezze (večbesedni leksemi), s stališča oblike in pomena. Z oblikovnega ali formalnega ter pomenskega ali semantičnega vidika lahko analizira posamezen leksem (znotrajleksemško) ali pa razmerja med različnimi leksemi (medleksemško). To pa lahko počne tako **sinhrono** kot **diahrono**, tako **znotrajsistemsko** (znotraj enega jezikovnega sistema) kot **medsistemsко** (v več sorodnih ali ne-sorodnih jezikovnih sistemih hkrati).

1.1 Sinhrono besedjeslovje

Sinhrono besedjeslovje preučuje besedje s sinhronega vidika. Znotrajleksemško in medleksemško ugotavlja naslednja razmerja med obliko in pomenom: a) ena oblika in en pomen: enoleksemeskost

in enopomenskost ali monosemija: $L(O/P)$; b) ena oblika in več pomenov: enoleksemeskost in večpomenskost ali polisemija: $L(O/P_{1,2})$ (pomeni so v medsebojnem razmerju pomenske vsebovanosti ali pomenskega prenosa); večleksemeskost in enakozvočnost ali homonimija: $L_1(O/P_1) : L_2(O/P_2)$ (pomeni niso v medsebojnem razmerju pomenske vsebovanosti ali pomenskega prenosa); c) več oblik in en pomen: večleksemeskost in sopomenskost ali sinonimija: $L_1(O_1/P) : L_2(O_2/P)$; č) več oblik in več pomenov: večleksemeskost in raznopomenskost ali heteronimija: $L_1(O_1/P_1) : L_2(O_2/P_2)$. Znotrajsistemsko gre za **opisno besedjeslovje** (na primer opisno besedjeslovje slovenščine), medsistemska za **tipološko besedjeslovje** (na primer tipološko besedjeslovje evropskih jezikov).

1.2 Diahrono besedjeslovje

Diahrono besedjeslovje preučuje besedje z diahronega vidika: A. spreminjanje posameznega leksema s stališča oblike in pomena: a) nastanek leksema: $\emptyset \rightarrow L(O/P)$; b) izguba leksema: $L(O/P) \rightarrow \emptyset$; c) ničta sprememba leksema: $L(O/P) \rightarrow L(O/P)$; č) sprememba oblike: $L(O_1/P) \rightarrow L(O_2/P)$; d) sprememba pomena: $L(O/P_1) \rightarrow L(O/P_2)$; B. spreminjanje razmerja med različnimi leksemi s stališča oblike in pomena: a) razcep oblike (razcep leksema ali leksemizacija in nastanek sopomenskosti ali sinonimije): $L(O/P) \rightarrow L_1(O_1/P), L_2(O_2/P)$; b) sovpad oblik (ohranitev leksema in nastanek enakozvočnosti ali homonimije): $L_1(O_1/P_1), L_2(O_2/P_2) \rightarrow L_1(O/P_1), L_2(O/P_2)$; c) razcep pomena (nastanek večpomenskosti ali polisemije): $L(O/P) \rightarrow L(O/P_{1,2})$; č) izguba pomena (nastanek enopomenskosti ali monosemije): $L(O/P_{1,2}) \rightarrow L(O/P)$. Znotrajsistemsko gre za **zgodovinsko besedjeslovje** (na primer zgodovinsko besedjeslovje slovenščine), medsistemska za **primerjalno besedjeslovje** (na primer primerjalno besedjeslovje slovanskih jezikov).

V prispevku so vrste sprememb leksema prikazane na izbranih primerih s pomenskega polja (krvno in nekrvno) sorodstvo na gradivu slovenščine z upoštevanjem slovanskega primerjalnega gradiva. Na časovni osi slovenščina – praslovanščina – praindoevropščina so obravnavane možne spremembe leksema, kot so **lekemska sprememba** (nastanek leksema, izguba leksema), **ničta sprememba** leksema, **oblikovna sprememba** (sprememba oblike leksema), **pomenska sprememba** (sprememba pomena leksema).

2 Lekemska sprememba

Nastanek leksema je pojav, ko se v določeni točki na časovni osi v danem jezikovnem sistemu pojavi neka **lekemska novotvorba** ali **neologizem**, tj. nov leksem z novo obliko in novim pomenom, medtem ko je izguba leksema pojav, ko se v določeni točki na časovni osi v danem jezikovnem sistemu neki leksem preneha uporabljati. Poddisciplina zgodovinskega besedjeslovja, ki se ukvarja z nastankom leksema, natančneje z rekonstrukcijo njegove prvotne oblike in njegovega prvotnega pomena, je **etimologija**. Nastanek in izguba leksema sta lahko pogojena zunajjezikovno ali znotrajjezikovno.

2.1 Zunajjezikovno motivirane lekemske spremembe

Ob pojavitvi/izgubi prvine v zunajjezikovni stvarnosti navadno pride do pojavitve/izgube pojmenovanja zanjo. Denotat 'hlebček, ki se podari na dan pred praznikom vseh svetih 1. novembra' se je s spremembo socialnih odnosov na podeželju umaknil iz zunajjezikovne stvarnosti, posledično

je tudi poimenovanje sln. ***prešča*** izginilo iz jezikovnega sistema. S pojavljivjo računalniške tehnike se je v jeziku pojavila množica denotatov, ki so bili delno poimenovani z leksemškimi neologizmi kot na primer sln. ***prenosnik*** 'prenosni računalnik'.

Za tabuizirane pojave, ki se jih govorci nekega idioma v sporazumevanju izogibajo, se zelo pogosto prvotna poimenovanja nadomestijo z novimi, neredko evfemističnimi poimenovanji. Slovani so tako praindoevropsko poimenovanje pie. ***h₂étkos** 'medved' zamenjali z novotvorbo stsl. **мɛдведь** 'medved' < psl. ***medvědъ** 'medved' < ***medʰwēd-** s prvotnim pomenom ***'jedoč med'**.

2.2 Znotrajjezikovno motivirane leksemske spremembe

Ob nespremenjeni zunajjezikovni stvarnosti lahko pride do spremembe poimenovanja zanjo. Iz jezikoslovno ne povsem jasnih vzrokov denotat spremeni poimenovanje, pri čemer je novo poimenovanje lahko prvotna (nevtralna, stilistična) sopomenka, novotvorba, prevzeti leksem.

Slovanski jeziki poznaajo za pomen 'moški v odnosu do svojega otroka' kontinuant psl. ***otbcь** 'oče' (> stsl. **отъцъ** 'oče'), kar je izpeljanka iz psl. ***otъ** 'oče, ata', kontinuanta otroške besede pie. ***ata** 'oče, ata'. Slovanski jeziki iz praindoevropščine niso podedovali nevtralnega poimenovanja pie. ***ph₂tēr** 'oče'.

3 Razmerje med označenci in označevalci

V zunajjezikovni stvarnosti se pojavlja tako rekoč neskončno število označencev, pomenov, ki pa v jeziku lahko dobijo svoje poimenovanje ali pa tudi ne. Posledično številčno razmerje označenci : označevalci nikoli ne more biti 1 : 1. Na časovni osi se v danem jezikovnem sistemu to razmerje lahko spremeni, kar pa je odvisno tudi od fizičnega in kulturnega okolja, ki ga dani jezikovni sistem poimenuje, oziroma od tega, kaj je v tem okolju pomembno.

Za pomena 'očetov brat' in 'materin brat' oziroma 'očetova sestra' in 'materina sestra' imajo medsistemsко gledano različni jezikovni sistemi različno število poimenovanj. V sodobni knjižni slovenščini se pojavljata dve poimenovanji: knj. sln. **stric** 'očetov brat, materin brat' oziroma **téta** 'očetova sestra, materina sestra'. V starejši in narečni slovenščini kot tudi v drugih slovanskih jezikih pa se za te štiri pomene pojavljajo tri poimenovanja: nar. sln. **stric** 'očetov brat', csl. **стрыицъ** 'očetov brat' < psl. ***stryjьcь** 'očetov brat', kar je izpeljano iz psl. ***stryjь** 'očetov brat' (> csl. **стрыи** 'očetov brat', nar. polj. **stryj**) : nar. sln. **ūjəc**, **ūj** 'materin brat', csl. **ѹицъ, ѹи** 'materin brat' < psl. ***ijъcь, *ujь** 'materin brat'; sln. **téta** 'očetova sestra, materina sestra', csl. **тєта** 'teta' < psl. ***teta** 'očetova sestra, materina sestra'. Slovanski jeziki so torej prvotno imeli različni poimenovanji za pomena 'očetov brat' in 'materin brat', toda samo eno poimenovanje za pomena 'očetova sestra' in 'materina sestra'.

V narečni slovenščini imajo podobno kot v nekaterih drugih slovanskih jezikih leksemi *stric*, *ujəc*, *téta* izoblikovane besedne družine. Izpeljanke imajo naslednje pomene: a) zakonski partner (ženske oblike so posamostaljeni svojilni pridevniki na psl. ***-ьn-a**): nar. sln. **strína** 'stričeva žena', **ūjna** 'ujčeva žena', csl. **стрына** < ***stryjьna** 'stričeva žena, strina', ***ujъna** 'ujčeva žena, ujna'; nar. sln. **tetac** 'tetin mož' < ***tetycь**; b) moški potomec (pogosta je izpeljava s priponskim obrazilom psl. ***-it-b**): nar. sln. **stríčič** 'stičev sin', **ūjčič** 'ujčev sin', **tetič** 'tetin sin' < ***stryjьcítъ** (> csl. **стрыичишть** 'stričev sin'), ***ujčičítъ**, ***tetičítъ**; c) ženska potomka (najbolj pogost je posamostaljeni

svojilni pridevnik na psl. **-yn-a*, izpeljan iz osnove na **-ic-*): nar. sln. *stričična* ‘stričeva hči’, *újčična* ‘ujčeva hči’, *tetična* ‘tetina hči’ < **str̥ybčič’na*, **ujbčič’na*, **tetič’na*; nar. sln. *újčna* ‘ujčeva hči’ < **ujbč’na*; č) vzporedni tvorbi sta: nar. sln. *stričnik* ‘stričev sin’, *stričnica* ‘stričeva hči’ < **str̥ybč’nikъ*, **str̥ybč’nica*.

Pri poimenovanjih za svašto, tj. nekrvno sorodstvo iste generacije, se medsystemska gledano pojavljajo razlike. Sem sodijo denotata moškega spola kot ‘možev brat’, ‘ženin brat’ ter denotata ženskega spola kot ‘moževa sestra’, ‘ženina sestra’. Sodobna knjižna slovenščina tu izkazuje samo dva leksema: za nekrvnega sorodnika iste generacije moškega spola knj. sln. *svák* ‘možev brat, ženin brat’ (tudi ‘sestrin mož’), za nekrvnega sorodnika iste generacije ženskega spola knj. sln. *svákinja* ‘moževa sestra, ženina sestra’ (tudi ‘bratova žena’). V starejši in narečni slovenščini kot tudi v nekaterih drugih slovanskih jezikih pa ima vsak od navedenih pomenov svoje poimenovanje, kar je odraz prvotnega stanja: nar. sln. *dev̥er* ‘možev brat’ < psl. **dēverъ* ‘možev brat’ (> csl. **дѣвѣръ** ‘možev brat’); nar. sln. *šurják*, *šúrja* ‘ženin brat’ < psl. **šurъ* ‘ženin brat’ (> csl. **шѹръ**, **шѹринъ** ‘ženin brat’); nar. sln. *zálva* ‘moževa sestra’ < psl. **zъly*, rod. **zъlъve* ‘moževa sestra’ (> csl. **зъльва** ‘moževa sestra’); nar. sln. *svást* ‘ženina sestra’ < psl. **svbstъ* ‘ženina sestra’ (> csl. **свѣстъ** ‘ženina sestra’). Poleg naštetih je za slovanske jezike mogoče rekonstruirati še eno skupno poimenovanje za nekrvnega sorodnika iste generacije: nar. sln. *jéterva* ‘žena moževoga brata’ < psl. **jetry*, rod. **jetrъve* ‘žena moževa brata’ (> csl. **и́тры**, rod. **и́трывے** ‘žena moževoga brata’). Za praslovanščino je torej mogoče rekonstruirati kar nekaj različnih poimenovanj za nekrvne sorodnike iste generacije. V večjem delu slovenskega jezikovnega ozemlja se kontinuanti teh poimenovanj niso ohranili, tudi različni pomeni niso izraženi z različnimi novimi ali prevzetimi leksemi, pojavljata se samo eno poimenovanje za sorodnika moškega in eno poimenovanje za sorodnico ženskega spola.

Slovanski jeziki so torej prvotno poznavali več poimenovanj za generacijo starejše in generacijo mlajše predstavnike širšega krvnega sorodstva ter nekrvnega sorodstva iste generacije, toda samo po eno poimenovanje za dve generaciji starejše in dve generaciji mlajše predstavnike krvnega sorodstva. Slednje stanje se je ohranilo tudi v slovenščini: psl. **dēdъ* ‘očetov oče, materin oče’ (> stcsl. **дѣдъ** ‘ded’), psl. **babā* ‘stara ženska’, morda tudi že ‘očetova mati, materina mati’ (> stcsl. **баба** ‘pestunja’); sln. *vnuč* ‘sinov sin, hčerin sin’ < psl. **vñukъ* ‘vnuč’ (> csl. **въну́къ** ‘vnuč’), *vnučinja*, *vnučka* ‘sinova hči, hčerina hči’ < **vñukyńia*, **vñuč’ka*, nar. *vnučka* < psl. **vñuka* ‘vnučinja’ (> csl. **въну́ка** ‘vnučinja’).

4 Ničta sprememba leksema

Ničta sprememba leksema je pojav, ko pri danem leksemu na časovni osi ne prihaja do sprememb oblike in pomena, temveč samo do spremembe glasovja po glasovnih spremembah. Leksem se torej spreminja samo na glasovni ravnini, ne pa tudi na oblikovni in pomenski. Gre za **oblikovno** (**oblikotvorno** in **besedotvorno**) ter **pomensko nespremenjeno besedje**, kar pomeni, da kontinuanti v idiomu »potomcu« ohranjajo oblikovne (oblikotvorne in besedotvorne) ter pomenske značilnosti besedja v idiomu »predniku«. Od poimenovanj za člane sorodstva, ki se oblikovno in pomensko od praslovanščine do slovenščine (in do drugih slovanskih jezikov) ter pogosto tudi od praindoevropske do praslovanščine niso spreminjali, spadajo sem nekatera poimenovanja

za najožje člane krvnega sorodstva, tj. predstavnike primarne družine. Ničto spremembo leksema razumljivo izkazuje zelo pogosto rabljeno besedje.

Leksemi sln. **máti** 'mati', **sín** 'sin', **hčí** 'hči', **bràt** 'brat', nar. **brátor**, **séstra** 'sestra' < psl. **mati* 'mati', **synъ* 'sin', **dъti* 'hči', **bratrъ* 'brat', **sestra* 'sestra' (> stcsl. **МАТИ** 'mati', **СЫНЪ** 'sin', **ДЬШТИ** 'hči', **БРАТРЪ/БРАТЬ** 'brat', **СЕСТРА** 'sestra') se oblikovno in pomensko na časovni osi praslovanščina – slovenščina niso spreminjali. Prav tako imajo ti leksemi oblikovne in pomenske vzporednice z istim izhodiščem (genetska identičnost) v večini indoevropskih jezikov: pie. **meh₂tēr* 'mati', **suHnus* 'sin', **dʰugh₂tēr* 'hči'.

5 Oblikovna sprememba

Oblikovna ali formalna sprememba leksema je pojav, ko pri danem leksemu na časovni osi (ob spreminjanju glasovja) pride do sprememb oblike, ne pa tudi do spremembe pomena. Leksem se torej spreminja na (glasovni in) oblikovni ravnini, ne pa tudi na pomenski ravnini. Pri tem gre za oblikovno (oblikotvorno in besedotvorno) spremenjeno besedje, kar pomeni, da so kontinuanti v idiomu »potomcu« oblikovno spremenjeni v primerjavi z besedjem v idiomu »predniku«. Oblikovne spremembe se torej delijo na oblikotvorne in besedotvorne.

5.1 Oblikotvorna sprememba

Oblikotvorna sprememba je sprememba oblikotvornega oziroma pregibalnega ali fleksijskega (sklanjatvenega, spregatvenega) vzorca, kar pomeni, da kontinuant leksema v idiomu »potomcu« izkazuje izhodiščno drug pregibalni vzorec kot izhodišče leksema v idiomu »predniku«. Spremembe pregibalnih vzorcev lahko opazujemo tako na časovni osi praindoevropščina – praslovanščina kot na časovni osi praslovanščina – slovanski jeziki.

Samostalnik sln. **óče očéta** 'oče' < **otъčę* **otъčęte* se sklanja po sklanjatvenem vzorcu tipa sln. *Tōne Tōneta*, *téle teléta* 'tele' < psl. **telę* **telęte*, star. in nar. **óča óče** < **otъča* **otъčę* pa po sklanjatvenem vzorcu mehke ā-jevske sklanjatve, medtem ko se je v praslovanščini ta samostalnik sklanjal po sklanjatvenem vzorcu mehke moške o-jevske sklanjatve s soglasniško premeno **c* : **č* v zvalniku ednine, tj. psl. **otъсь* **отъса* 'oče', Vsg **otъče* (> stcsl. **ОТЪЦЬ ОТЪЦА** 'oče', Vsg **ОТЪЧĘ**), kar je ohranjeno v jeziku alpskoslovanskih Bržinskih spomenikov (972–1039): **otac*, Gsg *otза* (I 33) = *otca*, Dsg *otzu* (II 61) = *otcu*, Vsg *otze* (I 2) = *otče*. V zgodovini slovenščine je torej prišlo do spreminjanja sklanjatvenih vzorcev samostalnika s pomenom 'oče'. Na osnovi zvalnika ednine prvotnega sklanjatvenega vzorca psl. **otъče* je nastal sklanjatveni vzorec **otъča* **otъčęte* (Ramovš 1923; 1924: 109).

Samostalnika psl. **bratrъ* 'brat' < **bʰreh₂tros*, **sestra* 'sestra' < **suesreh₂* (> strp. *swestro*) se v praslovanščini sklanjata po moški o-jevski oziroma ā-jevski sklanjatvi, medtem ko sta se v praindoevropščini sklanjala po soglasniški sklanjatvi, tj. pie. **bʰreh₂tēr* 'brat', **suesōr* 'sestra'.

5.2 Besedotvorna sprememba

Besedotvorna sprememba leksema je pojav, ko pri danem leksemu na časovni osi pride do dodajanja besedotvornega obrazila (v slovanščini najpogosteje priponskega obrazila), ki pa pomena leksema ne modificira (modifikacija pomena besedotvorne podstave z vnosom kategorialnega

besedotvornega pomena je sicer značilna za obrazila). Gre torej za **strukturalna besedotvorna obrazila**, ki pomena leksema ne spremeni.

Leksema sln. *dēdək* 'stari oče, dedek' < **dēdъkъ* in *bábica* 'stara mama, babica' < **babica* v slovenščini izkazujeta priponski obrazili sln. -*ək* < *-*ъk-ъ* oziroma sln. -*ic-a* < *-*ic-a*, medtem ko sta bila navedena pomena v praslovanščini izražana z neizpeljanima leksemoma, tj. psl. **dēdъ*, **baba*, kar se oblikovno ohranja v nar. sln. *dēd* 'stari oče, dedek', *bába* 'stara mati, babica'. Na delu slovenskega jezikovnega ozemlja je torej prišlo do izpeljave prvotnega leksema brez spremembe pomena le-tega.

6 Pomenska sprememba

Pomenska ali semantična sprememba je pojav, ko pri danem leksemu na časovni osi (ob spremenjanju glasovja) pride do spremembe pomena, ne pa tudi do spremembe oblike. Leksem se torej spreminja na (glasovni in) pomenski, ne pa tudi na oblikovni ravnini. Pomenske spremembe znotraj jezikovnega sistema zajemajo predvsem ožanje in širjenje pomena, pa tudi lepšanje in slabšanje pomena. To je **sprememba pomena** v ožje smislu, pri kateri se denotat bistveno ne spreminja. Sprememba pomena v širšem smislu pa zajema pomenske spremembe, ki so motivirane s spremembami zunajjezikovne stvarnosti ali s pragmatičnojezikovnimi dejavniki. Pri tem gre za **prenos pomena z denotata na denotat**.

6.1 Ožanje pomena

Ožanje pomena je pomenska sprememba, pri kateri pride do manjšanja ekstenzivnosti in večanja intenzivnosti pomena leksema oziroma do ohranjanja pomenskouvrščevalne sestavine in do pridobivanja pomenskorazločevalnih sestavin v smislu intenzivnosti. Stopnja ožanja pomena je lahko manjša ali večja, odvisna od števila stopnje intenzivizacije pomena, tj. od števila pridobljenih intenzivnostnih pomenskorazličevalnih sestavin. Leksem, pri katerem prihaja do ožanja pomena, se spreminja v smeri **nadpomenka → podpomenka + ... → podpomenka**.

Leksem sln. *svák* 'svak' pomeni vrsto sorodnika, in sicer je to lahko 'sestrin mož, možev brat, ženin brat'. Izhodišče leksema psl. **svojakъ* 'sorodnik' (> csl. **своякъ** 'sorodnik') je označevalo sorodnika nasploh. Na časovni osi praslovanščina – slovenščina je torej prišlo do ožanja ali intenzivizacije pomena psl. *'sorodnik' → sln. 'sorodnik' in 'nekrvni' in 'mož sestre' ali 'brat moža ali žene'.

6.2 Širjenje pomena

Širjenje pomena je pomenska sprememba, pri kateri pride do večanja ekstenzivnosti in manjšanja intenzivnosti pomena leksema oziroma do pridobivanja pomenskorazločevalnih sestavin v smislu ekstenzivnosti. Stopnja širjenja pomena je lahko manjša ali večja. Leksem, pri katerem prihaja do širjenja pomena, se spreminja v smeri **podpomenka → podpomenka + podpomenka + ... → nadpomenka**.

Leksema sln. *tāst* 'možev oče, ženin oče' in *tášča* 'moževa mati, ženina mati' označujeta starše zakonca ne glede na spol zakonca. Izhodišči leksemov psl. **тъстъ* 'ženin oče' (> stcsl. **тъстъ** 'ženin oče'), **тъшча* 'ženina mati' (> stcsl. **тъшта** 'ženina mati') sta poimenovali starše zakonca ženskega spola, medtem ko sta starše zakonca moškega spola označevala leksema

psl. **svekrъ ‘možev oče’* (> csl. **свекръ** ‘možev oče’), **svekry ‘moževa mati’* (→ stcsl. **свекры** ‘moževa mati’). Prvotno razlikovanje poimenovanj med starši zakonca glede na spol zakonca je ohranjeno v nar. sln. **svēkar, svēkārva : tāst, tāšča**, na večini slovenskega jezikovnega ozemlja pa je prišlo do izgube kontinuantov psl. **svekrъ, svekry* ter do širjenja pomena kontinuantov psl. **tъstъ, tъščа* v smeri psl. *‘ženin oče’, *‘ženina mati’ → sln. ‘ženin ali možev oče’, ‘ženina ali moževa mati’.

6.3 Zunajjezikovno motivirane pomenske spremembe

Zunajjezikovno motivirane pomenske spremembe nastajajo s spremembami v zunajjezikovni stvarnosti. Z družbenimi, civilizacijskimi in drugimi spremembami stara poimenovanja, ki se iz rabe ne umaknejo, lahko dobijo nov pomen. Leksem sln. *kolō* je naprej pomenil samo ‘kolo pri (nemotorinem) vozilu’ (voz, ciza, samokolnica ipd.), z motorizacijo pa se je njegov pomen prenesel tudi na denotat ‘kolo pri motornem vozilu’ (avtomobil, avtobus, vlak, letalo ipd.). Pri poimenovanjih za sorodstvo se tovrstni pomenski prenosi z denotata na denotat pojavljajo v novejšem času.

Leksema sln. **zět ‘hčerin mož’, snáha ‘sinova žena’** < psl. **zětъ* ‘hčerin mož, zet’, **snъxa* ‘sinova žena, snaha’ (> stcsl. **ЗАТЬ** ‘ženin, zet’, **СНЬХА** ‘snaha’) se nanašata na stanje v tradicionalni družbi, v kateri so bile možne samo poroke raznospolnih partnerjev. V sodobni družbi s porokami istospolnih partnerjev pa leksema lahko pomenita tudi ‘**sinov mož**’, ‘**hčerina žena**’.

6.4 Pragmatičnojezikovno motivirane pomenske spremembe

Leksema sln. **brâtranac ‘stričev sin, tetin sin; bratranec’** in **sestrična ‘stričeva hči, tetina hči; sestrična’** poimenujeta krvne sorodnike iste generacije. Slovensko zgodovinsko jezikovno gradivo pokaže, da sta leksema v preteklosti poimenovala generacijo mlajše krvne sorodnike: star. sln. **bratrânač ‘bratov sin; nečak’, sestrična ‘sestrina hči; nečakinja’** (18. stoletje). Podobno razliko v pomenu na časovni osi je mogoče opaziti pri leksemu nar. sln. **bratrânska ‘sestrična’**, star. ‘bratova hči, nečakinja’. Zgodovinsko slovensko kot tudi slovansko primerjalno gradivo kažeta na to, da so izhodiščni leksemi, tvorjeni iz besedotvornih podstav psl. **bratr-*, **sestr-*, prvotno poimenovali generacijo mlajše krvne sorodnike: star. sln. **bratič ‘nečak’, sestrič ‘nečak’** (16. stol.) < **bratriť* ‘bratov sin’, **sestritъ* *‘sestrin sin’; psl. **bratranъ* ‘bratov sin’, **bratrana* ‘bratova hči’, **sestričъna* ‘sestrina hči’ (> csl. **БРАТАНЪ** ‘nečak’, **БРАТАНА** ‘nečakinja’, **СЕСТРИЧЬНА** ‘nečakinja’). V zgodovini slovenščine je torej dokumentirana sprememba pomena: star. sln. ‘nečak’, ‘nečakinja’ → sln. ‘bratranec’, ‘sestrična’, ki je značilna še za nekatere druge slovanske jezike. V slovanskih jezikih torej opažamo težnjo po pomenski spremembi: psl. *‘nečak’, *‘nečakinja’ → nespl. sl. ‘bratranec’, ‘sestrična’. Pomenska sprememba se navadno pojasnjuje pragmatičnojezikoslovno: »otroci so sorodstveno oznako prevzeli od svojih staršev, pri čemer niso upoštevali spremembe sorodstvenega razmerja« (Snoj 2003: 651). Podobno starši lahko sorodstveno oznako prevzamejo od svojih otrok: v prisotnosti otrok ali v njihovi odsotnosti eden od staršev drugemu lahko reče: »Poglej, tata/mama!«

7 Povzetek

Neprevzeto besedje za sorodstvo se je na časovni osi praslovanščina – slovenščina spremenjalo v okviru različnih leksikalnih, oblikovnih in pomenskih sprememb. Poimenovanja za generacijo

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

ali dve starejše in generacijo ali dve mlajše člane ožjega krvnega sorodstva se bodisi oblikovno in pomensko niso spremajala (*máti* 'mati', *sín* 'sin', *hčí* 'hči', *bràt* 'brat', *séstra* 'sestra', *vnùk* 'vnuk') bodisi so se spremajala samo oblikovno (oblikotvorno *óče* 'oče', besedotvorno *dédak* 'stari oče, dedek', *bábica* 'stara mama, babica', *vnùkinja* 'vnukinja'). Pri poimenovanjih za člane širšega krvnega sorodstva ter nekrvnega sorodstva pa je prihajalo do večjih sprememb. Opazne so predvsem izguba nekaterih poimenovanj in posledično širjenje pomenov drugih poimenovanj (*stric* 'očetov brat' : *újæc/új* 'materin brat' → *stric* 'očetov brat, materin brat'; *svékär* 'možev oče' : *tást* 'ženin oče' → *tást* 'možev oče, ženin oče'; *svékärva* 'moževa mati' : *tášča* 'ženina mati' → *tášča* 'moževa mati, ženina mati'), izguba nekaterih poimenovanj in nadomeščanje z drugimi poimenovanji (*devér* 'možev brat', *šurják/šúrja* 'ženin brat' → *svák* 'možev brat, ženin brat'; *zálva* 'moževa sestra', *svášt* 'ženina sestra' → *svákinja* 'moževa sestra, ženina sestra') ter pragmatičnojezikovno motivirane spremembe pomena (*brátranæc* 'nečak' → 'bratranec', *sestríčna* 'nečakinja' → 'sestrična').

Literatura

- BEZLAJ, France, 1976, 1982, 1995, 2005, 2007: *Etimološki slovar slovenskega jezika I–V*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Fran Ramovša ZRC SAZU.
- Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд I–XXX, 1974–(2002). Уредник О. Н. Трубачев. Москва: Наука.
- GHIDETTI, Giovanna, 2001: *Linguistica*. Milano: Avallardi.
- HJELMSLEV, Louis, 1943: *Prologomena teoriji jezika*. Kopenhagen. Prijevod Ante Stamać. BiblioTeka. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1980.
- HOCK, Hans Henrich, 21991: Semantic change. *Principles of historical linguistics*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 280–308.
- KLEPARSKI, Grzegorz, 1999: Kierunki typologiczne w badaniach nad zmianą znaczenią wyrazów. *Bulletin de la Société polonaise de linguistique* 55. 77–91.
- PLETERŠNIK, Maks, 1894–1895 (2006): *Slovensko-nemški slovar I –II*. Ur. Metka Furlan. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Fran Ramovša ZRC SAZU. [elektronska različica]
- RAMOVŠ, Fran, 1923: Deklinacija slovenskega imena *očù-óče < отъсь*. *Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede I*. Ljubljana. 392–400.
- RAMOVŠ, Fran, 1924: *Historična gramatika slovenskega jezika: II. Konzonantizem*. Ljubljana: Znanstveno društvo za humanistične vede v Ljubljani.
- SAUSSURE, Ferdinand de, 1916 (1997): *Predavanja iz splošnega jezikoslovja*. Izdala Charles Bally in Albert Secheaye v sodelovanju z Albertom Riedlingerjem. Ženeva. Prevod Boštjan Turk, spremna beseda Dubravko Škiljan, Boštjan Turk. Studia humanitatis 10. Ljubljana: ISH Fakulteta za podiplomski humanistični študij.
- Slovenski pravopis*, 2001. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Fran Ramovša ZRC SAZU. [elektronska različica]
- Slovar slovenskega knjižnega jezika I–V*, 1970–1991. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Fran Ramovša ZRC SAZU. [elektronska različica]
- Słownik prasłowiański I–(VIII)*, 1974–(2001). Ur. Franciszek Sławski. Kraków, Wrocław, Warszawa: Zakład narodowy im. Ossolińskich: Wydawnictwo Polskiej akademii nauk.
- SNOJ, Marko, 22003 (11997): *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Modrijan.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- TOPORIŠIČ, Jože, 42000 (11976): *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- ТРУБАЧЕВ, Олег Николаевич, 1959: *История славянских терминов рода и некоторых древнейших терминов общественного строя*. Москва: Издательство Академии наук СССР.
- ULLMANN, Stephen, 1967: *Grundzüge der Semantik: Die Bedeutung in sprachwissenschaftlicher Sicht*. Deutsche Fassung von Susanne Koopmann. Berlin: Walter de Gruyter & Co.
- VIDOVIĆ MUHA, Ada, 2000: *Slovensko leksikalno pomenoslovje: Govorica slovarja*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Maja Đukanović

Filološki fakultet, Beograd

UDK 81'373.4:392.31:81'25=163.6=163.41

Svakovega tasta sestrična je moja mala teta

Prispevek s primerjalnega stališča obravnava del leksike, s katero zaznamujemo družinske člane ter širše sorodstvo v slovenščini in srbsčini kot sorodnih južnoslovanskih jezikih. Poudarek je na (ne)prevedljivosti posameznih pojmov ter iskanju ustreznih prevajalskih rešitev, glede na to, ali v jeziku prevoda obstaja ustrezen ekvivalent. Predstavljeni so tisti pojmi, katerih ni v drugem jeziku in so zato problematični za razumevanje in prevajanje.

This paper takes a comparative look at the lexis connected with family members and relations in two South Slav languages, Slovene and Serbian. The emphasis is on the (un)translatability of particular concepts and the search for appropriate translation solutions. Concepts are presented that are absent from the other language and are thus difficult to understand and translate.

1 Uvod

1.1

Sodobno družbo med drugim zaznamuje krčenje števila družinskih članov in rahljanje sorodstvenih vezi. Gospodarska rast je v 20. stoletja močno vplivala na življenje ljudi in njihove vsakdanje navade, saj je organizacija življenja v velikem mestu morala biti popolnoma drugačna kot na podeželju. V mestih namreč ni bilo več nobene potrebe po velikem številu članov gospodinjstva, ki bi pomagali pri vsakdanjih opravilih, nujnih za vsakdanje preživetje. Ravno nasprotno, vedno več je gospodinjstev, v katerih je zastopana ena oziroma največ dve generaciji. Tudi komunikacije med sorodniki je vedno manj, kar seveda vpliva na to, da počasi izginja tudi potreba po njihovem preciznem jezikovnem zaznamovanju.

1.2

Tako slovenščina kot srbsčina imata izjemno razvit sistem družinskih poimenovanj, toda raba posameznih pojmov s področja družine in sorodstva peša. Številna poimenovanja so postala arhajizmi, s spremembjo načina življenja in organizacije družine pa tudi ni več tako izražene potrebe po njih. Kljub temu so v obeh jezikih še vedno zelo prisotni pojmi s področja sorodstva, ki imajo svoj specifičen pomen in so težko prevedljivi ali pa celo neprevedljivi v drugi jezik.

1.3

Prevajati pravzaprav pomeni iskati bodisi določen formalni korespondent bodisi pomenski ekvivalent. Kakšna je razlika med temo pojmona? Formalni korespondent je tista pomenska ali slovnična prvina, ki obstaja v jezikovnem sistemu dveh (ali več) jezikov in zavzema približno enak položaj.

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

Ta proces običajno ne predstavlja večjih problemov, saj formalne korespondente enostavno najdemo v slovarjih, njihov pomen je popolnoma jasen govorcem obeh jezikov, zato ne povzročajo nobenih težav v razumevanju. Za prevajalce je večji iziv najti pomensko ustrezničo oz. prevodni ekvivalent.

2 Družina, rodbina, sorodstvo

2.1

V strokovni literaturi o družini in sorodstvu najdemo več prispevkov na področju etnologije kot pa pri jezikoslovcih. Tako na primer etnolog Slavko Kremenšek (1978: 188) opredeli dva poglavitna tipa družin, in sicer glede na različno število članov v družini ter glede na različno notranjo organizacijo družine.

2.1.1

Kremenšek meni, da običajno ali t. i. malo družino tvorijo starši, otroci in mogoče vnuki. Taka oblika družine se imenuje tudi elementarna ali nuklearna. Mala družina je v sodobnih časih pogosteješa, običajno sta v njej le dve generaciji, starši in otroci. Takšen tip družine lahko zajema tudi stare starše ali pa samske tete ali strice. Razširjeno ali veliko družino tvorijo poročeni sinovi ali bratje, ki skupaj s svojimi malimi družinami živijo v skupnem gospodinjstvu.

2.1.2

Kot prva osnovna pomena besede družina *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (SSKJ) navaja, da je to zakonski par z otroki ali brez njih oz. skupina ljudi, ki jih vežejo sorodstvene vezi.

2.2

Sergij Vilfan, starejši slovenski pravni zgodovinar, pojasni, da slovensko pravo razlikuje pojmom družina, ki pomeni skupnost oseb po skupnem gospodinjstvu, ter pojmom rodbina, ki je skupnost oseb po rodu. Vilfan meni, da rodbino tvorijo tisti sorodniki, ki skupaj živijo in gospodarijo, družino pa sestavljajo tudi druge osebe, ki niso sorodniki, ampak so v rodbinsko gospodarstvo vključeni kot delovna sila (Vilfan 1961: 248–250). Aktualna slovenska zakonodaja družino definira kot življenjsko skupnost staršev in otrok, ki zaradi koristi otrok uživa posebno varstvo.

2.2.1

Rodbina je v SSKJ opredeljena kot skupina ljudi, ki jih vežejo sorodstvene vezi. Kot zastarelo pa se navaja, da sta besedi rodbina in družina sopomenki.

2.3

Poleg pojmov družina in rodbina so družinski člani oz. sorodniki zajeti tudi v sopomenkah sorodniki/sorodstvo. Etnologinja Mojca Ravnik v svoji knjigi *Bratje, sestre, strniči, zermani* med drugim obravnava pojme sorodniki, sorodstvo in sorodstvena skupina ter jih razume kot člane družine, ki bivajo v ločenih gospodinjstvih bodisi v soseščini bodisi kje daleč (Ravnik 1996: 37).

2.3.1

SSKJ sorodnike/sorodstvo opredeli kot razmerje do človeka/bitja, iz katerega človek/bitje izhaja ali s katerim ima skupnega prednika.

2.4

V srbsčini za omenjene pojme obstajajo ustreznice, in sicer *porodica*, *rodbina*, *rođaci* (*srodnici*, *srodstvo*), tako da z njihovim prevajanjem in razumevanjem za govorce teh dveh jezikov ni težav. V obeh jezikih je v rabi tudi beseda familija, čeprav jo slovarji opredelijo kot pogovorno besedo oz. tujko.

3 Sorodniki – »lažni prijatelji« med slovenščino in srbsčino

3.1 Brat/sestra

3.1.1

V stikih med govorci slovenščine in srbsčine pogosto pride do nesporazuma oz. napačne rabe sicer zelo frekvenčnih besed *brat* in *sestra*. Tudi poklicni prevajalci so včasih v zadregi, saj tudi iz širšega konteksta ni vedno jasno, za kakšen družinski odnos gre.

3.1.2

V slovenščini brat pomeni (po SSKJ): »moški v odnosu do drugih otrok svojih staršev, npr. to je moj brat; sta brat in sestra; starejši brat.« Vzporedno s tem geslom je sestra opredeljena kot ženska v odnosu do drugih otrok svojih staršev, kar je ponazorjeno med drugim s primeri: sestra je že zaposlena; sta brat in sestra; ima dve sestri; mlajša, starejša sestra.

3.1.3

V srbsčini pa besedi brat in sestra – sicer popolna medjezikovna homonima s slovenskima besedama brat in sestra – poleg tega, da zaznamujeta otroke istih staršev, pomenita tudi bratranec oz. sestrična. *Slovar Matice srbske* (RMS) navaja, da je brat »muškarac u odnosu na decu istih roditelja ili jednog od roditelja; muškarac u odnosu na decu braće i sestara svojih roditelja.« SSKJ pa besedo brat pojasni: »moški v odnosu do drugih otrok svojih staršev.« Če govorec srbskega jezika hoče poudariti, da je brat/sestra otrok istih staršev, kot so njegovi, bo ob samostalniku uporabil tudi pridevnik *rođeni*. Torej, slovenski brat/sestra bo v srbsčini bodisi enostavno brat/sestra bodisi rođeni brat/rođena sestra. Srbski brat/sestra pa sta v slovenščini lahko brat/sestra ali pa bratranec/sestrična. V srbsčini se nadalje tudi dodatno opredeli, ali gre za brata/sestro *od tetke, strica, ujaka*.

3.1.4

Tako v slovenščini kot v srbsčini se besedi brat/sestra uporabljata v številnih izrazih oz. imata več pomenov, kot na primer pripadnik/pripadnica iste skupnosti, družbe, član/članica samostanskega reda ipd.

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

Tabela 1

slovenska iztočnica	srbska ustreznica
brat	brat
	rođeni brat
	brat od strica
	brat od tetke
	brat od ujaka
bratranec	brat od strica
	brat od tetke
	brat od ujaka
sestra	sestra
	rođena sestra
	sestra od strica
	sestra od tetke
	sestra od ujaka
sestrična	sestra od strica
	sestra od tetke
	sestra od ujaka

Tabela 2

srbska iztočnica	slovenska ustreznica
brat	brat; bratranec
brat od strica	bratranec
brat od tetke	
brat od ujaka	
sestra	sestra; sestrična
sestra od strica	sestrična
sestra od tetke	
sestra od ujaka	

3.2 Stric/teta

3.2.1

Podobno kot sta besedi brat/sestra pravzaprav medjezikovna homonima v slovenščini in srbsčini, sta to tudi stric/teta. V slovenščini je stric očetov ali materin brat. Obstaja tudi izraz mali ali mrzli stric, ki zaznamuje očetovega ali materinega bratranca. Stric pomeni tudi starejšega znanega moškega, kot navaja SSKJ.

3.2.2

V srbsčini je stric samo očetov brat. Materin brat je ujak, tetin mož pa je teča/tetak. Stricu se po srbsko reče tudi čiča/čika, kar pa, tako kot v slovenščini, lahko pomeni tudi starejšega znanega moškega.

3.2.3

Teta je, kot navaja SSKJ, sestra očeta ali matere. Z izrazom mala ali mrzla teta zaznamujemo očetovo ali materino sestrično, stara teta pa je očetova ali materina teta.

3.2.4

V srbsčini je teta tudi očetova ali mamina sestra/sestrična. Obstajata pa še besedi ujna in strina – ujna je žena materinega brata, strina pa žena očetovega brata.

Tabela 3

slovenska iztočnica	srbska ustrezница
stric	stric
	ujak
	teča
teta	tetka
	ujna
	strina

Tabela 4

srbska iztočnica	slovenska ustrezница
stric	stric
ujak	
teča	
tetka	teta
ujna	
strina	

4 Neprevedljiva leksika s področja sorodstva

4.1 Svak/svakinja

4.1.1

V slovenščini je zelo poenostavljena terminologija, s katero zaznamujemo člane t. i. razširjene družine, tiste, s katerimi nismo v krvnem sorodstvu. V srbsčini pa je vsak družinski član natančno poimenovan in se natančno ve, kdo je komu kaj. SSKJ pravi, da je svak sestrin mož ali brat zakonskega partnerja oz. da je svakinja bratova žena ali sestra zakonskega partnerja.

4.1.2

V srbsčini obstajajo pojmi: zet, pašenog, šurak oz. snaha, jetrva, zaova, šurnjaja. V slovenščini sta zet in snaha samo hčerin mož oz. sinova žena. V srbsčini pa zet pomeni hčerinega moža in tudi sestričnega/sestričnega moža, snaha pa poleg sinove žene pomeni tudi bratovo/bratrančeve ženo. Besede snaha/snaja/snajka se v srbsčini uporablja tudi posplošeno – z njo zaznamujemo neko mlado, poročeno žensko. V sodobnem jeziku raba pojmov pašenog, šurak oz. snaha, jetrva, zaova, šurnjaja peša. Predvsem v večjih mestih mladi ne ločijo več, kaj natančno katera od teh besed pomeni.

Tabela 5

zet	hčerkin ali sestrin/ sestričnin mož
pašenog	mož ženine sestre/ sestrične
šurak	ženin brat/bratranec
snaha	sinova ali bratova/ bratrančeva žena
jetrva	žena moževega brata/ bratranca
zaova	moževa sestra/sestrična
šurnjaja	šurakova žena

4.2 Stari starši

4.2.1

Zanimivo je, da kljub izjemno razvitemu sistemu sorodstvenih odnosov v srbsčini ne obstaja en pojem za stare starše, ampak je vedno treba reči baba i deda/baka i deka.¹

¹ V srbsčini obstaja izrazje za genealogijo, ki zajema obdobje približno 350 let: bela pčela, šukinunuk, praunuk, unuk, sin, otac, deda, pradeda, čukundeda, navrndeda, askurđel, kurđel, kurebal, sukurdov in beli orao (Pavlović 1995: 134).

4.3 Boter/botra, poročna priča

4.3.1

Nekje na »meji« med sorodniki in prijatelji so botri in poročne priče. Tudi to besedje povzroča nesporazume med slovenskimi in srbskimi govorci. V slovenščini se tako boter/botra kot poročna priča prevajata v srbščino kot kum/kuma. Izraz kum/kuma je sicer znan tudi v slovenščini, toda kot narečni.

4.3.2

Slovenski boter/botra pomeni: zastopnik otroka pri krstu ali priča pri birmi, zato sta v rabi izraza birmanski boter in krstni boter. SSKJ navaja, da beseda boter zaznamuje tudi častnega zastopnika otroka pri vpisu osebnega imena v rojstno matično knjigo.

4.3.3

Poročna priča v slovenščini pomeni osebo, ki je navzoča pri poroki in potrdi identiteto osebe, ki se poroči. Srbsko govorečim je zanimivo, da je poročna priča lahko tudi bližnji sorodnik, celo brat ali sestra, kar je srbski tradiciji nepojmljivo.

4.3.4

V srbščini ima pojem kum/kuma ekspresiven pomen. Kum/kuma pomeni osebo, ki pri krstu drži otroka in mu določi ime, kum je tudi poročna priča in kumovi so vsi člani družine, iz katere je kum. V srbski tradiciji je kum skoraj več kot sorodnik, njegov pomen v življenju posameznika je ogromen. Kum (krstni) je »duhovni« oče otroku, katerega je krstil, njegova dolžnost je, da za tega otroka skrbi vse življenje. Tradicija, ki sicer počasi izginja, je, da se kumovi – krstni botri in poročne priče – izberejo v družini, s katero je oseba, ki se poroči, že v »kumovskih« razmerjih.

5 Prevajanje brezekvivalentne leksike

5.1

5.1.1

Definicij prevajanja je veliko. Nihajo od prepričanja, da se lahko prevede vse, do tega, da prevajanje sploh ni mogoče. Nekje na sredi se nahaja mnenje, da je prevajanje pretvarjanje enot nekega jezikovnega sistema v enote drugega oziroma prestavljanje posameznih zunajjezikovnih vsebin iz enega jezika v drugega (Catford 1965: 20; Barhudarov 1975: 11). Teorijo prevajanja zanima predvsem prenos (transpozicija) tistih jezikovnih prvin, ki niso skupne dvema jezikoma, sodelujočima v prevajalskem procesu. Te prvine so lahko del besedja, ravno tako pa tudi del slovničnih kategorij.

5.1.2

V svojih obravnavah vprašanj iz teorije prevajanja znani hrvaški jezikoslovec Ivir prevajalski proces razume kot iskanje formalnega korespondenta ali pomenskega ekvivalenta (Ivir 1985). K pomenski

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

ustreznici se zatečemo takrat, ko v prevajanem besedilu najdemo nekaj, kar je »neprevedljivo«. Neprevedljive prvine pa so lahko besedne (leksikalne) in slovnične. Pod besednimi prvinami teorija prevajanja navaja lokalizme, lastna imena, frazeologizme, besedne igre in podobno. V nekem besedilu kot neprevedljive zaznamujemo tiste besede, ki jih ni niti v večjem slovarju ali pa so razložene opisno. Neprevedljive slovnične prvine pa so tiste, ki v enem jeziku obstajajo, v drugem pa ne (slovenska dvojina, slovanski glagolski vid, germanski člen ipd.) (Đukanović 2000: 258).

5.1.3

Problem prevajanja »neprevedljivega« je v prevajalski literaturi deležen precejšnje pozornosti. Civilizacijske prvine neke kulturne dediščine je treba vktati v naprej dano obliko kulturne dediščine, iz katere izhaja jezik prevoda. Vlahov in Florin (Vlahov, Florin 1980) za to uvajata termin realija, v slovenščini pa je zaživila različica lokalizem. Leksikologija uporablja termin brezekivalentna leksika (Zgusta 1991). V rabi so še posamezni termini, kot so eksotizem, barbarizem, etnografičem in drugo, vendar redkeje. Največkrat gre za besede, ki so značilne za življenje nekega naroda, za njegovo kulturo, šege in navade, družbeni ter zgodovinski razvoj, katere praviloma nimajo ustreznic v drugih jezikih, lahko pa sčasoma postanejo internacionalizmi.

5.2

5.2.1

Leksikografi problem brezekivalentne leksike odpravljajo z uporabo eksplanatornega ekvivalenta oziroma pojasnevalne ustreznice (Zgusta 1991: 301–302). Z ozirom na tip slovarja pojasnilo niha med minimalnim in enciklopedijskim. Geslo ponavadi vsebuje informacijo in pojasnilo o določeni brezekivalentni besedi, toda prevajalcu ne nudi prave rešitve.

5.2.2

S slovensko brezekivalentno leksiko se s stališča leksikologije ukvarja Zakrajšek, ki med drugim ugotavlja, da je težje prenesti pragmatično raven, kakor pa pomensko (Zakrajšek 1991: 308).

5.2.3

Vlahov in Florin (Vlahov, Florin 1980) predlagata dva tipa rešitev »neprevedljivosti.« Prvi tip je uvajanje izposojenk (kalkov in adaptacij), sicer nepopularnih pri jezikovnih puristih, ki jezik obogatijo, znanje govorcev pa se na ta način nujno razširi. Drugi tip je približen prevod ali generalizacija, opisni prevod ali raba funkcionalnega ekvivalenta, kar pogosto olajša delo prevajalca, toda besedilu odvzame nacionalno in časovno obarvanost, s tem pa stilno zaznamovanost.

5.2.4

V svoji obravnavi slovenske brezekivalentne leksike na primeru slovensko-srbohrvaških slovarjev Zakrajšek navaja, da so leksikografske rešitve lahko tri: identifikacija je lahko opisna, v obliki besedne zveze (približna ustreznica) ter v obliki ene besede, izposojenke (Zakrajšek 1991: 309). Opisna identifikacija, čeprav najbolj informativna, prevajalcu ne pomaga veliko pri iskanju ustreznice.

Navajanje besedne zveze v slovarskem geslu ustreza navajanju približnega prevoda nekega lokaličnega. Ta rešitev je rabljena najpogosteje. Izposojenka – uvajanje tuje besede v drug jezik se pojavlja zelo redko, predvsem če gre za jezike z manjšim številom govorcev, je pa za uveljavljanje identitete nekega naroda in njegovega jezika najbolj pomembna.

6 Sklep

6.1

Prevodi, namenjeni povprečno izobraženemu bralcu, in ti so najstevilnejši, se prilagajajo tipu besedila. Lahko je pisno ali govorjeno, leposlovno, časnikarsko, filmsko ali kakšno drugo. V leposlovju je vedno možna opomba, toda med prevajalci je zelo nepriljubljena, ker prekine poglobljeno branje. Vsekakor je pogosteje v rabi v šolskih izdajah, kjer so pojasnila bolj potrebna, kakor pa v izdajah za odrasle. Prevajalci se zatekajo tudi k pojasnilom v samem stavku, kar pa ni vedno možno.

6.2

Prevodi strokovnih besedil morajo biti popolnoma natančni in v njih ni prostora za različna stilna pojmovanja prevajalca. V teh primerih niso dovoljena nikakršna prilagajanja imen, nazivov ipd., zaželena pa so pojasnila. V strokovnih besedilih je pogosto bolje uporabiti tujko, kakor pa na vsak način iskati ustreznico in s tem strokovnjakom narediti besedo še bolj nerazumljivo.

Literatura

- BARHUDAROV, Leonid Stepanovič, 1975: *Jazik i perevod*. Moskva: Meždunarodna otnošenja.
- CATFORD, John Cunnison, 1965: *A Linguistic Theory of Translation*. London: Oxford University Press.
- ĐUKANOVIĆ, Maja, 2000: Prevajanje slovenske brezkvivalentne leksičike. Inka Štrukelj (ur.): *Kultura, identiteta in jezik v procesih evropske integracije 2*. Ljubljana: Društvo za uporabno jezikoslovje. 258–263.
- IVIR, Vladimir, 1985: *Teorija i tehnika prevodenja*. Sremski Karlovci: Centar »Karlovačka gimnazija«.
- KREMENŠEK, Slavko, 1978: *Obča etnologija*. Ljubljana.
- PAVLOVIĆ, Leontije, 1995: Naši preci askurdeli i navrndede. *Etnoantropološki problemi* 10. Beograd. 133–134.
- RAVNIK, Mojca, 1996: *Bratje, sestre, strniči, zermani. Družina in sorodstvo v vaseh v Slovenski Istri*. Ljubljana, Koper:
- ZRC SAZU, Lipa d.o.o.
- VILFAN, Sergij, 1961: *Pravna zgodovina Slovencev*. Ljubljana.
- VLAHOV, Sergei Ivanov, FLORIN, Sider, 1980: *Nepervodimoe v perevode*. Moskva.
- ZAKRAJŠEK, Katjuša, 1991: O slovenačkoj leksici bez ekvivalenta u srpskohrvatskom jeziku i nekim modelima njene transpozicije. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane 20*. Beograd. 303–310.
- ZGUSTA, Ladislav, 1991: *Priručnik leksikografije*. Sarajevo: Svetlost.

Vera Smole

Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 811.163.6'282.2'373.611:641.568(497.4)

Nekdaj pogoste v slovenskih družinah – jedi iz krompirja in fižola

Ker sta bila krompir in fižol kot glavni sestavini različnih preprostih jedi še do nedavnega redno na jedilniku slovenskih družin, nas bodo v prispevku zanimale pokrajinske razlike v pripravi jedi, kakor se kažejo skozi različnost oziroma prisotnost poimenovanj zanje na štirih leksično-besedotvornih kartah s komentarji. Prikazani bodo narečni leksemi za naslednje (knjižne) pomene: *fižol*, *krompirjevi žganci*, *pražen krompir* in *stročji fižol*.

As until recently potatoes and beans as the main ingredients of simple dishes were regularly on the menu of Slovene families, we shall look at regional differences in how they were prepared, which are reflected in different names for them, their presence or absence, shown on four lexical/word-formation maps with commentaries. These will show dialect lexemes for the following (standard language) meanings: *beans*, *potato grits*, *sautéed potato* and *string bean*.

1 Krompir in fižol

V različnih oblikah so bili krompirjevi gomolji in fižolova zrna pa tudi mlado stročje še pred nekaj desetletji na jedilniku povprečnega Slovence veliko pogostejši, kot so danes.¹ Bolj kot krompir je bil morda z jedilnika izrinjen fižol, ki je zelo kalorično živilo in zato posebej primerno predvsem za prehrano fizično aktivnih ljudi. Manj pomembni sta bili ti živili na zahodnem robu slovenskega jezikovnega ozemlja, kjer je ob mlečnih jedeh prevladovala polenta.² Z uzaveščanjem bolj zdravega načina prehranjevanja se zdi, da se krompir in fižol vračata nazaj; k čemur pripomore tudi razmeroma enostavna priprava jedi pa tudi njuna cena.³

Krompir (*Solanum tuberosum*) in *fižol* (*Phaseolus vulgaris*) sta kulturni rastlini, ki sta se v slovenski prostor začeli uvajati v 17.–18. stoletju in postopoma postali najpomembnejša gomoljnica oziroma stročnica v prehrani ter prebivalstvo večkrat reševali pred hudo lakoto ter bili zato poimenovani *kruh ubogih⁴* in *meso ubogih*. Tako kot sami rastlini⁵ so bila zanju prevzeta tudi poimenovanja, čeprav se govorci slovenščine tega ne zavedamo več, saj sta se besedi krompir in fižol v slovenskem knjižnem jeziku popolnoma udomačili. Da pa je bil proces udomačevanja veliko bolj

1 Več informatorjev nam je zatrjevalo, da sta bila krompir in fižol ob zelju in repi ter ajdovih in koruznih žgancih z mlekom na mizi vsak dan; pogosteje kot kruh.

2 Na Plavjah pri Kopru so nam povedali: »Jedlo se je malo fižola in krompirja; najpogostejše jedi so bile: pa'l'e:nta 'polenta' (včasih s sardelicami), 'mo:čnik 'bel zdrob', k'ha:jp ka'fe: 'žitna kava' (s kruhom), ka'fe: na ka'fe:ju 'prava kava', fərmən'to:nava mi'ni:əštra 'koruzna mineštra', 'pi:nca 'sladek kruh iz istega testa kot za potico' (pekli so ga za praznike), špa:rənga z 'ja:jci 'šparglji z jajci', 'ri:ži-bi:ži 'riž z grahom'.«

3 O priljubljenosti krompirja pri Slovencih govoriti tudi obstoj Društva za priznanje praženega krompirja kot samostojne jedi (pripravljajo ga menda na 1001 način!). Društvo bo organiziralo že 10. svetovni festival praženega krompirja, ki bo letos 4. septembra v Ljubljani (in je vedno v Sloveniji).

4 Tudi Slovenci imamo monografijo o krompirju: Jože Stabej, 1977: *Kruh ubogih*.

5 V Evropo sta prišli iz Južne Amerike in se pri nas razširili s posredovanjem avstrijskih dežel.

zapleten, kot je videti z gledišča sodobnega knjižnega jezika, nam dokazujejo zgodovinsko (knjižno) gradivo in današnja narečja. Ker so bila poimenovanja za krompir že natančno obdelana (Stabej 1977; Škofic 2008), jih bomo tu le osvežili ter spoznali še nekaj poimenovanj za jedi, katerih glavna sestavina je krompir (*krompirjevi žganci* in *pražen krompir*), in dodali še poimenovanja za *fižol* in *stročji fižol*. Izbor je bil narejen predvsem zaradi zanimivosti gradiva z jezikoslovnega vidika. Prikaz poimenovanj na štirih leksično-besedotvornih kartah bo posredno včasih pokazal tudi to, na katerih delih slovenskega jezikovnega ozemlja je (bila) kakšna jed prisotna ali pa je iz različnih vzrokov niso poznali. Jezikovne karte na ta način dajejo tudi vpogled v zunajjezikovno stvarnost.⁶

2 Zbiranje gradiva in mreža raziskovalnih točk

Terenska raziskava v 58 krajih na slovenskem jezikovnem ozemlju (52 v Sloveniji in 6 v zamejstvu) z različnih narečnih območij⁷ je bila izvedena na klasični način zbiranja gradiva z namenom geolingvistične predstavitve, tj. s pomočjo vprašalnice za voden pogovor.⁸ Vsebuje 25 vprašanj; pri zadnjem je možno našteti in opisati tudi druge jedi iz krompirja in fižola, za katere ni vprašani. Gradivo so po temeljitetih predhodnih pripravah večinoma zbirali študentje 3. in 4. letnika slovenistike v okviru izbirnega diplomskega seminarja⁹ v študijskih letih 2009/2010 in 2010/2011 ter zaprošeni dialektologi.¹⁰

3 Narečna poimenovanja za krompir in fižol

3.1 Krompir

V raziskanih narečnih govorih je večino različnih glasovnih oblik možno izvesti na izhodiščno *krompir* (enako *kompipr*¹¹), kar je poslovenjeno iz kor. nem. *gruntpirn*, *grumper*, *krumpir*, štaj. nem. *grundbir*, poknjiženo nem. *Grundbirne*, nar. nem. *Grommbir*, bav. *Krumbeer* itn., dobesedno ‘zemeljska hruška’ (Snoj 2003: 328; Bezljaj 1982: 98–99). V govorih panonskega prekmurskega

6 Zahvaljujem se doc. dr. Mateju Šekliju za natančno branje in vrsto tehničnih pripomb ter (etimoloških) dopolnil. Zahvaljujem se tudi študentu Janošu Ježovniku za računalniško izdelavo kart.

7 Teh 58 krajev torej tvori mrežo točk na jezikovni karti (zemljevidu). Na karti so kraji namesto s številkami označeni s priložnostnimi okrajšavami, saj se raziskava nadaljuje in bo mreža točk še dopolnjena. Abecedni seznam okrajšav in krajev (samo ime) je naveden na koncu prispevka. Več podatkov o kraju zapisa in informatorjih bo v predvideni publikaciji, kjer bodo kartirani odgovori na vsa vprašanja iz vprašalnice. Kartiranje že opravljajo študentje 4. letnika slovenistike v Izbirnem diplomskem seminarju iz dialektologije in lingvistične geografije v študijskem letu 2010/2011. Priporavniti moram, da je mreža krajev nastala glede na krajevni izvor študentov in njihovih informatorjev, zato ti niso prostorsko enakomerno razporejeni. S sodelovanjem zaprošenih dialektologov se je mreža krajev nekoliko dopolnila tudi na bolj praznih območjih, za kar sem jim iskreno zahvaljujem.

8 Vprašalnico za jedi iz krompirja in fižola sem sestavila leta 2009.

9 Zaradi prostorske omejenosti žal ne morem navesti vseh; prav tako tudi ne njihovih informatorjev. Seminaristom so se pri zapisu pridružile še Katja Piuzi (LM, Ir), Živa Mrzlíkar (Pc) in Eva Grahek (Pt). Študentske fonetične zapise vodenih intervjujev sem s pomočjo zvočnih posnetkov natančno preverila sama, nekatere tudi Mojca Horvat (Br, Bu) in dr. Matej Šekli (So).

10 Mojca Horvat (Dk, Km, Se), Mateja Kosi (Cv), dr. Danila Zuljan Kumar (Gm, Me, Su) – prav lepa hvala. (Pj, Pl, Ra, Sd, Še, ZJ sem zapisala sama.)

11 To je pogost pojav prekozložne disimilacije $r - r > \emptyset - r$ (prim. nar. sln. *martrati* > *matrati*).

narečja je prevzet samo prvi del leksema *krump-* + poslovenjena nemška pomanjševalna pripona *-lein* oz. star. *-llīn* > sln. *-lji* oz. domača *-ič* ali pa kar obe *-lj-ič(-i)*, torej *krumplji* (I mn.), *krum(p)či* oz. *krumpljiči*. V zapisanih koroških govorih najdemo leksem *rēpica* (razen na Radišah, ki poznajo tipični naglasni pomik in zato naglas na drugem zlogu *repica*), v Logu pod Mangartom pa *čompe*. V severnih slovenskih narečjih obstaja še nekaj tu nezajetih leksemov in besedotvornih različic za krompir, in sicer *krumpiš*, *krumplin*; *konoper*; ((*pod*)zemeljske) *hruške*; (*laška/koroška/pemska*) *repa*; *bob*; *turka*; *kartuflja* in *pern* (Škofic 2008).

3.2 Fižol [Karta št. 1]

Najbolj razširjene so glasovne oblike, izvedene iz *fižol*, ki je prevzeta prek avstrijskonemške *Fisole*, ta pa iz beneškoitalijanske *fasolo* ali furlanske *fasūl*, ki se je enako kot današnje italijansko *fagiolo* razvilo iz latinske *phaseolus* 'leča, fižol' (Snoj 2003: 154). *Fižol* ima na vzhodnem Koroškem (in verjetno po Štajerskem) tudi oblikovno dvojniko ženskega spola *fižola* ter na Gorenjskem in osrednjem Koroškem morda glasoslovno *fržol*, ki je prevzeta ali iz tiroloskonemške *pharsöl* ali pa, kot misli Ramovš, je *r* nastal »kot plod slovenske asimilacije«¹² (Bezlaj 1977: 129). Iz sodobne (knjižne) nemščine je beseda prevzeta na Radišah na Koroškem: *fizole*. Na zahodu in ob meji s hrvaškimi narečji imajo romansko osnovo z *a* v prvem zlogu oblike *fažol*, *fažon*, morda je romanska tudi samo povečevalna pripona *-on* v oblikah *fižon* in *fožon*, manj jasen pa je nastanek korenskega *o*¹³ in *e* v oblikah *fožol*, *fožon*, *fežol* in *fežek*, ki jih srečamo v rovtarskih govorih, kjer se tudi sicer stikata obliki s korenskima *i* in *a*. Že praslovanski sta besedi *grah* < *gōrxb, ki jo poznajo prekmurski govor in še dva obrobna, in *bob* oziroma *bobič* < *bob-ič na skrajnem severozahodu – obe v pomenu 'fižol'.

4 Narečna poimenovanja za jedi iz krompirja in fižola

4.1 Krompirjevi žganci [Karta št. 2]

S karte je razvidno, da jedi iz kuhanega krompirja in (bele) moke¹⁴ ne poznajo v Slovenski Istri, Brdih in Nadiških dolinah, v preostalem primorskem prostoru pa se namesto osrednjih žgancev

12 *fižol* > *fažol* > *fžžou* > *fržou* (enako *fržina* < *fužina*).

13 Nastali bi lahko po narečnem glasoslovnem razvoju *i* > *ə* > *o* ali pa je *o* nastal že ob prevzemu, kar je malo verjetno; tudi *a* v govorih Ce 'fažau', Id 'fažu' in ŽV 'fžžu/fazu' bi lahko po akantu nastal iz *o*; *e* pa iz *i* v ŠL. Zaradi večje verjetnosti, da je izhodiščna oblika romanska, sem v krajih DT, Ce, Id kartirala obliko kot *fažol*, v ŽV pa obe.

14 Informatorka iz Podcerkve (blizu Loža na južnem Notranjskem, kjer govorijo dolensko narečje) pripravo opiše takole: Tù: pa nardí:mo takù:: ȳ kuóšęx krampí:r – olú:plen, 'ne – ga diénəm kú:xat, ȳsulí:m, púoj:pa muókco. 'Kédər ənk'rət tà: krampí:r zav're, muókco navárx striésam, pa pu muóžnostə mà:jxnu predié:rem tisto muókco, de tista ȳ:da preplaví:. 'No, in ti:st se počà:si kù:xa. Tékù:.. Puó:j pa, k-je pa tu kù:yanu, 'jěst ucédí:m, če-j pre'več udie, 'ne, pa poštúokam. Poštúokam. Če-j tré:ba kej do'lçt, če-j pre'več sèxù:, dolí:jem tisto udí:čko, k-səm jo prè:j p'roč ȳdlí:la. 'No, in pó:-pa na krò:žnike, 'no, al pa ȳ sklé:co. Duó:bru je, če so ucvíérkę, če pa 'ne, pa 'jest nardí:m kar má:slu – stopí:m, pa mà:jxnu droptí:nc, púó:l, po ti:stom, 'no. – To pa naredimo tako: v kosih krompir – olupljen, ne – ga denem kuhat, osolim, potlej pa mokico. Ko ta krompir zavre, mokico navrh stresam pa po možnosti malo predrem tisto mokico, da (se) voda preplavi. No in tisto se počasi kuha. Tako. Potlej pa, ko je pa to kuhano, jaz ocedim, če je preveč vode, ne, pa poštokam 'potlačim, stečkam'. Poštokam. Če je treba kaj dolit, če je preveč suho, dolijem tisto vodičko, ki sem jo prej proč odlila. No, in po(tlej) pa na krožnike, no, al pa v skledico. Dobro je, če so ocvirkli, če pa ne, pa jaz naredim kar maslo – stopim, pa malo drobtinic [potresem], potlej, po tistem, no. – Tudi na Notranjskem, v Kočah pri

in nekoliko manj pogoste besedotvorne različice *žganki* pojavlja beseda *polenta* (< it. *polenta*) in v Reziji *jed* 'polenta', ki s pridevnikimi *krompirjeva*, *bela*, *oženjena* in predložno zvezo *polenta iz krompirja* (ali *krompirjevka*) dokazuje, da polenta ni samo jed iz koruznega zdroba. Čeprav se žganci (tudi iz ajdove in koruzne moke) danes ne pripravljajo nujno s praženjem, žganjem močnate osnove, pa sta besedotvorni različici *žganec*, *žganek* izpeljani iz sln. *žgan* ← *žgati* (to pa iz slo. **žbganъ* ← **žbgati*), pomensko podobno povojen 'prepražen' ← *povoditi* (to pa iz psl. **mqđiti* 'prekajevati') (Bezlaj 1982: 241, geslo *oditi*, -im), *močnik* pa iz sln. *moka* (to pa iz psl. **mqđā*). Leksemi *mešta* (< furl. *meste* 'močnik iz koruzne moke'; Pirona 1996: 594–595), *halpšterc/aupšterc* (< nem. *halb* 'pol, na pol, polovičen' in *Sterz* 'žganec', dobesedno torej 'na pol žganci')¹⁵ in *dödöli* (< madž. *dödölle* 'žganci iz krompirja in pšenične moke') so prevzeti iz sosednjih jezikov. Posamična poimenovanja so (še) *podmeten krompir*, *krompirjevka*, *povojeni žganci* in *repičin močnik*.

A Sicer pa je tudi pri poimenovanju te jedi zanimiva motivacija, ki pri jedi izpostavlja:

- videz, barvo:¹⁶ *beli žganci* (11),¹⁷ *beli žganki* (1), *bela polenta* (3);
- sestavino poleg moke:¹⁸ *krompirjevi žganci* (10), *žganci s krompirjem* (1), *krompirjevi žganki* (1), *krompirjeva polenta* (1), *krompirjeva jed* (1), *repičin močnik* (1), *polenta iz krompirja* (1);
- sestavino poleg krompirja: *podmeten krompir* (2);
- dvojnost in spojenost sestavin: *oženjeni žganci* (4), *oženjene žgance* (1), *oženjeni žganki* (3), *oženjena polenta* (2);
- način priprave: *povojeni žganci* (1).¹⁹

B Strukturno prevladuje SBZ²⁰ z enim pridevniškim prilastkom na levi (53), le dvakrat imamo SBZ s samostalniškim prilastkom (v obliki predložne besedne zveze, z jedrom na desni), eno besedni sta le prevzeti poimenovanji in domača izpeljanka (*krompirjevka*).

Pivki, kjer pa se govori notranjsko narečje, je ista jed poimenovana drugače in tudi malo drugače pripravljana: 'Belo pu'li:ento pa se je nər'di:lu tə'ku:, də se je zau'rə:la 'vuo:da, se je du'da:lu krəm'pi:r, pu'te:m se je krəm'pi:r zmeč'koŋ in se je du'da:jala 'bə:la 'muoka. In tu se je 'muoøylu 'do:üyü 'ča:sa 'mə:ʃət, kər je blu put'rə:bnu, də se je tu 'do:üyü 'ča:sa 'ky:xalu. [...] Krəm'pi:r za pu'li:ento se je z'mi:ərəm o'ly:pu in z'rə:zu na 'kuose. – Belo polento se je naredilo tako, da se je zavrela voda, se je dodalo krompir, potem se je krompir zmečkal in se je dodajala bela moka. In to se je moralo dolgo časa mešat, ker je bilo potrebno, da se je dolgo časa kuhalo. [...] Krompir za polento se je zmirom olupil in rezal na kose.

15 Kar drži – koruzni in ajdovi žganci so samo iz moke.

16 V primerjavi do rumenih koruznih in sivorjavih ajdovih žgancev so ti res (skoraj) beli; in so iz bele moke, kar je sinonim za (prečiščeno) pšenično moko.

17 Številka v oklepaju označuje število pojavitv v zbranem gradivu; glede na neenakomerno razporejenost točk v mreži krajev je to samo deloma pomemben podatek.

18 Koruzni in ajdovi žganci so samo iz moke.

19 Ker gre dejansko za pleonazem (*žgani žganci*), lahko sklepamo, da se gorovci prvotne motivacije pri leksemu *žganci* niso več zavedali.

20 Okrajšava SBZ v tem kontekstu pomeni 'samostalniška besedna zveza' ne pogosteje rabljena SBZ v pomenu 'stalna besedna zveza', čeprav (tudi) to dejansko je.

4.2 Praženi krompir [Karta št. 3]

Najbolj znana in najbolj razširjena jed iz krompirja, ki je na mizi tudi ob nedeljskih kosilih, je iz v oblicah kuhanega krompirja, nalupljenega in narezanega na bolj ali manj tanke rezine ter poprženega na maščobi, na kateri se je pred tem obvezno pražila čeba.²¹ Manjše razlike v pripravi (tanje ali debelejše rezine krompirja, več ali manj maščobe in zato zalivanje z (govejo, kokošo) juho, s tem pa bolj dušenje kot praženje) se morda odražajo v poslošitvi zdaj enega samega poimenovanja, četudi to ne ubeseduje dejanskega načina priprave. Če za prej obravnavano jed krompirjevi žganci že iz poimenovanj lahko sklepamo, da je tradicionalno slovenska, pa je v poimenovanju za pražen krompir pridevniški prilastek večinoma prevzet: *tenstan* (27), *dinstan* (2), *tinstan(i)* (2); *tenfani* (1), *restan(i)* (8), *renstan* (4), *porestan* (1); *roštan* (2); *frigan* (1); le redko domač: *praženi* (3),²² *pocvrt* (1) in *pečen* (1);²³ in ker je jed sestavni del boljših (nedeljskih in prazničnih) kosil, lahko trdimo, da je prišla k nam s posredovanjem dunajske kuhinje. Najpogostejšega pridevnika *tenstan* v slovarjih (knjižnega jezika) ne bomo našli, verjetno pa enako kot *dinstan* in *tinstan* izhajata iz nem. glagola *dünsten* 'pripravljati jedi v vodni pari (in maščobi)'. Enako je s pridevniki (*po)re(n)stan* in *roštan*; izhajajo iz nem. glagola *rösten* 'pražiti oz. peči brez vode in maščobe'. *Frigan* je najverjetneje izpeljan iz prevzete podstave z ne povsem jasnim izvorom; enako *tenfan*. Na zahodu je poimenovanje lahko vezano na posodo, v kateri se je jed pripravljala, in tako dobimo tudi dve prevzeti poimenovanji zanjo: *teča* ← furl. *tecje* 'ponev' (Pirona 1996: 1179) in *padela* ← it. *padella* 'ponev'.

A Poimenovanje je torej motiviral prevladujoč/prvoten način priprave s poudarkom na:

- praženju: *praženi krompir* (1), *praženi krump(lj)iči* (2), *restan(i) krompir* (6), *renstan krompir* (5), *restani krumpič(i)* (2), *restana repica* (2), *roštana repica* (2), *porestane čompe* (1), *tenfani krompir* (1);
- dušenju: *tenstan krompir* (26), s- oz. *potenstan krompir* (1+1), *dinstan krompir* (1), *tinstan krompir* (1), *dinstani krumpiji* (1), *tinstana repica* (1);
- pečenju, cvrenju (redko): *pečen krompir* (1), *frigan krompir* (1), *pocvrt krompir* (1);
- pripravo v določeni posodi: *krompir v padeli* (2), *krompir v ponvi* (1), *krompir v teči* (1);
- drugi obvezni sestavini (redko): *krompir s čebulo* (1).

B Strukturno tudi tu prevladuje SBZ z enim pridevniškim prilastkom na levi (65), redkeje (4) imamo SBZ s samostalniškim prilastkom (predložno, z jedrom na desni), enobesednih poimenovanj ni.

21 O priljubljenosti, pa tudi o več možnih načinih priprave, glej op. 3.

22 Verjetno po zamenjavi prvotnega poimenovanja s knjižno ustreznicico.

23 Pri poknjivjanju pridevnikov je večinoma navedena nedoločna oblika, določna pa le v primerih, ko je izražena ali glasovno (poslošena na severovzhodu) ali s členkom *ta*, saj je zaradi redukcije *-i*, zlasti za zvočnikom, nemogoče z gotovostjo trditi, ali gre res za vrstno poimenovanje, za katerega je v knjižnem jeziku predvidena določna oblika, torej *praženi*, *pocvrti*, *pečeni* ... *krompir*, ali je ubesedeno stanje, torej *pražen*, *pocvrt*, *pečen* ... *krompir*; konkretno pri teh poimenovanjih se zdi, da je v narečnih govorih ubesedeno stanje.

4.3 Stročji fižol [Karta št. 4]

Stročji fižol (oziroma ustrezna druga narečna poimenovanja zanj) je le redko tudi poimenovanje za kakšno jed, lahko pa je sestavina več jedi. Njegova posebnost v razmerju do krompirja in fižola v zrnju je (bila) časovna omejenost trajanja oziroma sezonskost. Tu ga obravnavamo zaradi zanimive motivacijske podstave in strukturne uresničitve poimenovanj zanjo. Posredno se včasih seznamimo tudi z narečnimi izrazi, ki pomenijo 'fižolove luščine', čeprav se ti lahko razlikujejo glede na to, ali je fižol še zelen ali že zrel, saj luščine zrelega fižola za prehrano ljudi niso uporabne. Poimenovanje stročji fižol implicitira tak fižol, ki je užiten skupaj z njegovimi (še nezrelimi) luščinami oz. ko je užiten še cel strok. Leksem strok je psl. izvora, najverjetnejše iz **strókъ* 'trd, posušen rastlinski del' > 'luščina, strok' ali '(posušeno) steblo, bilka', iz česar je izpeljano še *stročje*, pridevnik (*v*)*stročji*. Leksem strok je prišel tudi v nemška koroška (*Strok*) in bavarska narečja (Stranke) v istem pomenu, nato pa nazaj v slovenska koroška narečja v pomenu 'stročji fižol' kot *štranklji*, *štrankeljni* (Bezlaj 1995: 332). Druga poimenovanja za strok so še: *luščevje*, *luščinje* ← *luščina* ← *luska* < psl. **luskā* z več razvitimi pomeni, med njimi tudi 'luska, pleva, semenska ovojnica' (Bezlaj 1982: 157); *kozol* ← furl. *cósul* 'strok' (Pirona 1996: 191);²⁴ *kozulje*, *kozuljice* ← *kozulj* 'košarica iz lubja'²⁵ (Bezlaj 1982: 76–77); *koš* < **košъ* 'pleten koš, košara' (Snoj 2003: 312); *mošnjice*, *mošnjičat*, *mošnjičar* ← *mošnja* (→ *mošnjič*) < psl. **mošňá* '(usnjena, kožna) mošnja' ← prid. **mošbnъ* < **moxъ* 'mošnja' (Snoj 2003: 416); *rožine* ← **rògъ* 'rog' (prim. Bezlaj 2005: 191); *vojine*, *vine* < furl. *uaíne* 'strok stročnic na splošno', posebej pa 'strok še nezrelega fižola' (Pirona 1996: 1228). Kot arhaizem lahko obravnavamo pridevnik *zadogel* (*fažol*),²⁶ iz katerega je morda nastala oblika *zádul*, *zádúla* 'nezrel, trpek', znana po Vipavskem in Goriškem, pa tudi na Hrvaškem (Bezlaj 2005: 379). Leksema *fižoleti* in *fažoleti* sta prevzeta iz furl. *fasulet* 'fižolček' (Pirona 1996: 299).

A Poimenovanja so daleč najpogosteje motivirana ravno z dejstvom, da se fižol:²⁷

- nahaja v: *strokih* (2), *stročju* (2) in je posledično *stročji* (18) oz. *vstročji* (5) oz. kar *stročje* (1); *luščevju* (1), *luščinju* (1), *kozoljicah* (1) in je posledično *kozol* (1) ali *kozulje* (1), *v košu* (1), *v mošnjicah* (1) in je posledično *mošnjičati* (1) ali kar *mošnjičar* (1), *v rožinah* (1) in so posledično kar *rožine* (1)²⁸; *vojine* (4), *štranklji* (3), *štrankeljni* (1);
- je skupaj z: *mošnjicami* (1);
- je majhen (zrnje): *fižoleti* (2) in *fažoleti* (3)
- je svež: *zelen fižol* (redko), *zadogel fažol* (1).

B Strukturno je najpogostejša SBZ z enim pridevniškim prilastkom na levi (26), dvojnično enkrat na desni, pogosta je SBZ s samostalniškim prilastkom (predložna, z jedrom na desni (8) in trikrat na levi); tudi enobesedna poimenovanja, domača in prevzeta, niso redka (18).

24 V rezijanskem govoru Solbice.

25 V belokranjskih govorih Radovice in Gradca.

26 Zapisan v Medani v Goriških brdih.

27 Kombinacije s poimenovanji za fižol so razvidne z legende h karti.

28 Mošnjičar je lahko tudi zato, ker je skupaj z mošnjicami.

5 Sklep

Že te štiri ubesedene jedi nas lahko prepričajo, kako raznotere so v slovenskih narečjih tako strukture kot motivacije poimenovanj; ker pa nam geolingvistična obravnava zanje odkriva tudi tipične areale, bi kazalo s tovrstnimi raziskavami nadaljevati.

Viri in literatura

- BEZLAJ, France, 1976, 1982, 1995, 2005, 2007: *Etimološki slovar slovenskega jezika I-V*. Ljubljana: SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša: Mladinska knjiga.
- PIRONA, Giulio Andrea idr. 21996: *Il nuovo Pirona: vocabolario friulano*. Ur. Giovanni Frau. Udine.
- Korpus narečnega gradiva, zbranega po Vprašalnici za jedi iz krompirja in fižola* (sestavila Vera Smole, 2009) v letih 2010/11 v seminarju iz zgodovinske slovnice in dialektologije na ljubljanski slovenistiki.
- SNOJ, Marko, 2003: *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Modrijan.
- STABEJ, Jože, 1977: *Kruh ubogih*. SAZU.
- ŠKOFIC, Jožica, 2008: Besede za *krompir* v slovenskih in sosednjih hrvaških narečjih. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 14. 79–103. http://bos.zrc-sazu.si/c/Dial/Ponovne_SLA/P/index.html

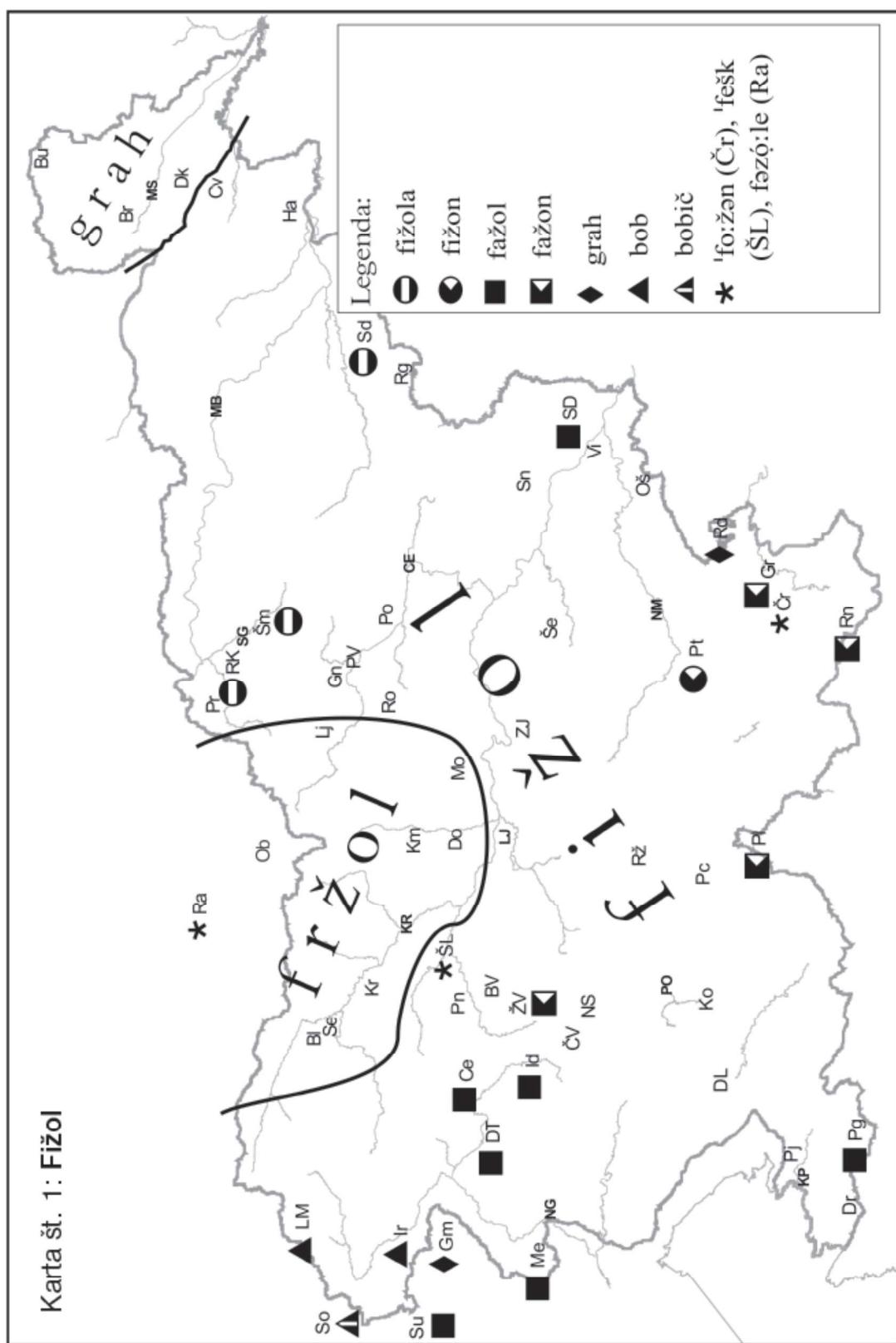
Priloge

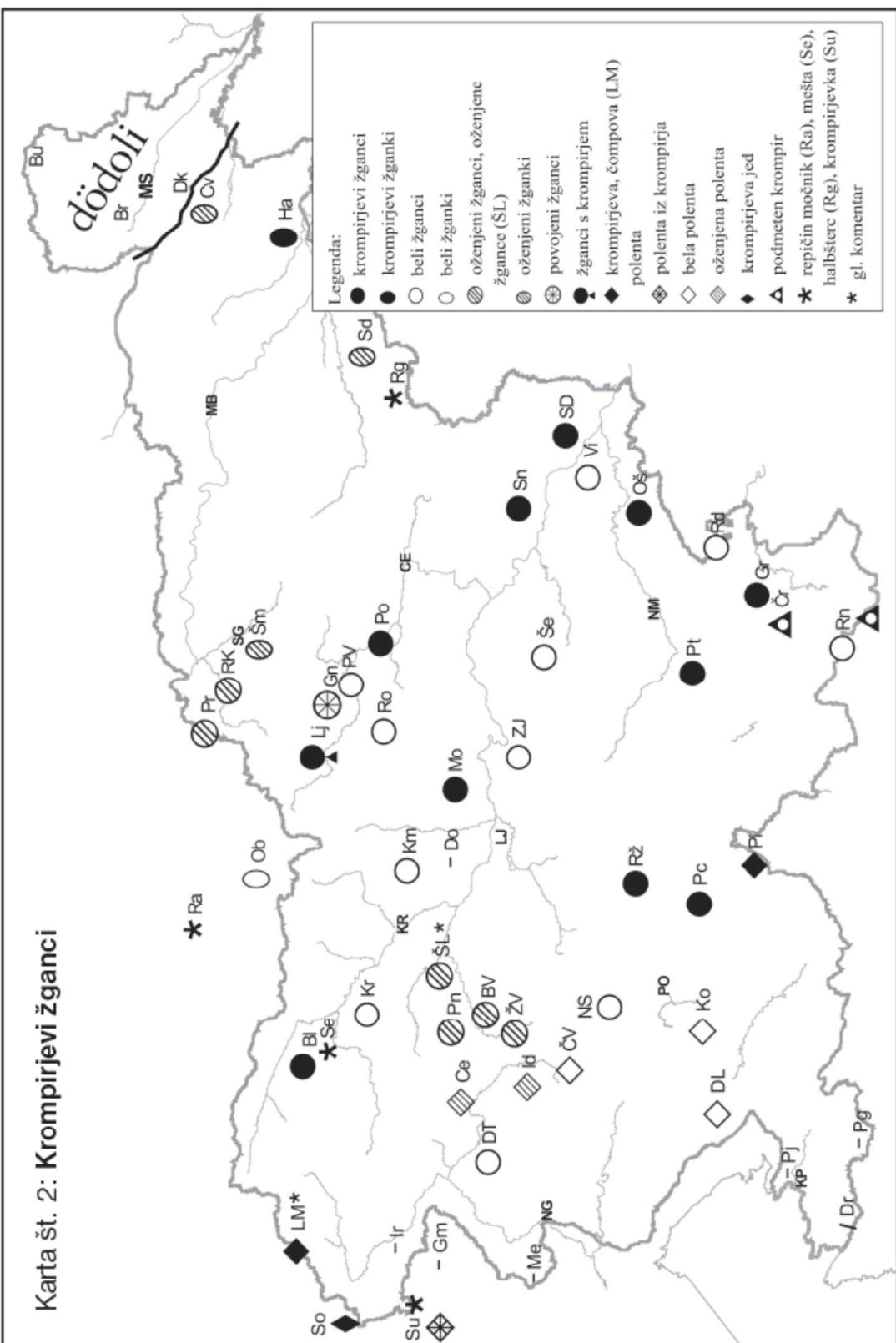
Karte (1–4)²⁹

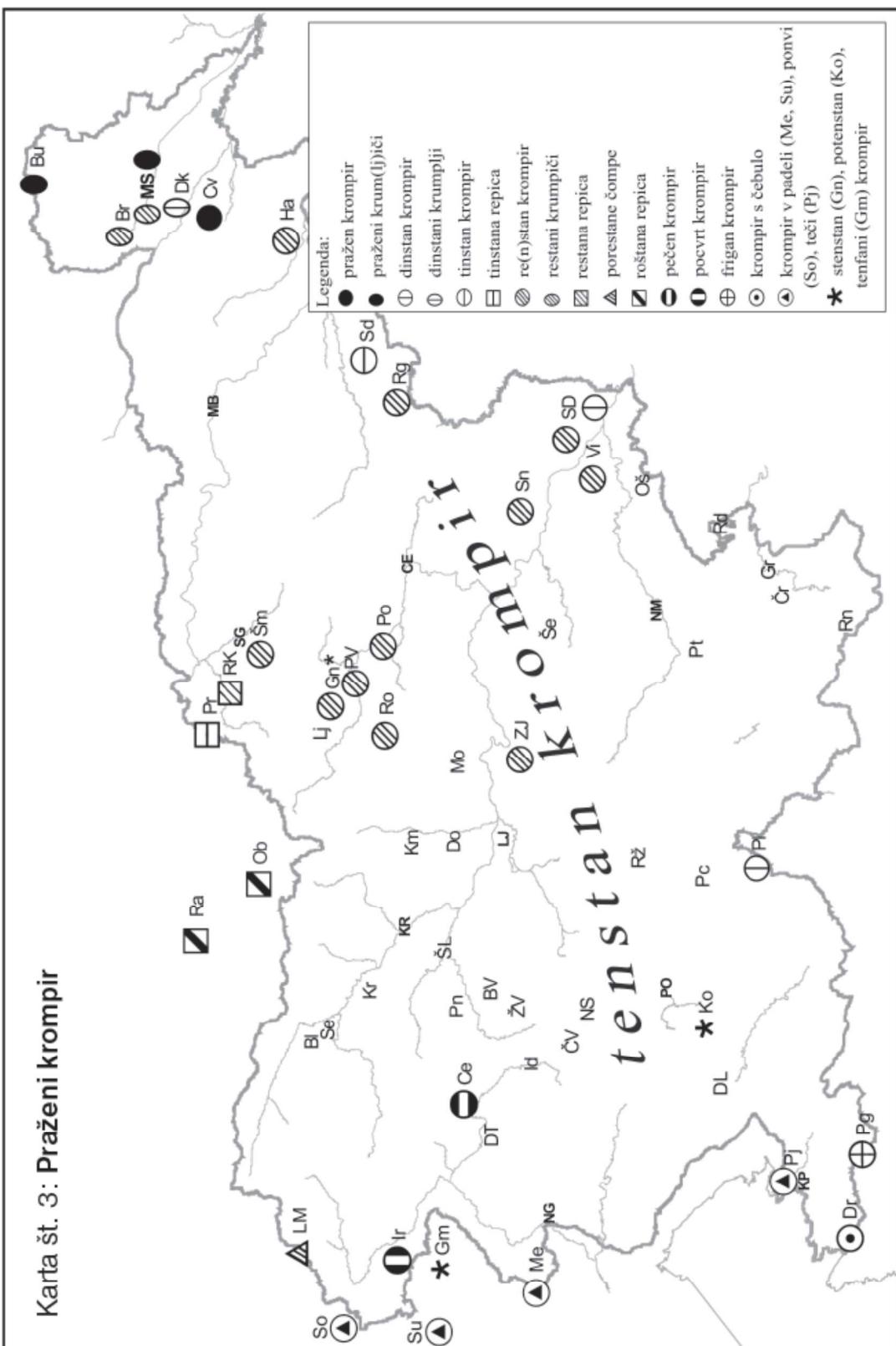
Seznam krajev

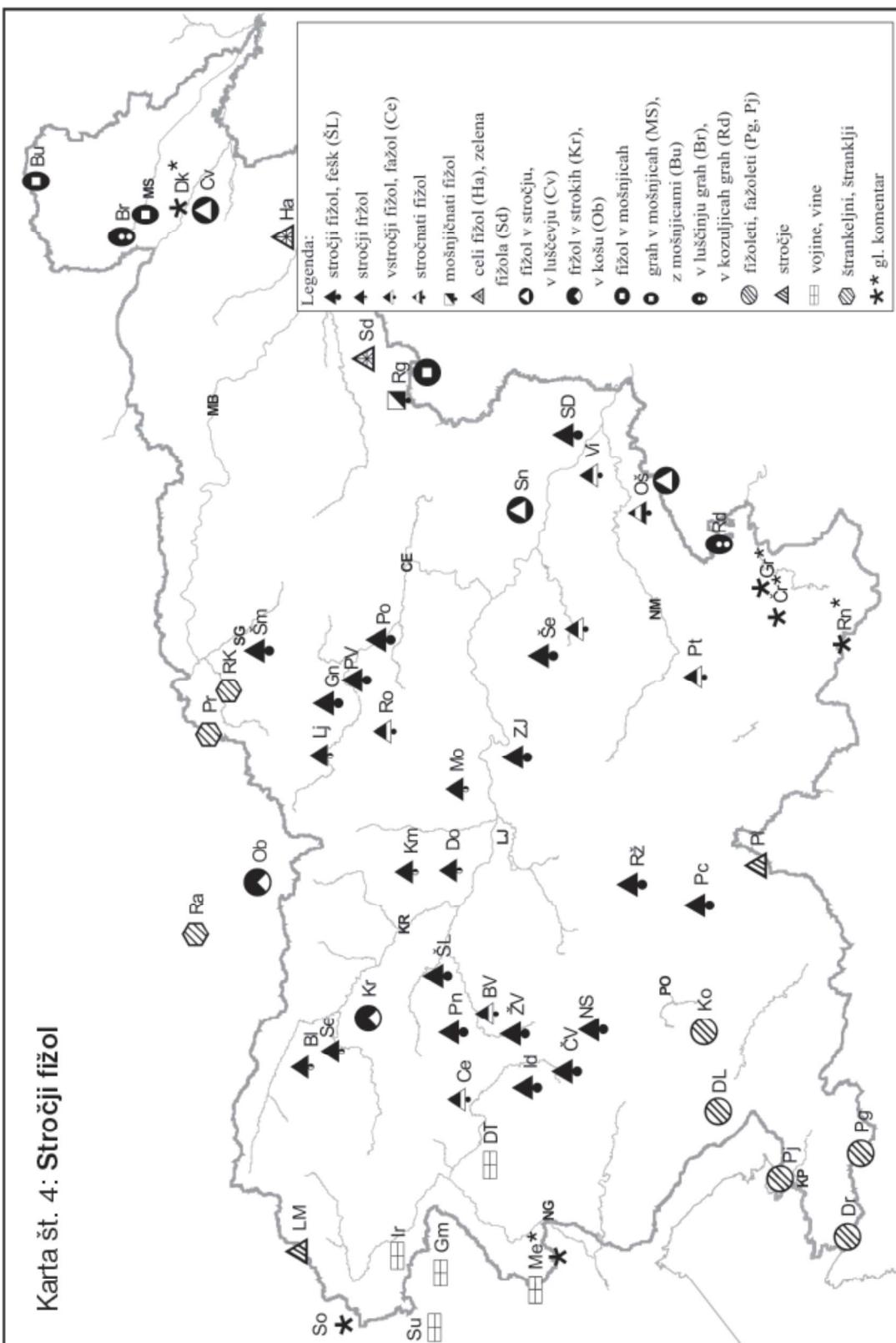
Bl – Bled	Ko – Koče	Rd – Radovica
Br – Brezovci	Kr – Kropa	Rg – Rogatec
Bu – Budinci	Lj – Ljubno	RK – Ravne na Koroškem
BV – Bukov Vrh	LM – Log pod Mangartom	Rn – Radénci
Ce – Cerkno	Me – Medana	Ro – Rovt pod Menino
Cv – Cven	Mo – Moravče	Rž – Rožanče
Čr – Črnomelj	MS – Murska Sobota	Sd – Sedlašek
ČV – Črni Vrh	NS – Novi Svet	SD – Sela pri Dobovi
Dk – Dokležovje	Ob – Obirsko	Se – Selo pri Bledu
DL – Dolnje Ležeče	Oš – Oštrec	Sn – Senovo
Do – Domžale	Pc – Podcerkev	So – Solbica
Dr – Dragonja	Pg – Pregara	Su – Subid
DT – Dolenja Trebuša	Pj – Plavje pri Kopru	Še – Šentrupert
Gm – Grmek	Pl – Plešce	ŠL – Škofja Loka (Puštal)
Gn – Gneč	Pn – Poljane	Šm – Šmartno pri Slovenj Gradcu
Gr – Gradac	Po – Polzela	Vi – Vihre
Ha – Hajndl	Pr – Prevalje	ZJ – Zgornja Jablanica
Id – Idrija	Pt – Podturn	ŽV – Žirovski Vrh
Ir – Idrsko	PV – Paška vas	
Km – Komenda	Ra – Radiše	

29 Pri kartah št. 1, 2 in 3 je uporabljena kombinirana tehnika kartiranja, tj. znakovno-izoglosno-napisna. Poimenovanja z večjimi in/ali dovolj izrazitimi areali so oddeljena z izolekso, v kateri je napisana poknjižena oblika poimenovanja, poimenovanja z manjšimi ali razpršenimi areali pa so kartirana znakovno in so ta razvidna iz legende. Karta št. 4 je samo znakovna.

Alojzija Zupan Sosič
Filozofska fakulteta, Ljubljana
UDK 821.163.6–31.09"20":316.356.2:173

Družina v sodobnem slovenskem romanu

Primerjava petih sodobnih slovenskih romanov (*Ločil bom peno od valov* Ferija Lainščka, *Nespečnost* Vinka Möderndorferja, *Ime mi je Damjan* Suzane Tratnik, *Bildungsroman* Aljoša Harlamova ter *Nebesa v robidah* Nataše Kramberger) je pokazala pestrost družinskih obrazcev: tradicionalnost dvostarševske družine ali sodobnost enostarševske družine namreč nista pogoja za usklajeno ali neusklajeno družinsko skupnost, saj k njeni usklajenosti najbolj prispevajo empatija, humor in toplina.

A comparison of five contemporary Slovene novels (*Ločil bom peno od valov* by Feri Lainšček, *Nespečnost* by Vinko Möderndorfer, *Ime mi je Damjan* by Suzana Tratnik, *Bildungsroman* by Aljoša Harlamov and *Nebesa v robidah* by Nataša Kramberger) reveals a great diversity of types of family: neither the traditional two-parent nor the modern single parent type are a pre-condition for a harmonious or inharmonious family unit, as the most crucial factors are empathy, humour and warmth.

V sodobnem slovenskem romanu družina¹ ni prevladujoča tema, je pa osnovna skupnost, v katero so romaneske osebe vključene na različne načine. V najnovejšem slovenskem romanu od leta 1990 do 2010 se je pomen družine povečal, kar je logična posledica bistvenih določnic sodobnega romana, ki se bolj posveča intimnim zgodbam in notranjim svetovom literarnih likov. Kljub pestrosti raznovrstnih poetik druži namreč najnovejše slovenske romane skupna značilnost – nova emocionalnost (Zupan Sosič 2010: 423–424) –, čustvenost postmodernega subjekta, ki se želi, zdolgočasen in izvotljen, pregristi do svoje notranjosti. Ker mu v konstrukciji (spolne) identitete postane temeljno bivanjsko vprašanje zmožnost ljubezni in vzpostavitev literarne razdalje do nje, se je v najnovejšem slovenskem romanu znatno povečal delež ljubezenske in erotične tematike, žanrsko pa prevladuje ljubezenski roman, kar je povezano tudi z večjim deležem družinskega romana ali same tematizacije družine.

Podoba družine je v najnovejšem slovenskem romanu odvisna od družbenih sprememb, kot so tehnologizacija, evropeizacija, globalizacija in vpliv množičnih medijev, ki rahljajo tradicionalne družine in vplivajo na njihovo »sodobnost«. Ta se kaže v prevladi permisivne vzgoje, razpadu zakonske zveze ali enostarševstvu ter pomanjkanju časa za polne družinske odnose, hkrati pa tudi v omajanem zaupanju staršev v njihove lastne sposobnosti vzgajanja, prekrite z izgovorom čustvene osvobojenosti staršev. Varnost in trdnost družine sta bili v slovenskem romanu stalno problematizirani; v sodobnem slovenskem romanu se tej problematizaciji pridružuje še cel spekter

1 Družina je termin, s katerim označujemo najmanj dvogeneracijsko skupnost kot obliko vsakdanjega življenja, v kateri je udeležen vsaj en odrasel član in vsaj en ovisen, nedoleten otrok. Vse novejše sociološke definicije družine imajo skupno vsaj eno dimenzijo: družino opredeljujejo kot področje biosocialne reprodukcije, pri čemer poudarjajo socialno reprodukcijo, kar evocira predvsem afektivno, interpersonalno ali socializacijsko plat reprodukcije (Rener 1993: 15).

pohabljenosti družinskih odnosov. Da bi se izognila razpršenosti različnih motivov in tem, se bom poglobljeno posvetila le petim sodobnim slovenskim romanom, ki pa jih bom vključila v širši primerjalni kontekst: *Ločil bom peno od valov* Ferija Lainščka, *Nespečnost* Vinka Möderndorferja, *Ime mi je Damjan* Suzane Tratnik, *Bildungsroman* Aljoša Harlamova ter *Nebesa v robidah* Nataše Kramberger.

Roman **Ferija Lainščka** (1959) ***Ločil bom peno od valov*** (2003) je žanrsko sinkretičen, spoj ljubezenskega in zgodovinskega romana ter družinske² sage, v katerem je prevladujoči žanr ljubezenski roman, saj je prevladujoča tema ljubezen, ubesedena skozi celotni roman kot osnova, ozadje in gibalo ostalih romanesknih žanrov. Postavljanje ljubezni za osrednje bivanjsko načelo je postalo v sodobnem slovenskem romanu kar pravilo, prav tako tudi v Lainščkovi prozi, v kateri se je ljubezenska tema postopoma preobrazila iz spremiševalne v osrednjo (npr. v romanih *Ločil bom peno od valov*, *Muriša*, *Petelinji zajtrk*). To odseva tudi pisateljevo prepričanje, da prihaja čas, ko je treba znova spregovoriti o vprašanju duše (Milek 2007: 22–24) in o vsem bistvenem, kar določa človeka. *Ločil bom peno od valov* je po ljubezenski zgodbi in družbeni kritiki meščanstva podoben Flaubertovem romanu *Gospa Bovary*,³ saj roman ni samo zgodba o ljubezenskem trikotniku med Elico, Ivanom in Andijem, pač pa tudi zgodovinska skica Prekmurja in Murske Sobote v času prve svetovne vojne ter kritika takratnega malomeščanstva.

Ker je pripoved postavljena na začetek 20. stoletja, bi pričakovali, da bo družinska zgodba povsem tradicionalna. A takšna je samo na začetku romana, ko spoznamo Elico kot neizkušeno dekle v enostarševski družini, ki kljub svoji individualnosti hlepi po vzpostavitvi tradicionalne patriarhalne sheme. Ko s poroko z Ivanom izpolni pričakovanja družbene sredine (ki jih je nevede tudi sama ponotranjila) in jih s prestopom v višji družbeni razred celo preseže, se začne njena zgodba postopnega osvobajanja. Njeno osrednje poslanstvo je iskanje človeške globine, duhovne povezanosti in bližine, združene pod skupnim imenom ljubezni, zato je prikazana bolj kot žena in ljubica ter manj kot mati. Kot žena se postopoma razvija in njeno razumevanje pravega smisla zakona in življenja je hkrtati tudi kritika praznega materialističnega, pragmatičnega in zgolj konformističnega življenja v Murski Soboti, ki jo že ob prvem stiku doživi kot blatno, lepljivo, mlakužasto in dremavo vas.

Skozi ljubezen – največjo gonilno silo – se je v Lainščkovih romanih najbolj spremenjal prav ženski lik, za katerega že sam avtor prepoznavata razvoj od skrivnostno izzivalne fatalke (*Ki jo je megla prinesla*) do nekakšne duhovne nimfomanke, ki je moškemu ne uspe zadovoljiti, pa do močno osvobojene ženske, ki od njega pričakuje predvsem ljubezen (*Petelinji zajtrk*, *Ločil bom peno od valov*). Elica je vsota različnih Lainščkovih likov žensk; sam avtor je v smislu razvoja ženskega lika nanjo najbolj ponosen, ob njem lahko preverja karakterno zrelost (Miko 2004: 21). Je glasnica ljubezni, njeno popolno predajanje temu čustvu napoveduje že zgodba Simona in Gite, v okviru njune ljubezenske zgodbe pa še zgodba Klare Schumann. Popolno predajo ljubezni in njeno globoko občutenje dokazuje prav tragična ljubezenska zgodba Simona in Gite, s pomočjo

2 Roman *Ločil bom peno od valov* je kot družinski roman del družinske sage, ki pa se ni uresničila tako, kot je na začetku napovedal sam avtor: sledil mu je samo še en roman, tj. *Muriša*, 2006, ne pa dva ali več.

3 Oba romana sta si tudi podobna po stilu oz. pripovedni tehniki realizma; medtem ko je francoski roman uveljavljeni predstavnik realizma, bi lahko slovenski roman prištel v novo smer sodobnega slovenskega romana, t. i. transrealizem (Zupan Sosič 2010: 419–425).

katere Elica spozna, da Sobočani sploh ne morejo razumeti velike ljubezni in jo zaradi tega sodijo strogo in krivično, medtem ko sama postopoma odkrije, kaj je bistvo ljubezni:

Čutila je, da takšne bližine niso le jemanje in dajanje, temveč so lahko tudi skupna žerjavica in dotikanje lepega. In razvidno ji je bilo tako končno, da ljubezen ni plačilo, niti dar ali miloščina, ampak čudež, da nekdo lahko čuti enako kot ti. (Lainšček 2003: 263.)

K odkritju bistva ljubezni so ji pomagali zakonski brodolom, pogovori z Jenöm Forgasom in zaljubljenost v Andiju. Če mož Ivan na začetku romana s svojo nepredvidljivostjo, oddaljenostjo in simboliko lovca še zadostuje Eličnim dekliškim predstavam moškega, kasneje s svojo oblastnostjo, zločinskostjo in nezmožnostjo empatije samo povečuje mejo⁴ med njima. Ta je opominjala glavno junakinjo, da se je razrastla v njej sami:

Toda saj te oddaljenosti, ki jo je zdaj čutila, tako in tako ni bilo mogoče meriti s koraki. Veliko bolje jo je namreč opisal ta zviškan pogled, določala pa ga je nevidna meja, ki jo je vztrajno in zmeraj bolj očitno postavljal Ivan. Ali pa sta jo pač postavljala skupaj. Saj morala si je naposled priznati, da mu je že ves čas poslušno sledila in delila z njim upe, ki so bili tudi njeni. (Lainšček 2003: 121.)

Medtem ko se Elica postopoma oddaljuje od Ivana, se dokaj hitro približa ljubimcu Andiju, saj povsem ustrezajo njenim zrelim predstavam pravega moškega in bistva ljubezni. Zaradi želje po osvobojenosti in izpolnjenosti se Elica ne približuje samo viziji prave ljubezni, ampak čedalje bolj odstopa od konvencionalne podobe ženske, v katero je vključena poslušnost možu in koristnost otrokom. Ko na koncu romana pobegne z ljubimcem, sina pa pusti Ivanu, postane najbolj netradicionalni in pogumni ženski lik svojega časa oz. junakov z začetka dvajsetega stoletja. Da lahko »moralno« opraviči pobeg od doma brez otroka, se nevtralni vsevedni priovedovalec skozi roman vse pogosteje prepleta s personalnim priovedovalcem, ki poroča ali komentira skozi perspektivo ene od oseb, največkrat Elice, kar povzroči, da na dogodke in stanja gledamo skozi njen zorni kot in se lažje poistovetimo z njenimi občutki in čustvi.

Družina je postala Elici za najdenje njene prave identitete pretesna, zato jo zapusti, kar je značilno tudi za mater v romanu **Nespečnost** (2006) Vinka Möderndorferja (1958). Individualističnost matere in nestereotipnost materinske vloge je v tem romanu manj presenetljiva, saj je zgodba postavljena v naš čas, tj. novo tisočletje. Najbolj stereotipna je materinska vloga babice, ki mora prevzeti vlogo matere, saj je njeni hči zelo zgodaj rodila in otroka zaradi študija »oddala« babici. Prvoosebni priovedovalec namreč izpoveduje svojo osebno zgodbo skozi družinsko

4 Tudi naslednji citat potrjuje rast meje v junakinji: »Če pa bi mu zabrusila v obraz, kar je bilo še najbolj res – bi jo morda celo zaklal. A prav to mu je že zelela oponesti in se je komaj že brzdala – to, da se je nocoj tam zganilo nekaj, kar se njega ne bo dotaknilo, njej pa bo za zmeraj ostalo v srcu. Da. Nosila bo zato odslej v sebi mejo, ki je on ne bo mogel nikdar prestopiti.« (Lainšček 2003: 193.) Meja je vsebovana že v simboli reke Mure, ki je delila panonsko Slovenijo od matične države Slovenije, meja je vzpostavljena tudi med mestom in vasjo, med normalnostjo in norostjo. Mejo sugerira tudi naslovna uganka, ki si jo skozi branje večkrat zastavimo: kaj pomeni ločiti peno od valov. Prepričani smo, da gre za ločevanje, za postavljanje meje med valovi in peno, ne vemo pa, kaj to pomeni. Elici se je namreč v bogatem mestnem življenju pojavilo čedalje več pen, skrbi za videz, pojavnost, ugled, in vse manj tistega, kar je resnično pomembno. Naslov (Ločil bom peno od valov) je hkrati tudi geslo ljubimcev za pobeg, saj Jeno pove Elici, da bo prišel ponjo sel z besedami, s katerimi se je Andiju po hudem pretepu začela vračati zavest.

zgodbo treh rodov: babice in dedka, matere ter lastne tričlanske družine, ki ravnokar razpada. Če je babica zaradi krivične dedkove smrti in vsiljene materinske obveznosti doživljala sebe kot žrtev, je njegova mati to njeni žrtevi izrabila kot pot v lepše življenje brez otroka in premestitev svoje materinske vloge v sestrsko. O zapletenosti družinskih odnosov razmišlja pripovedovalec v nespečnih nočeh, ko se spopada s krizo srednjih let in prebolevanjem ločitve. Zdi se mu, da je potrebno vzroke za lastno razcepljeno identiteto in nezadovoljenost z (družinskim) življenjem poiskati v otroštvu, v njegovem primeru v prevladi žensk. Te so bile ali prevladujoče ali izstopajoče, saj ga je vzgojila babica, po njeni smrti pa mati, ki ga je zaznamovala z nestereotipno vlogo: namesto hišnega angela ga je pričakala femme fatale. Mati je že na začetku zamenjala materinsko vlogo s sestrsko, nato pa ji dodala še spolni avanturizem, ki ga je njen partner, pripovedovalčev nadomestni oče, vdano prenašal. V svojih individualističnih prestopih meje običajnega je mati zelo podobna pripovedovalčevi zadnji ljubici Nini, s pomočjo katere se je trudil preboleli bolečo ločitev od žene in hčerke.

Spopad z nespečnostjo pomeni neimenovanemu umetniku spopad z lastno preteklostjo, spolnimi stereotipi in družinskimi obrazci, ujetimi v sugestivni jezikovni ritem. Nespečnost kot psihično stanje vpliva na jezikovni ritem z beganjem misli, brskanjem po spominu, seksualnimi fantazijami na robu budnosti in sna ter bolečim vrtanjem v ista ali podobna vprašanja, ki se vrtijo okrog osrednjega osišča: Ali je pripovedovalčev zakon razpadel zaradi napačnih družinskih vzorcev? Glavni junak v tem smislu poglobljeno analizira vzroke svojih življenjskih vzponov in padcev, predvsem pa ošvrkne svojo moškost, ki ji očita mačizem, konformizem in celo impotenco. Humorno-ironična samoanaliza razgraje stereotip o don Juanu in s čustveno empatijo neizprosno razgalja moški in ženski svet v smeri izbrisala (možate) nonšalance in poskusa premostitve bolečega prepada med njima, h katerima mu največ pripomore rekonstrukcija spolnih stereotipov (Zupan Sosič 2007: 114–115). Spreminjanju spolnih vlog sledi od materinske vloge svoje matere do materinske vloge ljubice Nine. Najbolj nestereotipna je seveda njegova ljubica, ki se ne ozira na tradicionalne družinske in partnerske konvencije. Svobodno si izbira spolne partnerje in jih ne obremenjuje z monogamnostjo ali ljubosumjem: ne samo da sama vodi erotično igro in odloča o zanositvi, na koncu romana svojim ljubimcem niti noče povedati, kdo je oče njenega otroka, in tako pripovedovalca, ki si je vseskozi umisljal, da ni tradicionalen, potisne v klasično očetovsko zadrgo. Tako odgovornost za spremembo ustaljenih družinskih formul ponudi moškemu, ki mora za novo vlogo v družini kritično sprejeti svoj razrahljani položaj moškosti⁵ in se posvetiti procesu poglabljanja ter spoznavanja lastnega in nasprotnega spola.

Ne samo v razpadajoči družinski skupnosti, problemi se lahko pojavijo tudi v povsem tradicionalno urejeni družini. Dvostarševska družina s tradicionalno represivno vzgojo v romanu **Suzane Tratnik** (1963) *Ime mi je Damjan* (2001) je prostor nasilja in nezadovoljstva vseh družinskih članov, očeta, matere in treh otrok. Ker travmatično zgodbo svojega odraščanja pripoveduje prvoosebni pripovedovalec Damjan, izvemo zgodbo o njegovi patološki razcepljenosti skozi njegovo

5 O razrahljanem položaju moškosti priča več odlomkov; o erotični nadvlati pa tale: »Še nikoli nisem doživel, da bi me kakšna ženska *dala dol*. Vedno sem imel občutek, da jih obvladam, da sem jaz tisti, ki vodim igro. Del moškega seksualnega užitka je, tako trdijo zagrizeni bifejski samci, prav v tem, da se trudimo premagati ženske in si jih podrediti. Nad njimi želimo uveljaviti svojo moško voljo.« (Möderndorfer 2006: 40.)

perspektivo, skozi njegove oči tudi presojamo družinske odnose. Damjan, glavna literarna oseba, živi v patriarhalno urejeni družini, kjer mama nima pravice odločanja, hkrati pa ji moževa agresivnost služi tudi kot opravičilo za lastno apatičnost in tiko privolitev v napačne moževe odločitve. O tegobah Damjanovega življenja izvemo iz njegove humorne izpovedi v skupini za samopomoč, v katero se je vključil na zahtevo svojih staršev. Kot otrok je bil Damjan prijeten in miren, sčasoma pa je postajal čedalje bolj podoben svojemu bratu, uporniškemu razgrajaču in postopaču. Ko brat zapusti družino, v kateri se ni nikoli dobro počutil, je Damjan izgubljen, saj nima več opore v nobenem družinskem članu. Bralci postopoma spoznavamo, da se za Damjanovo nonšalanco, nasilnostjo in humorostjo skrivajo zapletene skrivnosti, ki jih izpovedovalce ne more ali noče poimenovati, omenja jih kot kepo v grlu ali želodcu. Čeprav se pretvarja, da ga družina sploh ne zanima, je očitno, da ga najbolj prizadene prav nerazumevanje v njej: po odhodu brata se ne more z nikomer pogovoriti, saj se oče ob vsakem problemu odzove z nasiljem, mati z jokom in sestra z molkom. Komunikacijska blokada je skozi roman vseskozi opisana in argumentirana na različne načine, ni pa komentirana, tako da lahko z rekonstrukcijo zgodbe opravlja bralec tudi osmislitev družinske odtujitve.

Vzroki za družinsko odtujitev so tesno povezani s pripovedovalčevim nevrotičnostjo, ta pa z dvema izvoroma. Prvi izvor odtujitve in nevrotičnosti je Damjanova spolna drugačnost – ne samo da je družina noče sprejeti, celo večkrat jo omenja kot glavnega krivca vseh družinskih sporov. Damjan je namreč moško čuteča ženska, ki se je zaradi nelagodja ob »napačnem« spolu preimenoval iz Vesne v Damjana, kar si je njegova tradicionalna družina razlagala kot sramoto in nenormalnost. Ker mu družina v socializacijskem procesu oblikovanja identitete ni priskočila na pomoč, tudi sam ne upa/more/zna poimenovati svoje spolne zadrege in si nenehno zatiska oči pred njo, sebe pa zato ne umesti v nobeno spolno manjšino, saj čuti nelagodje ob lezbijkah in gejih, ironičen pa je tudi do transvestitov in transseksualcev. Tradicionalna družina, ki ne razume, da je spol konstrukcija in proces (Zupan Sosič 2006: 269–329), odseva kritiko patološko sprevrženih odnosov heteroseksualne družbe, ki vsem določa, kaj je prav in kaj narobe: s svojimi heteronormativnimi represijami sproža Sovraščdo spolnih manjšin, hkrati pa povzroča nelagodnost tudi v okviru njih samih, odpornosti in sram pred drugačnostjo.

Drugi izvor družinske odtujitve in pripovedovalčeve patologije je še bolj zastrtni in aluziven ter v romanu samo nakazan. Nerazložljivo sovraščdo do očeta in odpornosti do njega segata globoko v otroštvo, v prijaznost očeta do Vesne, ki ni običajna očetovska ljubezen, pač pa incestualna perverzija, pred katero si zatiska oči tudi mati. Popolna uklonitev patriarhalni logiki, četudi je ta perverzna in represivna, je popolnoma ohromila Damjana, tako da je lahko na koncu romana samo še posnemal napačne družinske obrazce, namesto da bi jih prekinil:

Skočil sem čez fotelj in hitro izpulil žico iz stene in mati je seveda zajokala, saj v takih trenutkih ne zna nič drugega. Pa sem jima rekел, da ju imam dovolj in bom sam poklical kapsarijo in fotra tožil zaradi zlorabe, mater pa zaradi sodelovanja. Ko sem jima to vrgel v obraz, je mati še bolj zajokala, češ kakšnega zlodeja je reva rodila, foter pa se je brez besed odstranil iz sobe. Še dobro, da se je odstranil, sicer bi se spet šla rokoborbo in se valjala po tleh. Tako pa ju seveda nisem prijavil. Čeprav sta mi še isti dan obelodani la plan B, po katerem danes sedim tukaj med vami, sam nisem ukrepal. Pa točno vem, da bi lahko, saj sem v Moščanskih novicah bral vse od A do Ž o zapostavljanju otrok. (Tratnik 2001: 148.)

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

Podoba navidezno urejene družinske skupnosti, ki se ob soočenju družinskih članov vztrajno sesuva, se pojavi tudi v romanu Irene Svetek *Sedmi val*. V njem odrasli otroci na različne načine izražajo svoje nezadovoljstvo zaradi razpada družine, hkrati pa priznavajo, da so za poraz v osebnem življenju krvi tudi sami, ne samo njihovi starši. V prizorih nasilja, ki so v romanu *Ime mi je Damjan* zelo pogosti, je romanu podoben *Pastorek* Jurija Hudolina. V obeh je vir nasilja očetova agresivnost, le da je v *Pastorku* očim preveč grob, posinovljenec pa premlad, da bi se znal napadom upreti. Tudi shema starševskih odnosov je v obeh romanih podobna: v obeh ustrezata izrazito agresivnima očetoma materi brez avtoritete, pokorni patriarchalnim imperativom. Ukazovalnemu očetovskemu liku brez empatije je podoben tudi oče v romanu Florjana Lipuša *Boštjanov let*, ki je najodločilnejši element v Boštjanovi vzgoji, saj je mati umrla že v njegovem ranem otroštvu. Odsotnost ženskega principa je tako kot za Damjana in pastorka usodna tudi za Boštjana, ko se represivnosti patriarchalnega principa upira s skrivno igro, parapsihološkimi spremnostmi in ljubezni do Line. Če je v tem romanu prav z ljubezni nakazana vitalistična junakova odrešitev, pa je Frančičev lik v romanu *Sovraštvo* determiniran. Čeprav se mu na sredini romana svetlika rešitev v podobi iskrene ljubezni, se ta izkaže kot iluzija in glavni junak spet pristane tam, kjer je začel svoje sizifovsko iskanje sreče: v nasilju in trajni pohabljenosti, posledici družinske polomije.

Primerjava pravkar obravnavanih romanov pokaže, da določeni družinski obrazec še ni pokažatelj družinskih odnosov, saj so ti zelo raznovrstni.⁶ Tradicionalnost ali sodobnost namreč nista signala za usklajeno ali neusklajeno družinsko skupnost, prav tako ne dvostarševska ali enostarševska družina; v vseh primanjkuje zdrave medčloveške pozornosti do drugega in empatije, kar samo še povečuje travme družinskih članov. V poplavi romanov s problematičnimi družinskimi vezmi sta prava osvežitev romana najmlajših slovenskih romanopiscev Aljoše Harlamova in Nataše Kramberger, *Bildungsroman* in *Nebesa v robidah*. Oba sta si podobna po kvaliteti in poglobljenosti literarnih svetov svojih prvencev, kar je za današnjo poplavno malomeščanskih romanov z natepo zgodbo in trivialnimi postopki že redkost, prav tako se odmikata linearному priovedovanju z različnimi modernističnimi prijemi, npr. lirizacijo, eseizacijo in fragmentarnostjo, tako da je linearnost, značilna za tradicionalni roman, zamenjana s kroženjem okrog osrednjih tem in motivov. Fragmentarnost kronotopa, likov in zgodbe, povezana s subjektivnim razmerjem do resničnosti ter iskanjem novega in izvirnega, poskrbijo za posebno zlitje vseh treh ubeseditvenih načinov, opisanja, priovedovanja in govornega posredovanja, med katerimi prevladuje opis. Nenavadnost obeh romanov, s katero izstopata iz konteksta evropskega romana in zanašata vanj svežino, je v duhovnozgodovinskem in filozofskem smislu predvsem izstop iz postmodernega spleena, ki bistveno določa literarni subjekt evropskega romana, obarvan z zdolgočasenostjo, naveličanostjo in zazrtostjo v naivni hedonizem. Sodobni literarni subjekt je namreč žrtev preobilja, potrošništva in novodobne izpraznjenosti, ki si mrzlično prizadeva osmisiliti svet z instant resnicami, zapisanimi skozi newagevsko filozofijo. Priovedni subjekt v romanah *Bildungsroman* in *Nebesa v robidah* je drugačen: v svoji fluidnosti se sicer spopada z novodobnimi problemi, a jih rešuje nestereotipno

6 K raznovrstnosti družinskih odnosov so veliko prispevali romani, ki so družinske vezi posredovali skozi otroško perspektivo in tako predstavili še otroško videnje določenega družinskega obrazca: največ je k tovrstni »potujitvi« prispeval Lojze Kovačič v različnih romanih, izvirno perspektivo tudi Nedeljka Pirjevec v romanu *Saga o kovčku* ter Jasna Blažič v *Angeli in volkovi*.

in z zaupanjem v humanistične vrednote ter lepoto besede. Mogoče je prav drugačnost obeh romanov vzrok za to, da je tudi družinska problematika prikazana drugače, znatno bolj humorno in estetizirano.

V romanu **Bildungsroman** (2009) **Aljoše Harlamova** (1983) predstavlja družina glavnemu junaku, študentu Arkašu, le eno izmed postaj njegovega življenja, skrčenega na nekaj dogodkov treh dni: študentski žur, predavanje na fakulteti, potovanje z vlakom domov, obisk priateljeve razstave, družinsko kosilo, obisk babice ... Vsi ti dogodki so samo ogrodje za refleksivno, meditativno in na različne načine esejjizirano raven besedila, ki premišlja o aktivizmu mlade generacije, izbirah in ustvarjalnosti. Reistično oko kamere in komentatorski opisi nezanesljivega pripovedovalca reflektirajo vlogo umetnika v današnjem času in smisel njegove angažiranosti, anarhizem, dehumanizacijo ter potrošniške želje; in ko odkrito vzpostavljajo enačaj med kapitalizmom, demokracijo in novimi mediji, prevprašujejo tudi socialistične in komunistične ideje. Čeprav je družina samo ena izmed postaj tega razvojnega romana in ji je posvečenih le malo strani, usklajeno dopolni podobo osrednjega lika in skozi njene oči zariše družbo v malem slovenskem mestu. Kljub svoji mladosti ima protagonist do družine zrel odnos, saj jo razume kot hkratni prostor socializacije in boja za individualizacijo: njegova pozitivna samopodoba ji je v prehodu iz mladosti v odraslost odmerila ravno pravo mero, zato jo osamosvojeni fant doživlja brez bolečine ali patetike. Njegova petčlanska proletarska družina temelji na avtoriteti dela in vsakodnevnih napetostih zaradi značajskih razlik ter različnih vzgojnih ukrepov, a je to ne deformira, saj zna napetosti odpravljati s humorjem in toplino.

Humor in toplina sta glavni gibli družinskega razpoloženja tudi v liriziranem romanu **Nataše Kramberger** (1983) **Nebesa v robidah** (2007). V estetskih skicah družine obeh glavnih junakov, Jane in Bepija, svetli vitalizem preliva različne pripovedne pramene med seboj na način rečnega toka, ki vzporedno združuje številne zgodbe, like in motive, tako da imamo občutek, da ne potujemo samo skozi različne dogajalne prostore, ampak tudi skozi različne čase. Kot krožni roman je po svoji strukturi najbolj podoben sodobnemu pikaresknemu romanu, saj glavna literarna oseba Jana, študentka, ki se preživlja kot varuška, potuje v toku zavesti od svojega rojstnega kraja v Sloveniji do Amsterdama, drugi pomembni lik Bepi pa od Indije in Italije do Amsterdama, medtem ko je nomadstvo značilno tudi za ostale like. Čeprav so v romanu vsi združeni v Amsterdamu, je njihov tok zavesti nenehno potepuški in jih združuje po pravljični in poetični logiki. **Nebesa v robidah** se začnejo in končajo z motivom jabolk: na začetku romana Jana kupuje delišes na amsterdamski tržnici, na koncu pa se njena babica in dedek na motorju zaustavita pred plantažo jabolk v Sloveniji. Še bolj poetičen motiv je motiv ribe, žive ribe z brki, ki jo Jana tudi sreča na tržnici, ko spozna Bepija in njegovo vnučkinjo, in deluje v obliki variantnih ponovitev kot zarotitev ali kozmognični obrazec. Oba motiva, jabolko in riba, sta tesno povezana z nosilnim motivom vode, ki zanaša v pripoved največ simbolike. Voda ni samo vsebinski element, ampak tudi formalni princip, saj se različni liki, motivi in teme združujejo na način vodnega toka, katerega povezovalno sredstvo na pripovedni ravni so asociacije.

Kljub logiki asociacij lahko iz romana izlučimo estetske podobe Janine in Bepijeve družine: prva je tradicionalna dvostarševska, druga pa sodobna enostarševska. Obe se izlučita retrospektivno in prospektivno, s pomočjo spominov, aluzij, opisov in refleksij. Če je tradicionalna družina

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

Jani pogojevala srečno in varno otroštvo na Štajerskem, sta Bepijevo nomadstvo ter smrt njegovega dekleta in matere njunega otroka izoblikovali bolj nomadsko družino, živečo med Italijo, Indijo, Nizozemsko in drugimi državami, a prav tako ljubečo in povezovalno. Čeprav sta obe družini glede na tradicionalnost oziroma sodobnost med seboj neprimerljivi, ju druži ljubezen med družinskim člani in humoristični pristop do posameznih medsebojnih napetosti. Po kontemplaciji, lepoti, empatiji in posebni sintezi priповednih in pesniških značilnosti se poetika Nataše Kramberger približuje poetiki avstralskega pisatelja Patricka Whita, hierarhija literarnih vrednot pa jo druži s slovenskim modernističnim klasikom Lojzetom Kovačičem in nemškim pisateljem Wilhelmom Genazinom, ki sta postavila na sam vrednostni vrh otroštost oz. sposobnost vživljanja v otroško dušo – njuna poetika je primerljiva z avtoričino tudi po igrivem humorju in blagi ironiji.

Literatura

- HARLAMOV, Aljoša, 2009: *Bildungsroman*. Maribor: Litera.
- KRAMBERGER, Nataša, 2007: *Nebesa v robidah: roman v zgodbah*. Ljubljana: Javni sklad Republike Slovenije za kulturne dejavnosti, revija Mentor.
- LAINŠČEK, Feri, 2003: *Ločil bom peno od valov*. Ljubljana: Študentska založba (Knjižna zbirka Beletrina).
- MIKO, Klavdija, 2004: Feri Lainšček, pisatelj. Intervju: Pišem tudi, ko ne sedim. *Ona. Delo* 9. 21–22.
- MILEK, Vesna, 2007: Feri Lainšček, pisatelj. Intervju: Čas, ko je treba znova spregovoriti o vprašanju duše. *Delo* 92, Sobotna priloga. 22–24.
- MÖDERNDORFER, Vinko, 2006: *Nespečnost: priповedovanje v 31 spominjanjih*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- RENER, Tanja, 1993: Politika materinjenja ali Father Knows Best: for Him the Play, for Her the Rest. *Časopis za kritiko znanosti* XXI/162–163. 15–21.
- TRATNIK, Suzana, 2001: *Ime mi je Damjan*. Ljubljana: ŠKUC.
- ZUPAN SOSIČ, Alojzija, 2006: *Robovi mreže, robovi jaza: sodobni slovenski roman*. Maribor: Litera.
- ZUPAN SOSIČ, Alojzija, 2007: Spolni stereotipi in sodobni slovenski roman. *Primerjalna književnost* 30/1. 109–121.
- ZUPAN SOSIČ, Alojzija, 2008: Petelinji zajtrk, knjižna in filmska uspešnica. Mateja Pezdirc Bartol (ur.): *Slovenski jezik, literatura, kultura in mediji. 44. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko. 87–97.
- ZUPAN SOSIČ, Alojzija, 2010: Transrealizem – nova smer sodobnega slovenskega romana? *Sodobna slovenska književnost (1980–2010)*. *Obdobja* 29. 419–425.

Irena Novak Popov

Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 821.163.6–1.09"1950/20":316.356.2

Družina v pogledu sodobnih slovenskih pesnikov

Razprava analizira prispevke izbranih pesnikov druge polovice 20. stoletja, ki so se posvetili predstavljanju družine. Pomenljiva je že sama navzočnost te teme, saj v nekaterih obdobjih družina skoraj izgine na račun bolj univerzalnih in duhovnih tem, spreminja pa se tudi vrednotenje tradicionalnih vzorcev skupnega življenja. Individualni vidiki niso odvisni le od estetskih teženj v določenem času, ampak so tesno povezani z družbenimi vlogami spolov in osebnimi izkušnjami avtorjev.

The paper analyses selected poets from the second half of the 20th century who mention the family. The very presence of this theme is meaningful, as in some periods the family almost vanishes, to be replaced by more universal and spiritual themes, while the values ascribed to traditional patterns of shared life change. Individual views are dependent not only on aesthetic tendencies at a particular time, but are also closely connected with social gender roles and the individual author's personal experiences.

Uvod

Zaradi količine avtorjev in besedil je motivno-tematsko raziskovanje iz naslova podobno iskanju igle v kopici sena, vendar že približno poznavanje pesniškega modernizma usmerja pozornost na dve fazi, kjer lahko pričakujemo najbližje in najbolj zavezajoče medčloveške odnose. Začenja se v 50. letih 20. stoletja pri mladih avtorjih, ki sodijo v tok intimizma, sledi relativna obrobnost, odsotnost ali negacija v 60. in 70. letih, ko se uveljavita zreli modernizem in neoavantgarda, nato se zanimanje znova obudi v postmodernih 90. letih 20. in prvem desetletju 21. stoletja, ki ga nekateri literarni zgodovinarji označujejo novi intimizem. V tematizaciji družine lahko razberemo voljo do življenja ter odziv na grobo ali mehko družbeno nadzorovanje, usmerjanje in manipuliranje posameznikovega bivanja.

Zapuščanje tradicije

Pesniki intimizma se pogosto zazirajo v izgubljeno otroštvo, ki sta ga zaznamovala nasilje in revščina. Ciril Zlobec, Tone Pavček, Kajetan Kovič in Mila Kačič so oblikovali nekaj poslanic staršem in otrokom, iz katerih seva želja po varni bližini, nežnosti in dobroti, pa tudi svojevrstna nemoč in dvom, ali se jim bo posrečilo vzpostaviti in ohraniti pristne emocionalne odnose. V skupinski zbirki *Pesmi štirih* (1953) so **Ciril Zlobec** in **Tone Pavček** v nagovorih *Očetu* in **Kajetan Kovič** v nagovoru *Materi* oblikovali sporočilo o odgovorni izbiri poklica in poslanstvu pesnika. Ko izpovedujejo čustveno navezanost in spoštovanje do staršev, uveljavljajo tudi pravico do samosvoje življenjske poti, čeprav se ta ne sklada s predstavami staršev, ker ne ponuja gotovosti ali je obremenjena s predsodki o moralnem propadu. Osamosvajanje je boleče, polno strahov, zato nagovori ob neizogibni ločitvi poudarjajo trajnost čustvenih vezi in ogovorjenega roditelja tolažijo

z zagotovili zrelosti in poguma. Ob naglem odraščanju srečamo tudi pesmi o zgodnjem starševstvu. Kovič v pesmih hčerki izraža nežno pozornost: v pomirjujoči *Uspavanki za hčerko* govorí o otroku še nerazumljivih dolžnostih in prisilah odraslega, v pesmi *Spominčice* pa izreka zavest o tem, da bo hčerka zanj nekoč izgubljena. Bistvo ljubezni ni otroka imeti, temveč mu darovati lepoto, zato da bo nekoč sam razširjal srečo in jo daroval drugim. Nasprotje idealizacije je pesem *Smrt otroka*, ki na vasi ne povzroči velikega pretresa in ljudi ne poveže v sočutje, saj se po pogrebu razidejo kot tujci. Prizor, ki ga z razdalje opazuje lirske subjekte, morda nakazuje njegovo lastno situacijo presekanega otroštva in izkoreninjenosti. Najbolj presunljiv je v tem obdobju ženski glas: zbirka *Neodposlana pisma* (1951) **Mile Kačič** med ljubezenskimi izpovedmi vsebuje nagovor *Otroku*, ki razdira srečno materinstvo: »Le Bog ve za moj strašni skriti greh, / kako sem se braniла te roditi.« Rojstvo za žensko pomeni konec vloge ljubimke, izgubo ljubega in šele paradoks izrazi, da bo ljubljeni oče trajno navzoč v otroku: »Do smrti v tebi njega bom ljubila.«

Ob motivih erotičnega približevanja, sanjavosti, pričakovanj in razočaranj deluje najbolj zrelo lirske subjekt **Cirila Zlobca**. Zaveda se, da se je s poroko odrekel bohemskemu življenju študenta in prijateljsko zvestobo zamenjal za življenje z mlado soprogo (*Prijatelju*). Njun zakon ni le harmonično sobivanje, saj se vanj vrvajo nesporazumi, laži, žalitve in očitki (*Trenutek*). Svoje žene ne more ves čas trubadursko opevati, ker mora skupaj z njo reševati vsakdanje probleme. Ko se ob hudi otrokovi bolezni nakopičijo, privrejo iz globine negativna čustva, hkrati pa ju zavezujejo ter povezujejo enaki strahovi in upanje za otrokovo življenje. Cikel *Ob sinkovi bolezni* se izteče v spoznanje: »zdaj veva: sreče, ki nas mami in slepi, / zave se človek le, ko jo – izgublja.«

Pavčkov in Zlobčev »spor« z očetom iz *Pesmi štirih* je nazorske narave, tj. vehementno mladostno zavračanje preživelih vzorcev in moralnih načel, ki jih narekuje življenje na podeželju, kmetovanje in povezanost z naravo. V njunih samostojnih zbirkah pa se zgodi prelom, ki zamaje enoumno zanikanje. Za Pavčka je prelom dokončna preselitev v mesto, s čimer se domača pokrajina s trdoživimi kmeti in starožitnostmi spremeni v izgubljeni raj. V pesmih *Materi* in *Predpasnik* iz zbirke *Sanje živijo dalje* (1958) prikaže nepremostljivo oddaljenost od minulega sveta in ob tem melanholično spoznava, da izginja tudi »tisto malo lepega v nas«. Zlobčev prelom z domom in otroštvtvom sta očetova in materina smrt na kraški domačiji v njima posvečeni zbirki *Pobeglo otroštvo* (1957). Ob očetovi smrti se zave, da je za vselej izgubil zaščito prednika, ki je »hodil pred njim«, ob materini spozna, da se je končalo brezskrbno veselje. Kot odtrgan list si subjekt idealno otroštvo konstruira v pesmi: ta oaza sreče, lepote in odprtih možnosti deluje kot kontrast dejanskim otrokovim doživetjem v fašističnih časih in nezadoščenosti v času odraslosti. Iz predstavitev očetov, mater, otroštva in otroka je videti, da pomeni družina skupek tradicionalnih vrednot, ki v svetu neizpolnjenih pričakovanj, vsakdanjih dolžnosti, rutine, razdalj in razčlovečenja vse bolj zamirajo. Posameznikovo bivanje je gibanje od znane preteklosti, pozitivnega izvora, v nedoločeno prihodnost, kjer manjkajo nežna roka in razumevajoče, spodbudne besede, tako da je tudi rast otrok pot v negotovost.

Da so otroci nadaljevanje in prihodnost staršev, se izkaže ob pretresljivem doživetju smrti. Po letih pesniškega molka je bolečino ob otrokovi in materini smrti ubesedil **Tone Pavček** v zbirki *Dediščina* (1983), ki predstavlja pogreb v najglobljo resignacijo in hkrati dvig v najvišjo sublimacijo. Ker je tudi sin pisal pesmi, se lirske subjekte zateka k presežnosti poezije in ustvarjanja. Na tej

simbolni ravni se srečuje in pogovarja z mrtvimi, pritrjuje ideji trajanja/navzočnosti in kljubuje niču. Obrat od konvencionalnega pojma nadaljevanja in zaporedja je, da oče sledi sinovim stopinjam. To lahko pomeni vdano sprejemanje lastne smrtnosti ali pesniško priznanje: »Po tebi merim stvarjem pomen / in tvojo pesem skušam peti za tabo.« (*Življenje v dvoje*) Kljub temu se zdi preživelemu očetu življenje jalovo in s sizifovskim naporom se bori za dvig iz brezna obupa. Sinov samomor je totalen pretres osebne integritete, »Rana. Rez. Razdejanje.«, toda žalovanje družinske člane globlje poveže: »V eno mrlič nas veže« (*Gostja*), »Dom nam postal je drag. / Smrt nam ga je odkrila.« (*Udomljeni dom*) Ob materini smrti se v zavesti subjekta odvije zgodba njenega revnega, trpečega življenja, ob sinovi se prebuja spomin na rodno dolenjsko pokrajino, kakor da je čustveni in miselni spopad z neznosno bolečino možen samo z vključitvijo osebnega izvora. Zadnje dejanje duhovnega dviga je pozdrav novorojenemu vnuku, s katerim se celi pretrgani tok rodu, »neumišljeni trak, ki vodi v prihodnost.« (*Novorojenemu*)

Kriza in razkroj intime

V začetku naslednje razvojne faze, ki jo opredeljuje eksistencializem, metafizični nihilizem in alienacija, ima predstavljanje družine vlogo negacije – ne le tradicionalnega načina bivanja, ampak uničenja življenja sploh. Otroštvo **Vena Tauferja** je travmatično zaznamovala smrt očeta, ki so ga ubili domobranci, **Danetu Zajcu** je okupatorska vojska požgala dom, ubila očeta, kot upornika sta padla dva brata, zato je temno, grozeče zlo konstitutivni element njegove negativne teologije in izgubljene vere v človeka. Samo v prvi zbirkki *Požgana trava* (1958) se v golem opisu pojavlja mrtvi oče, razpadajoča domača kmečka hiša z zasutim vodnjakom in podivljano trto (*Mrtvi oče*) ter mama in brat, ki je umrl premlad, da bi okusil slast ljubezni. Bratova smrt, prikazana skozi materino iskanje trupla, je jalova in je ni mogoče upravičiti z nobeno ideologijo, niti odrešiti z religijo (*Jalova setev*). V poznejših zbirkah postane zlo univerzalna, abstraktna, alegorično ubesedena kategorija, motivi, ki bi kakor koli asocirali družino, pa izjemno redki in vključeni v groteskne fantastične prizore. Človekova usoda je izvrženost in ontološka samota, ki sta podlaga absurda in razpada antropocentrične podobe sveta. Destrukcija vrednot zaznamuje tudi reificirane podobe in fragmentacijo Tauferjeve poezije, ki se prav tako kot Zajčeva bolj posveča stanju duha in raziskavi jezika kakor zasebnosti. Kolikor je ta sploh prisotna, je tarča ironičnega posmeha malomeščanskim omejitvam in izpraznjenim idiličnim predstavam.

Pač pa se z družbeno mikrocelico ukvarja pripadnica iste generacije **Saša Vegri**. Osvetljuje vidike, ki uhajajo moškemu pogledu, ker so preveč malenkostni, pritlehni in ne dopuščajo niti idealnega niti absurdno resignativnega modela bivanja. V zbirkki *Zajtrkujem v urejenem naročju* (1967) pesnica na inovativen način prikaže sodobno materinstvo in trajno razmerje med spoloma. Modernistično pisavo gradijo polivalentni fragmenti, med katerimi zevajo praznine, vendar je v ciklu *Uspavanke strahu* razvidno preoblikovanje identitete zaradi ženske predanosti otrokom. Med tem ko se odvijajo razposajene, radovedne otroške igre malčkov, je mokino življenje raztreščeno, brez lastnega prostora, ukleščeno in privezano, potopljeno med stvari in navade. Vsak dan je preskušna potrpežljivosti in vzdržljivosti, premagovanje nevidnih stisk in strahov. Ženska noče biti le orodje vzgoje in obvladovanja, ne beži v svoj svet, ampak miselno in domišljajsko živo sprejema izzive. Kljub temu se ji dogaja, da hromi njena občutljivost za skrivnost in pozablja svoje želje.

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

Ob vsej zavzetosti ve, da otrok ne more dohiteti niti zadržati oddaljevanja: »z dlanmi / poskušam oživiti / mehke dotike / na njunih toplih telesih. / Brezglavo se mučim / z nasršeno razdaljo, / ki koti iz sebe svoj nesmiselni zarod.« (IV) Otrok namreč ni replika roditelja, ampak bitje s pravico do samostojne uresničitve: »Hočem se spomniti, / kaj sem rodila / v njune oči / in kaj sta sama / zavezala vanje« (V) Nič bolj idilična ni podoba zakonskega para v ciklu *Družina*. Skupno življenje deluje kot brezhibna naprava, kolikor je spodobno urejeno zadovoljevanje osnovnih potreb. Človek se ni pripravljen odreči povprečne zadovoljnosti, čeprav se včasih zave, da obstajajo drugačne možnosti, da je za vsem, kar počne, še nekaj čudnega, da se za slečenim telesom skriva neznano bitje, da intimnega sveta ni mogoče razširiti s priatelji in da je svoboda privid samozadostnosti. Življenje je osvetljeno skozi zadrževanje odpora, sprijaznjenje s tem, česar nisi hotel, pristajanje na temeljiti »pokol sanjačev [...], ki ga ne obrani še tako ostra konica iz podzavesti.« (III) Na robu utečenosti tako ostaja nek neimenovan primanjkljaj, ki ga nakazuje neodvisnost od poglegov drugih ali pravica do zanikanja tega, kar se zdi samoumevno, a v resnici priča o neustvarjalnem bivanju.

Nekaj let pozneje se **Svetlana Makarovič** zavestno odpove družini in materinstvu. V posnetkih srhljivih ljudskih balad iz zbirk *Pelin žena* (1974) in *Sosed Gora* (1980) izpostavi izgnanost iz srečne družinske skupnosti, nezaželeno rojstvo in polaščevalsko materinstvo. Svobodna ženska doživlja prevare in izdaje, toda še večja muka je biti zaprta v temni kletki zakona, kjer se ljubezen lomi v ostrino in otopeva v brezvoljnost. Skepsko izraža groteskna podoba vzajemne brezbrižnosti: »Dve dihanji režeta gosto temo, / dve miši strmita v jutranjo meglo.« (*Poroka*) Z neestetskimi podobami in nizkimi izrazi prikaže tudi odnos družbe do nezakonskih otrok: »Glejte ga, glejte, pankrta, / v ta beli svet vrženega.« (*Mati*) Iz slovenskega kulturnega spomina je pesnica izbrskala prikrivane ljudske pesmi o detomoru. Ko razgrinja tabuizirano temo, odstira tudi spremljajoči občutek ženske krivde in pobitosti, vendar kljub temu vztraja, da je neodgovorno imeti otroka kot lastnino za svoje veselje (*Zibelka*) in si nakopati krivdo za rojstvo bitja, ki bo živilo v prekletstvu trpljenja, strahu in smrti (*Kolovrat*, *Nerojen*). Svet, ki ga predstavlja Makarovičeva, je poln zla, sovraštva, preganjanja in pobijanja nebogljenih in drugačnih. V inverziji lahketne otroške pesmi so obsojene pošastne posledice izrabljelanja čustev zaupljivega otroka: »Jaz sem mala roža, / roža mamina, / mama žre semenje / mojega srca.« (*Roža*)

Podobe neolepšane resničnosti

V času neoavantgardnega eksperimentiranja z jezikom, besedili, besedami in znaki so subjektivni motivi predmet igre, zato se nobeden od pesnikov iz skupine OHO in Katalog ne ukvarja z družino, čeprav bi našli kak socialnokritični motivni drobec, ki bolj kot o zasebnosti priča o marginalnosti pesnika. Delna izjema je sopotnik **Andrej Brvar**, ki v zbirki *Slikanica* (1969) po načelu »vse je pesem« posnema ali citira praktičnosporazumevalna besedila, montira drobce iz družinskih zgodb in lastnega življenja, obkroženega z množico sorodnikov, sosedov, znancev, prijateljev in deklet. To počne na verističen način, tako da v prizore vsakdanjega življenja malega človeka pritegne grobost in pogovorni jezik, kar deluje neposredno in uporniško. V razdelku *Zgodbe* se pojavljajo zgodbe žensk, ki so se jim dekliške sanje o veliki, vseživljenjski ljubezni in razkošnem življenu razbile v rojevanju otrok in dolgočasnem zakonu, kjer nesoglasja vodijo v prevare in nasilje:

»Gospod Ignac pa je imel tudi druge / ženske in na božični večer 1936 jo je s stolom / udaril po glavi da ji je počila leva arkada / in od takrat sta eno leto živila ločeno od postelje / in mize potem pa sta se ločila tudi na občinskem / sodišču v Mariboru«. Šele v zbirkì *Pesnitve in pesmi* (1990) pesnik razkriva podrobnosti svoje družine: v dnevniških zapisih posameznih dni iz let 1980–1983 opisuje ukvarjanje s hčerko Katko, ki jo vozi s čolnom, ji ob reki koplje bazenček, jo vodi na dolge sprehode, med tem ko je žena v porodnišnici ali se posveča dojenčku. Navdušen je nad majhnim sinom: »In ga dvignem v zrak, mladička slinastega, in ga stiskam k licu, toplega, voljnega, dišečega«. Toda življenje ga pritiska z naglico, stresnimi doživetji v službi, pomanjkanjem denarja, prvimi znaki staranja in razglasij med zakoncema. Subjektov vitalizem je tako močan, da sproti sprošča napetosti in zatikanja, a kljub temu se odnos krha in ga je treba krapati: »In zdaj spet ni nobene druge trapaste, brezvezne možnosti razen / zbotati se, se institucionalizirati, / spet enkrat poštirhati to zdrapano zakonsko fasado / s takšnimi krasnimi farbami, kot so / iskrenost, obzirnost, zvestoba, tovarištvo ...« (*Ujetega ptiča tožba*) Čeprav sta zakonca ujeta v navade, ravnodušna, odtujena, se na pogrebu prijatelja izkaže, da je želja po sobivanju najvrednejše, kar imata (*Dragi Milan*). Očetovstvo je prikazano v idealni luči, kot igra, pozornost, razumevanje in ponos, zakon pa zapada v krize, prepire, očitke, vzajemno izkoriščanje, zahteve in popuščanja. Ravno v tej kaotični dimenziiji so Brvarjeve pesmi o družini najbolj prepričljive.

Podobno vitalistično držo in prepičanje o dragocenosti realnega življenja najdemo v poeziji **Ervina Fritza**, ki brez sramu in olepševanja odstira vsakdanjost malega človeka. Fritzova posebnost je, da veselje do življenja osvetljuje skozi smrt in ga postavlja v prepoznaven socialni okvir. Otroštvo je subjektu krojilo okolje industrijskega kraja, kjer je bila mama, vdova in samohranilka, tekstilna delavka (*Ko sem bil še otrok*). Študentska leta in odraslo samostojnost zaznamuje pomanjkanje, zato si mlad par ne more privoščiti naraščaja in trepeta pred zanositvijo (*Navodilo natakaricam*). Življenje mladoporočencev je ljubeznivo sodelovanje pri domačih opravilih (*Gospodinjstvo*), čeprav se navdušenje sesipa ob manj prijetnih javnih dolžnostih (*Pogovori z Marijo*). V družinsko idilo, ki se je subjekt zaveda kot podarjene milosti, zareže ženin samomor in odtlej je sreča predmet spominskega obnavljanja in tihega pogovarjanja z mrtvo. Obsesivno soočanje s smrtjo ni več filozofsko spraševanje zapriseženega realista, ki mu zadnje spoznanje posreduje minljivo telo, ampak globinska tesnoba. Pesnik je ne razblinja z nostalгиjo ali patosom žalovanja, temveč suho registrira izgubo: »Ne boža najinih otrok s prijaznimi rokami, / ker je v Šempavlu, v jami. / Nič več vsak dan se k meni ne privije, / ker v jami tam v Šempavlu gniye.« (*Neka mala gospa*) Enako gola je tudi izselitev maminih stvari in z njimi sinove mladosti iz stanovanja, v katerega se bo po njeni smrti vselila mlada družina (*Zapiranje vrat*). Od preteklosti ostane le kak zelo poseben otroški in erotični spomin, po katerem se posameznik razlikuje od vseh drugih. Tolažba živega je kratkotrajno bivanje samo, kot nasprotovanje niču in možnost za nove ljubezni, toda oboje obroblja zavest, da življenja ni mogoče obrniti in ponoviti.

Tudi **Maruša Krese** se v zbirkah *Danes* (1989) in *Postaje* (1992) posveča realnim izkušnjam – poleg potovanj, spodeljelih zakonov in življenja v tujini so najpomembnejši otroci – le da njen pogled določa dejstvo, da za otroke skrbi sama. Sodobni nomadizem, začasnost in položaj tujke njen lirske subjekt silijo v preverjanje družbenih vlog ženske, skeptično sprejemanje emancipacije in spraševanje o upravičenosti osebnih odločitev. Zaradi radikalne nekonvencionalnosti je zvestoba sebi in

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

življenje za druge velikanski napor: »Moj dom je moja mami, / je Ana davno dejala. [...] Črpamo iz mene.« (*Naš dom*) Ob naraščajoči utrujenosti, po letih neprespanih noči, se poraja obsodba moških, ki jih ni, ker jih je strah odgovornosti. Pesnica se ironično distancira od stereotipnih predstavitev ženske v sodobnem patriarhatu. Njena izkušnja ni niti darežljiva boginja niti histerična pošast, ampak »grozljive bolečine, otroške postelje in [...] kuhinjske police«, ki so ji ostale po letih darovanja tople svetlobe (*Zakaj ne vzameš še kiča moje duše*). Ženska moč je v zmožnosti rojevanja, dojenja in žrtvovanja, ni pa neizčrpen vrelec energije, mladosti in lepote. Dogaja se ji, da na ponesrečen dan ne zmore skuhati kosila, v njej se koti norost, ne zna uravnovežiti besa in miru ali ublažiti občutja strahu in bolečine. Na trenutke se zdi, da ni druge katarze kot odhod s sveta. Da ne bi končala kot Sylvia Plath, Medeja ali neznana utopljenka, si v redkih hipih samote zamišlja potovanja v daljne kraje. Fiktivna začasna osvoboditev je samoprevara, ki pomaga zdržati: »Dala sem otroka spat, / pospravila kuhinjo, / spila kavo. / Zdaj grem na postajo. [...] gledam vseh tisoč ljudi. / Nori so, potujejo. / Otroke budim za v solo. / Sveže nogavice, sendvič in poljub.« (*Dala sem otroka spat*) Pesmi Maruše Krese so zadržano elegične, ko govorijo o bolečini in izčrpanosti, sarkastične, ko presojajo izrabljene iluzije, najbolj pretresljivo pa je spoznanje, da je prizadevanje za lepoto, toplino, poštenost in emocionalno pristnost zaman: »Ljubi otroci / ne vem, če zmorem še enkrat skozi led. [...] boste uspeli tam, kjer je meni spodneslo. / Ali je to že vse vnaprej pogubljeno ...« (*Ljubi otroci*)

Prebolevanje praznine

Doživetje očetovstva je zaznamovalo posamezne pesmi **Aleša Debeljaka**, Uroša Zupana in Jurija Hudolina. V Debeljakovi zbirkki *Mesto in otrok* (1996) je rojstvo otroka kontrapunkt barbarškemu rušenju in uničevanju Sarajeva, os upanja, da bo preživel tisto, kar je osebno najdragocenejše, čeprav je skrito in nezanimivo za množične medije, ki služijo gospodarjem. Intelektualno briljantni, etično občutljivi, labirintično nedoločeni soneti v razdelku *Mlada muza* ne prinašajo pomirjujoče gotovosti, temveč nihanje med zanosom ob čudežu in pripravljenostjo na služenje. Za subjekt, ki je še ravnokar »prečil gladke stene ledenikov«, vezal v eno »oceane in celine«, je družina prostovoljna zamejitev: »zdaj okno sobe mi drži poslednjo mejo« (*Zvoni k polnočnici*). Izjemni vojni dogodki in spremembu v zasebnem življenju sprožijo preureditev prioritet, pomembne postanejo jezikovne in rodovne vezi: »dotik dveh jezikov«, »viadukt od matere do hčere«, »kroženje rodbin«, »živa vez sorodstva«. Majceno telo je posvečeno z asociacijami na prijetne vonje, okuse, zvoke, oblike in naravne prvine. Pesnik se naslanja na mit, da bo otroku dana jasnina, ki odraslemu ni več dostopna, in obljudbla, da bo nebogljeno bitje zavaroval s svojo navidezno trdnostjo: »Skala sem iz stare zaveze, ko v naročju te držim.« (*Novorojena oda*) Kot oporoko izreka utopično željo: »svet bo zate na stežaj odprta dlan. Brez prepiha« (*Zvoni k polnočnici*).

Z rojstvom otroka se je svetovljanska in mistična poezija **Uroša Zupana** v zbirkah *Jesensko listje* (2006) in *Copati za hojo po Kitajski* (2008) prizemljila in lokalizirala, preplavili so jo nežnost, počasnost, mir, tišina in krhka lepota intime. Subjektov kozmos še naprej naseljujejo ameriške pokrajine, glasbeniki, pesniki in slikarji, ki ustvarjajo atmosfero odprtosti, toda večji pomen dobivajo telesno odzivanje, dotiki, vonji in domači predmeti. Pesnik na svež način predstavlja zavzetо očetovstvo, ki presega tradicionalno odsotnost in delitev del v družini, uživa v »ženskih« opravilih in na vse, kar je povezano z malčkom, projicira estetske in duhovne dimenzije: »Kakci so abstraktne

freske. Velike obleke se / sušijo in dišijo. Male obleke držijo velike obleke / za roke.« (*Poslušam Franka Sinatroy in likam plenice*) Prepletanje zaznav, razpoloženj in estetskih meditacij, nasičenost konkretnega s celovitostjo ter individualizacija preprečujejo zdrs v osladni kič. Doživetje rojstva poglobi tudi dialog z velikimi pesniki, ki so razumljeni kot osamljeni obupanci: »Nikoli nisi vohal kože novo-rojenega otroka, / le v sanjah si slutil, da je največ Boga v mladih ženskah, / in ena ti je mogoče pomagala, da si se pokončal.« (*Jesensko listje II*) Nasprotje na novo odkriti vrednosti neznatnega je humorno znižanje lažno preveličanih pojavov kulture in literature, s katerimi je zamaskirana praznina. Sprevrženi globalistični um vse osebno in zasebno komercializira in trivializira, zato ga subjekt razgrajuje s tem, da poudarja neizčrpno polnost posameznega (trenutka), sanje, imaginacijo, otroško igro in kozmično dinamiko v omejenem prostoru. Čeprav »blagost ne šteje«, jo uprizarja v zenovskih podobah intimnega sveta. To sicer ne ukine bremena metafizike, a enkratnemu življenju vrača žlahtnost: »Ko boš zaprl oči in vdihnil ves prispeli / prostor, ga bo zasulo gosto in težko zlato. / Nanj boš položil svoj najtišji kamen.« (*Doma*)

Še bolj radikalni odmik od predhodne poetike je zaznaven v zadnji zbirki **Jurija Hudolina Ljubezni** (2009), kjer je od gnusa nad popačenimi človeškimi tipi in dejanji ostal le grenek spomin, ki bi ga bilo najbolje izrezati, če ne bi bil nujni antipod epifaničnemu doživetju sreče. *Hotel ideal* je podoba intimnega raja, katerega središče je macesnova postelja zaljubljenih mladih staršev z majhnim otrokom »pleničnega spola«. Čeprav si je subjekt ta privilegij »izboril« in ga je pripravljen braniti pred napadi negativitete, ne pomeni stabilnosti, ampak dinamiko odprtih razmerij. Dinamika je prisotna v notranji napetosti besedil in dramatični kompoziciji zbirke: vračanje v pretekle zablode, zato da v trenutni sreči ne bi bile spregledane prihodnje grožnje. Notranjo napetost ustvarja družbena kritičnost, ki je prepoznana kot temni del subjekta, človeka brez modrosti ljubezni. Modrost ni vdanost, sprejemanje, predvidevanje, ampak razlikovanje in odločitev za nežnost, iz katere izhaja pogum za soočenje s sabo, priznanje lastnih pohab in katarza. Pesnik se zaveda, da je iskreno pisanje o srečni družini sumljivo početje, ker živimo v bolni kulturi nasilja, prevar, površnosti, stremuštva, neumnosti, strahov ter drugih anomalij in je zato prizadevanje za ljubezen na robu neverodostojnosti: »prazno pleteničenje črk« (*Nežna žena*). Ob tem ni nepomembno, da tudi literatura, po kateri nas bodo sodili potomci, ne ponuja pozitivnih modelov, temveč »amforo zbrane tradicije pesniškega narcizma« (*Mislec*).

Sklep

Čeprav kratek sprehod ni zajel vseh pesniških variacij na temo družine, se iz gradiva kažejo obrisi emocionalnega portreta slovenske družbe. Sreča v nuklearni družini je v realnosti že dolgo nedosegljiv ideal: njegove zadnje odseve so ujeli pesniki po koncu druge svetovne vojne kot nepozabno skrb in ljubezen staršev. Razkrojil se je zaradi modernizacije, alienacije in agresije ter se v osebnih izgubah in deziluzijah vračal kot privid primarne povezanosti, ki so jo doživelji otroci. Zakon se zgodaj kaže kot zadušljiva, izpraznjena ali sprevržena oblika sobivanja, v kateri se zrcali duh celotne družbe. Najbolj trajna je ljubezen do otrok in idealizirano otroštvo, kolikor ni zaznamovano s travmo odsotnega očeta. Očetovstvo je za dediče tradicije abstraktna kategorija, želja po varni prihodnosti otroka. Desetletja pozneje postane zanos ob rojstvu, v katerem je obljava odgovornega sodelovanja pri čustveni in časovni ekonomiji družine. Pesnice predstavljajo materinstvo bolj

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

kompleksno, ker se ženske otrokom posvečajo iz dneva v dan, vse do izčrpanosti in pozabe osebne svobode, pri čemer se izgublja tudi uglašenost med partnerjema. Pogled na družino je lahko izrečen z distance izgube (smrti, odhoda) in šele v zadnjem času s stališča srečne najdbe ali hvaležnosti za redek dar v svetu lažnih vrednot.

Viri

- BRVAR, Andrej, 1969: *Slikanica*. Maribor: Obzorja.
- BRVAR, Andrej, 1990: *Pesnitve in pesmi*. Maribor: Obzorja.
- DEBELJAK, Aleš, 1996: *Mesto in otrok*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- FRITZ, Ervin, 2005: *Ogrlica iz rad*. Izbrane pesmi. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- HUDOLIN, Jurij, 2009: *Ljubezni*. Ljubljana: Nova revija.
- KAČIČ, Mila, 1951: *Neodposlana pisma*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod.
- KOVIČ, Kajetan, ZLOBEC, Ciril, MENART, Janez, PAVČEK, Tone, 1953: *Pesmi štirih*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod.
- KRESE, Maruša, 1989: *Danes*. Celovec: Drava.
- KRESE, Maruša, 1992: *Postaje*. Celovec: Drava.
- MAKAROVIČ, Svetlana, 1998: *Bo žrl, bo žrt*. Izbrane pesmi. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- PAVČEK, Tone, 1958: *Sanje živijo dalje*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- PAVČEK, Tone, 1983: *Dediščina*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- VEGRI, Saša, 1967: *Zajtrkujem v urejenem naročju*. Koper: Lipa.
- ZAJC, Dane, 2008: *V belo*. Zbrane pesmi. Ljubljana: Študentska založba.
- ZLOBEC, Ciril, 1957: *Pobeglo otroštvo*. Koper: Lipa.
- ZUPAN, Uroš, 2006: *Jesensko listje*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.
- ZUPAN, Uroš, 2008: *Copati za hojo po Kitajski*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.

Mateja Pezdirc Bartol

Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 821.163.6–2.09"20":173-055.2

Odnos med materjo in hčerjo v sodobni slovenski dramatiki – študija dveh primerov

Večina psihologov, sociologov in kulturologov se strinja, da je odnos med materjo in hčerjo napet kot le malokateri odnos med dvema ženskama, saj med njima poteka neprestani boj med podobnostjo in različnostjo, ločevanjem in povezovanjem, odvisnostjo in neodvisnostjo. V prispevku bomo analizirali odnos med materjo in hčerjo v dramskem besedilu *Za naše mlade dame* Dragice Potočnjak, ki pogosto postavlja disfunkcionalne družinske odnose v središče svojega dramskega pisanja, ter *Lep dan za umret* Vinka Möderndorferja, v katerem razlike med materjo in hčerjo prikaže tudi generacijsko in glede na spremembe zgodovinskega konteksta.

Most psychologists, sociologists and culturologists agree that the relationship between mother and daughter contains tensions present in few other relationships between two women, as it contains constant conflict between similarity and difference, separation and togetherness, dependence and independence. In this paper we shall examine the mother-daughter relationship in the drama *Za naše mlade dame* by Dragica Potočnjak, who often places dysfunctional family relations at the centre of her plays, and *Lep dan za umret* by Vinko Möderndorfer, in which differences between mother and daughter are shown from an intergenerational point of view and with regard to historical context.

Uvodna izhodišča

Zapleten odnos med materami in hčerami je postal zadnja leta predmet številnih psiholoških, socioloških in kulturoloških razprav, katerih bistveno spoznanje je, da ta odnos ni brezpogojno ljubeč, odkrit, zaupljiv, ampak da med ženskama prihaja do tekmovalnosti, nasprotovanja in zavračanja. Če je bila v 70. letih 20. stoletja najbolj popularna metafora za odnos med ženskami sestrstvo (sisterhood), pa v 90. letih oživi odnos med materjo in hčerjo kot arhetip realne in simbolične generacijske razlike med ženskami (van Mens-Verhulst 1993: xiii). Če je bil v preteklosti ta odnos opisan predvsem z moške perspektive, danes vedno več raziskovalcev ugotavlja, da je prav odnos med materjo in hčerjo eden od temeljev razvoja ženske subjektivitete. V nadaljevanju bomo predstavili bistvene ugotovitve študij v zborniku *Daughtering and Mothering* (1993), članka Alenke Lobnik Zorko *Matere in hčere* (2001) ter poljudno in terapevtsko napisane knjige Victorie Secunda Če škripa med hčerjo in materjo (2011), ki skušajo najti vzroke in pojasniti zapletenost odnosa.

Medtem ko se dečki že zelo zgodaj identificirajo z očetom in tako simbolno ločijo od matere, je pri deklicah ta proces počasnejši in brez ostrih, radikalnih ločitev. Vsaka hči se identificira z materjo in če želi postati ženska, mora do nje vzpostaviti distanco. Hči se mora naučiti posloviti od imaginarne pozicije nebogljenega otroka in na drugi strani močne matere. V razvoju ženske subjektivitete pa so tako negativna čustva neizogibna: iluzijo večne povezanosti spremljajo agresija, bolečina, gnev, obžalovanje. Večje ko je hčerino zanikanje lastne subjektivnosti, zato da bi postala različna od matere, in bolj ko mati kot ženska občuti lastno odvisnost od hčere za potrditev svoje ženskosti, večja je agresija med njima. Med materjo in hčerjo poteka konstanten boj med

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

podobnostjo in različnostjo, ločevanjem in povezovanjem, odvisnostjo in neodvisnostjo. Za mater je še posebno zapleten pogled na odraščajočo hčer, saj jo lahko spominja na lastno nezadovoljeno seksualnost, lastne neizpolnjene želje, ob pogledu na hčer reflektira svoje lastno življenje. Takšne matere uporabljajo hčere za kompenzacijo lastnih neizpolnjenih želja, zato držijo hčere v nenehni odvisnosti. Pomemben dejavnik je tudi vzgoja, pri čemer matere pogosto dajejo sebe in svoje ravnanje za zgled, saj so prepričane, da bi bilo to za njihove hčere najbolje. In če se izkaže, da se pristopi, ki so si jih izbrale, ne obnesejo, potem želijo spremeniti hčer: to pa ponavadi naredijo tako, da igrajo na njena čustva in dolžnosti. Matere si domisljajo, da so njihove hčere popolna bitja, zato hčere nikoli ne morejo zadovoljiti vseh pričakovanj in želja mater in nujno pride do razočaranj. Ker je bila vsaka mati nekoč tudi mlada, je prepričana, da prav ona najbolje ve, kaj je za njeno hčer najboljše. S tem svojim prepričanjem in ravnanjem pa ji jemlje dobršen del svobode. Nasprotno matere s sinovi nimajo takšnih načrtov, sicer jim stojijo ob strani in jih spodbujajo, a jih ne silijo v neko vnaprej pripravljeno vlogo. Patološke matere so po eni strani odbijajoče matere, ki otroke fizično zanemarjajo, jim ne izkazujejo ljubezni in pozornosti, ne spoštujejo njihovih čustev in nanje ne gledajo kot na osebnosti, razlog za takšno ravnanje vidijo psihologi najpogosteje v ponavljanju vzorca, ki so ga prejeli od lastne matere; po drugi strani pa so matere lahko pretirano zaščitniške, nenehno nadzorujejo otroke, jih ščitijo pred vsemi tveganji in se neprestano odločajo namesto njih; psihologi pravijo, da gre v takšnih primerih za kompenzacijo, matere v stiku z otrokom nadomeščajo nezadovoljstvo v odnosu z otrokovim očetom. Prav pomanjkanje očetove prisotnosti naj bi bil tudi eden od dodatnih vzrokov za napetost in tekmovanost med materjo in hčerjo. Dandanes vedno več mater želi, da bi bile prijateljice svojih hčera, vendar mnogi strokovnjaki pravijo, da mati in hči v resnici ne moreta biti nikoli prijateljici. Pri tem opozarjajo še na en vidik, in sicer, da sta si mati in hči različni tudi generacijsko ter glede na spremembe zgodovinskega konteksta.

Problematičen odnos med materjo in hčerjo je pogost motiv v svetovni in slovenski književnosti,¹ namen pričajočega prispevka pa je prikazati odnos med ženskama v dramskem besedilu. V sodobni slovenski dramatiki najdemo številna dela, ki odslikavajo problematične družinske odnose, vendar bomo natančneje analizirali dve, v katerih je odnos med materjo in hčerjo osrednja tema, in sicer *Lep dan za umret* Vinka Möderndorferja in *Za naše mlade dame* Dragice Potočnjak, ki sta hkrati tudi ponazoritev zgoraj zapisanih ugotovitev.

¹ Marianne Hirsch ugotavlja, opirajoč se na Bahtina, da je roman šele nedavno postal literarna vrsta, v kateri se lahko izraža tudi materin dialoški glas, kajti zgodbe 19. stoletja, med katerimi prevladujejo družinske romance, zahtevajo junakinje, ki so različne od usode običajnih žensk, še posebno mater, zato v romanih pisateljic, kot so Jane Austen, Mary Shelley, George Sand, sestre Brontë, George Eliot in Kate Chopin, materini glasovi manjkajo. Ti se pojavijo šele v sodobnem romanu, čeprav mati ostaja tista, ki podlega konvencijam in je tako negativni model, od katerega se mora hči ločiti. V delih Margaret Atwood, Marguerite Duras in Christe Wolf so matere opazne, a perspektiva podajanja zgodbe ostaja hčerinska. Po mnenju Marianne Hirsch je roman Toni Morrison *Ljubljena* eden najlepših primerov v sodobni literaturi, kjer se mati pojavi kot subjekt (Pezdirc Bartol 2003: 140–141).

Vinko Möderndorfer: Lep dan za umret²

V dramskem besedilu *Lep dan za umret*, ki z naslovom parafrazira znano pesem glasbene skupine Niet *Lep dan za smrt*, nastopata samo dve osebi, to sta mama in hči, v uvodnih didaskalijsih označeni zgolj s starostjo, prva ima 40 let, druga 25. Dramsko besedilo je zgrajeno iz štirih prizorov, ki v daljšem časovnem obdobju v kronološkem zaporedju prikazujejo štiri srečanja med materjo in hčerjo. Hči, ki jo je mladoletna mama dala v rejo, jo ob očetovi smrti poišče in skozi pogovore postopoma sestavljamo njuno preteklost. Dogajanje je postavljeno v materino stanovanje v sedanjosti, vendar na ozadju punkovske subkulture 80. let prejšnjega stoletja, katere pripadnica je mama. Dramsko besedilo tako prikazuje odnos med materjo in hčerjo, ki pripadata različnim generacijama in izhajata iz različnega družbenega konteksta, razlike med njima pa se kažejo praktično na vseh področjih delovanja.

Materino identiteto v veliki meri oblikujejo prepoznavni elementi punkovske subkulture, ki se kažejo v slogu oblačenja, kamor sodi prepoznavna frizura, izrazito ličenje in modni dodatki. Pomembno vlogo ima odnos do sveta – jasno stališče, upiranje in brezkompromisnost. Blaž Lukanc v gledališkem listu, opirajoč se na Tineta Hribarja, v punku opazi bolj nekakšno metaforično, ne konkretno politično kritičnost, punku gre bolj za kritiko družbe in sveta v neki njegovi izrojeni kondiciji, ne pa neposredno prepoznavnih družbenih in političnih odnosov, situacij, oseb (Lukan 2009: 20). S svojimi dejanji so opozarjali na zlaganost meščanske družbe in se upirali uveljavljenim normam na vseh področjih, zato mami takratni fant Miro v porodnišnico ob rojstvu hčerke prinese ukraden kaktus in ne šopka vrtnic. Pomembno vlogo ima tudi glasba, kar mama slikovito pojasni:

Muska, to je tko kokr en ceu svet. Tist, kar poslušaš, tist tut si! A veš? Tko mislš, tko čutiš. Muska je not u tep, ampak u tep ni sam muska, so tud občutki, jeza, vse tiste besede, pesmi, razumeš ... Ne moreš *kr neki poslušat*. Ne more ti bit *kr neki* všeč. Treba je met stališče! (Möderndorfer 2009: 96.)

Mama živi v zanikrnem stanovanju, brez redne službe (nekaj časa se preživlja z vročo linijo), piye, kadi in še vedno zastopa stališča uporniške in jezne generacije. Njeno popolno nasprotje je hči, gladkih las, v kavbojkah in majici, neizrazita, neopazna, brez posebnih stališč, s konformističnim odnosom do sveta, indiferentna do glasbenih zvrsti, vegetrijanka, ki ima službo in fanta Mirana, ki jo ljubi in razvaja, živi spodobno in urejeno življenje ter ne vidi razlogov za upor ali jezo. Če je materin jezik jezik marginalne skupine, s številnimi kletvicami, vulgarizmi, čustveno nabit, gostobeseden in

2 Vinko Möderndorfer se je rodil leta 1958 v Celju. Študiral je režijo na ljubljanski Akademiji za gledališče, radio, film in televizijo, kjer je leta 1982 diplomiral. Svojo režisersko pot je začel v eksperimentalnem gledališču Glej, nato pa nadaljeval v slovenskih poklicnih gledališčih, opernih hišah in komercialnih gledališčih, do danes je tako zrežiral preko sto predstav. Svoje literarno ustvarjanje je začel kot pesnik, saj je že pri sedemnajstih letih objavil pesniško zbirko, danes pa je poznan predvsem po proznih in dramskih delih, med katerimi še posebej izstopajo komedije. Vinko Möderndorfer je torej vsestranski ustvarjalec, in sicer gledališki, filmski, televizijski in operni režiser, hkrati pa tudi pesnik, pisatelj, dramatik, eseist in scenarist, ki piše tako za odrasle kot za otroke. Boris A. Novak ga zato slikovito poimenuje »umetniški poliglot«. Vinko Möderndorfer pojasnjuje, da vsaka zgodba sama pokliče obliko, in če človek veliko piše, natančno ve, kdaj mora uporabiti določeno formo: katera zgodba bo novela in katera roman, spet za drugo pa je ustreznješa dramska oblika. Za svoje raznovrstno in vsestransko delo je na vseh področjih ustvarjanja prejel številne nagrade in priznanja. Drama *Lep dan za umret* je bila med nominiranimi za Grumovo nagrado leta 2007, v knjižni izdaji je izšla leta 2009, istega leta je bila premierno uprizorjena v Prešernovem gledališču Kranj v režiji samega avtorja in nagrajena na 40. tednu slovenske drame s Šeligovo nagrado za najboljšo uprizoritev festivala.

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

glasen, pa je hči v govoru bolj vlijudna in zadržana, porabi manj besed, njen govor pa je bliže govorjenemu knjižnemu jeziku. Med njima obstaja še ena bistvena razlika, mama živi v spominih, kot da se je zataknila v času, njena sedanjost so spomini na mladost, ko je zares živila in čutila, ko je bila del nečesa, ko je verjela v spremembe, bila svobodna, medtem ko hči nima ničesar, želi si vsaj babičine fotografije, saj kot pravi: »Če nimaš spominov, je tako, kot da te ne bi bilo.« (Möderndorfer 2009: 100), zato tudi obišče mamo, saj upa, da ji bo pomagala ustvariti spomine.

Mama in hči predstavljata dva življenjska principa, dve življenjski zgodbi, ki si ne bi mogli biti bolj vsaka sebi. Vendar pa si skozi prizore njuna sprva neskončno ločena svetova prihajata vedno bliže, kar je povezano s hčerino nosečnostjo in rojstvom otroka. Izkaže se, da je hčerin popolni svet z golj izmišljotina, da je svojo realnost oblikovala kot svet želja: željo po urejenem življenju, urejenih odnosih, ljubečem domu, službi, gre za serijo klišejskih atributov sreče, ki pa je v realnosti nikoli ni bilo, kot tudi ni bilo rož v porodnišnici in ne ljubečega fanta, ostal ji je sinček, za katerega pa ne ve, kdo je njegov oče. Möderndorfer prikaže odnos med materjo in hčerjo večplastno in ambivalentno, saj je hči razpeta med željo, biti drugačna kot mama, a z odraščanjem in sprejemanjem odgovornosti za lastnega otroka ji postaja vedno bolj podobna. Hkrati pa je zgodba hčere tudi zgodba njene lastne matere, ki se je upirala svoji materi, želela je biti drugačna od nje, označi jo kot sivolaso profesorico slovenščine, intelektualko, vdovo profesorja doktorja na fakusu, ki ji je ves čas »težila«, ob njeni smrti pa je spoznala, da ji je veliko pomenila. Mama tako prav skozi opazovanje lastnega odnosa s hčerjo ugotavlja:

Arhiv: Prešernovo gledališče Kranj, foto: Mare Mutić,
na sliki: Vesna Jevnikar in Vesna Pernarčič

A veš, da se včasih zalotm, da sem vedno bol podobna svoji mami. In če bom enkrat postala čist takšna, kot je bla ona, si bom rekla: *Evo, pršou je en lep dan, ko je treba umret.* In bom crknla. Tisti hip! Ne bi prenesla, da bi bla taka, kot moja mama! (Möderndorfer 2009: 98.)

Čeprav mamo spoznamo kot neodgovorno osebo, brez vesti, sebično žurerko, ki je žrtvovala hčer zaradi naivne vere v svobodo in spremembo, pa so tudi mamina dejanja in čustva večplastna. Bralec se ves čas zaveda, da je svojo hčer vedno ljubila in bila najsrečnejša ob njenem rojstvu. Zanjo se je brezkompromisno borila in skoraj zadavila lastno mamo, ki jo je želela peljati k zdravniku, da bi otroka splavila. Svojo hčerko je obiskovala, vendar ji rejniki niso pustili do nje. Hči ji veliko pomeni: »To moraš vedet! Ti si vse, kar je ostal od našga upora, od našga zjebanga življenja.« (Möderndorfer 2009: 121.)

V dramskem besedilu imamo prikazano usodo matere, ki se prenese na hčerko, opazujemo vračanje enakega, saj hčerka v novih okoliščinah ponovi materino zgodbo. Čeprav noče živeti kot njena mama in jo obsoja, ker je, kot je mislila, ni obiskovala na kmetih v rejništvu, zdaj tudi sama

da svojega otroka, ki je hendikepiran, saj je gluh in nem, v reju in ga ni sposobna obiskati. Napetost med materjo in hčerjo narašča do prelomnega trenutka, ko v čustvenem izbruhu od življenja in usode globoko ranjena in prizadeta hči mamo skoraj zadavi (in ponovno ponovi materino dejanje), saj kot pravi: »Samo če te sovražim, se dobro počutim.« (Möderndorfer 2009: 130.) Mamo spoznavamo v drugačni luči, kot da je končno odrasla in premore vitalizem izkušenega človeka, borbo za vsakdan, zato tudi želi, da otroka vzameta nazaj in zaživijo kot družina. Ob koncu mati in hči skupaj vržeta kavč skozi okno – dejanje, s katerim hči na simbolni ravni vsa razočaranja, jezo, vse travmatično in potlačeno izvrže iz sebe, hkrati pa skupno dejanje upora in njune medsebojne povezanosti in podpore, ki nakazuje možnost skupnega življenja v realnem svetu.

Dragica Potočnjak: Za naše mlade dame³

Dramsko besedilo *Za naše mlade dame* razkriva anatomijo zločina oziroma išče odgovore na vprašanja, kaj človeka žene v skrajno dejanje umora bližnjega, kakšna nemoč in stiska se skrivata za takšnim brutalnim dejanjem, ali povedano z drugimi besedami, kaj je torej motiv za umor. Dramsko besedilo se namreč začne s prizorom, ko mlada ženska v okrvavljeni beli obleki telefonira. Zgodba se odvija na način, ki je blizu filmski strukturi, dramsko besedilo je namreč sestavljeno iz številnih kratkih prizorov (filmskih »flash backov«), ki neprestano preskakujejo skozi različne čase in tako fragmentarno razkrivajo pretekle dogodke, ki so pripeljali do umora, in sicer izmenično prepleta sedanost, dogodke izpred štirinajstih let, dogodke izpred štirih let ter prizore, ki imajo irealni značaj (zanje je značilna posebna svetloba in glasba zvonov, kot zapiše avtorica v didaskalijah). Izvirna in domišljena dramska struktura tako na formalni ravni podpira vsebino drame, to je postopno razkrivanje preteklosti, ki ves čas posega v sedanost in odločujoče vpliva na ravnanje oseb. Osebe tako zaradi svoje preteklosti ne morejo polno živeti v svoji sedanosti, kamor je postavljen težišče drame. Glavno osebo Brino spoznamo v krogu njene družine kot 4-, 14- in 18-letno dekle, v istih časovnih razmikih pa tudi njeno mamo Katarino in očeta Borisa. Bralec tako postopoma sestavlja njihove medsebojne odnose, ki se izkažejo za zapletene, boleče in disfunkcionalne. Brina se najraje skriva v krošnjah drevesa, binglja z nogami in si prepeva otroško pesmico *Rdeče češnje rada jem, črne pa še rajši, rada tudi v šolo grem, vsako leto rajši. Tu nam prostor dajte za naše mlade dame ...*, ki jo je za izhodišče svoje pesmi Odštevanka vzela že Svetlana Makarovič, pri Dragici Potočnjak pa je povod tudi za naslov igre. Obe avtorici otroško pesmico, ki deklicam najpogosteje služi za rajanje v krogu, kontrastirata s temnejšimi toni. Čeprav Brina

3 Dragica Potočnjak se je rodila leta 1958 v Prelogu na Hrvaškem, vendar se je družina že leta 1964 preselila v Slovenijo. Leta 1981 je končala študij dramske igre na AGRFT in od takrat je zaposlena kot igralka v Slovenskem mladinskem gledališču. Napisala je vrsto dramskih besedil, med najodmevnnejša sodijo *Slepé miši*, preimenovane v *Sanje in Strah* (kjer prav tako analizira odnos med materjo in hčerjo), *Metuljev ples*, *Alisa, Alicja, Kalea, Hrup, ki ga povzročajo živali, je neznosen, Vse lepo in prav*, *Za naše mlade dame* idr. Poleg dramskih besedil piše tudi radijske igre in kratke zgodbe ter je mednarodno dejavna. Več let je kot mentorica, igralka in dramatičarka ustvarjala z begunci (najbolj odmevno je bilo njeno delovanje v skupini Nepopravljivi optimisti v letih 1992–1996) in skozi umetniško dejavnost opozarjala na grozote vojne. Kot mentorica gledališke vzgoje pogosto ustvarja z učenci v osnovnih šolah. Za dramsko besedilo *Za naše mlade dame* je Dragica Potočnjak leta 2007 prejela Grumovo nagrado kot prva dramatičarka v zgodovini podeljevanja te nagrade. Drama je bila premierno uprizorjena leta 2008 v Mestnem gledališču Ljubljanskem v režiji Tijane Zinajić.

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

najpogosteje beži in se skriva pred mamo, ki živčna in preobremenjena izvaja psihični pritisk nad hčerjo in jo emocionalno izsiljuje (njena vzgoja temelji na ustrahovanju, da bo šla v pekel, v grob, da jo Bogec gleda ipd.), pa tisto, kar jo poškoduje za vse življenje, ne prihaja iz odnosa do mater, temveč iz navidezne predanosti in ljubezni očeta, za katerega se izkaže, da je hčerko spolno zlorabljal. Skozi prizore je razvidno, da je Brina razvila različne »preživetvene strategije« (Hooper 1996: 200), saj je s svojim nenavadnim vedenjem – sprva je to beganje od doma, zaklepanje, bolehnost, sovražni odnos do matere, kasneje drogiranje in prestopništvo – skušala pritegniti pozornost in opozoriti, da je nekaj narobe. Mama kot nemočna in tiha priča vedno bolj zapada v alkoholizem, ki ji vsaj za nekaj trenutkov omogoči pozabo, a hkrati privede do ločitve in odločitve sodišča, da hčer dodelijo očetu. V središče igre je postavljen odnos med materjo in hčerjo, ki pridobi na ostrini in privede v dokončni konflikt v trenutku, ko odrasla hči spozna, da je mati ves čas vedela. Carol-Ann Hooper piše, da se spolno zlorabljeni otroci pogosto vedejo sovražno do mater, ko jim najprej poskušajo na posredni način povedati, potem pa se v strahu umaknejo ali pa izražajo jezo in nezaupanje, saj jih niso zavarovale oziroma se počutijo krive, ker so same sodelovali pri ohranjanju skrivnosti (1996: 200). Moira Walker pa v svoji študiji navaja izpoved žrtve spolne zlorabe:

Zares hudo je bilo to, da je mama vse videla in slišala, pa mi ni pomagala. To je bilo grozno: zarotila se je proti meni, ni me branila. Izdala sta me oba hkrati. Morda ni bilo prav, toda včasih sem še bolj jezna na mamo, ker me ni branila. (1996: 131)

Enaka občutja prevevajo tudi Brino, ko spozna, da je mati ves čas vedela. V odkritem pogovoru, ki se zgodi ravno na Brinin rojstni dan, ji ne more odpustiti, da ni ničesar storila, da jo je pustila samo z njenimi strahovi in bolečinami, v nemoči, obupu in ponižanju. V čustvenem afektu ob bolečem razkritju je sposobna uboja najblžjega in same sebe.

Tragična družinska drama se ne osredotoča na prikaz spolnega zlorabljanja, temveč njegovih posledic oziroma vprašanja, kako preživeti, ko ti je bilo otroštvo ukradeno. Odgovor prinašajo poetični in lirskoobarvani irealni prizori, v katerih med materjo in hčerjo vlada razumevanje, podpiranje in ljubezen; a hkrati nakazujejo, da je pomiritev med njima možna šele po smrti. Žrtev Borisovega spolnega nasilja pa je posredno tudi žena Katarina, ki je bila možu zanimiva kot petnajstletnica, kot odrasla ženska in žena pa je deležna številnih poniževanj, ki uničujejo njen samopodobo, in v primeru upiranja tudi fizičnega nasilja. Katarina tako postane žrtev moža, alkoholizma in lastne nemoči, da bi se konstituirala kot dejaven subjekt. Boris pa je tisti, ki še naprej ostaja ugleden politik, njegova dejanja ostanejo brez posledic, razpada svoje družine, ki ga je povzročil sam, ne zaznava. V središču je torej družina, osnovna življenjska celica, ki pa prehaja tudi v javno sfero, saj družina zrcali vrednote skupnosti, znotraj katere živi, in politiko svojega časa. To družbeno raven zastopajo v dramskem besedilu stranske osebe, in sicer policist, inšpektor, prečastiti in državni tožilec, torej predstavniki cerkvene, izvršne in sodne oblasti, ki pa se zaradi rutinsko in površno opravljenih poklicnih dolžnosti izkažejo za popolnoma neučinkovite pri odkrivanju, reševanju in pomoči žrtvam nasilja ter s tem zrcalijo tudi nemoč družbenih institucij.

Dragica Potočnjak občutljivo tabu temo družinskega spolnega nasilja v dramskem besedilu z lahkotnim in igrivim naslovom prikaže brez moraliziranja in angažiranosti, dogodki se zgolj odvijejo in

Arhiv: Mestno gledališče Ljubljansko, foto: Tone Stojko,
na sliki: Arna Hadžialjević in Petra Veber Rojnik

vodijo drug v drugega z domišljeno dramsko zgradbo ter tako bralca postavijo v vlogo opazovalca ali celo posredno udeleženca zločina. Za naše mlade dame v motivih, temah, idejah in jeziku nadaljuje značilnosti njenih prejšnjih dramskih besedil, katerih skupni imenovalec so »stiske, ki ostajajo skrite« (Pezdir Bartol 2008: 197). Osebe njenih iger so tako večkrat ujete v zapletene družinske odnose, doleti jih nek boleč dogodek, ki jih za vedno poškoduje. V igrah, ki zavzemajo osrednje mesto v avtoričinem opusu, to so *Metuljev ples*, *Alisa*, *Alica, Kalea, Hrup, ki ga povzroča-*

jo živali, je neznosen in *Za naše mlade dame*, ki jih je Potočnjakova leta 2010 izdala v knjižni izdaji pod skupnim naslovom *Drame*, je v ozadju besedil prepoznati avtoričino prizadetost nad usodami nemočnih, nepomembnih in deprivilegiranih ljudi, za katere družba nima posluha.

Sklep

Odnos med materjo in hčerjo ni ljubeč in predan, a tudi ne vedno zgolj sovražen, največkrat je prikazan večplastno in ambivalentno: kaže se kot razpetost med težnjama po podobnosti in različnosti, odklanjanju in približevanju, zanemarjanju in nadziranju, jezi in odpuščanju, sovraštvu in ljubezni. Pričujoči besedili povezuje kar nekaj zunanjih podobnosti: obe drami sta nastali približno v istem času in bili nominirani za Grumovo nagrado leta 2007, avtorja pripadata isti generaciji, inspiracijo za naslov dela pa je obema predstavljal pesniško besedilo. Ključne podobnosti pa se kažejo na tematski in strukturni ravni. Tako obe besedili razkrivata pretekle dogodke: Potočnjakova s fragmentarno dramsko tehniko montiranja prizorov iz različnih časov, Möderndofer skozi živ dialog izpovedovanja spominov in zataknjenja v preteklosti. V obeh dramskih besedilih se osebe pri soočenju s težavami zatekajo v pitje in drogiranje, beg v omamo je beg v pozabo in hkrati zanikanje realnosti. Odnos med materjo in hčerjo pa zaznamujejo izjemno močna sovražna čustva, ki jih obe hčeri v trenutku najhujše ranjenosti izrazita tudi fizično: prva v afektu mamo zagrabi za vrat, s čimer ponavlja zgodbo svoje matere, druga seže po nožu in izvrši umor in samomor. Dejanje lahko razumemo tudi na simbolni ravni, kot da mora hči mater simbolno »umoriti«, da lahko z njo zaživi. Za končno situacijo sta v obeh primerih odgovorni materi, s svojo (ne)dejavnostjo in s potlačitvijo realnosti sta hčerama odvzeli otroštvo in možnost konstituiranja kot celovitega subjekta. Za mamo in hčer iz Möderndorferjeve drame se na koncu pokaže upanje, da bosta zamujeno nadoknadili, za Brino in Katarino je prepozno, njuna sprava je možna samo v irealnem/sanjskem/posmrtnem.

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

Literatura in viri

- HOOPER, Carol-Ann, 1996: Izgube. Kako matere občutijo spolno izrabljjanje svojih otrok. Judith Lewis Herman idr.: *Spolno nasilje. Feministične raziskave za socialno delo*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo. 193–217.
- LOBNIK ZORKO, Alenka, 2001: Matere in hčere. *Otrok in družina* 7–8. 76–78.
- LUKAN, Blaž, 2009/10: Govorica praznine. Vinko Möderndorfer: *Lep dan za umret*. Prešernovo gledališče Kranj. Gledališki list 3. 17–35.
- MENS-VERHULST van, Jaanneke, SCHREURS, Karlein, WOERTMAN, Liesbeth (ur.), 1993: *Daughtering and Mothering. Female Subjectivity reanalysed*. London: Routledge.
- MÖDERNDORFER, Vinko, 2009: *Lep dan za umret*. Maribor: Litera.
- PEZDIRC BARTOL, Mateja, 2003: Odnos med materjo in hčerjo v sodobnem slovenskem romanu. Miran Hladnik, Gregor Kocijan (ur.): *Slovenski roman. Obdobja* 21. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete. 139–148.
- PEZDIRC BARTOL, Mateja, 2009: Raznovrstnost poetik slovenskih dramatičark v zadnjem desetletju. Miran Hladnik (ur.): *Zbornik referatov s Četrtega slovensko-hrvaškega slavističnega srečanja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 193–201.
- POTOČNJAK, Dragica, 2010: *Drame*. Ljubljana: Knjižna zadruga.
- SECUNDA, Victoria, 2011: Če škripa med hčerjo in materjo. Ljubljana: UMco, Preobrazba.
- WALKER, Moira, 1996: Skupne skrivnosti. Doživljanje otrok in odraslih. Judith Lewis Herman idr.: *Spolno nasilje. Feministične raziskave za socialno delo*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo. 125–145.

Đurđa Strsglavec

Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 81'373.4:392.31:81'25=163.6=163

Poročni boter in krstna priča

Prispevek se ukvarja z izrazi za krvna in nekrvna sorodstvena razmerja v slovenščini in njihovo primerjavo s hrvaščino, srbsčino in bosančino predvsem s prevodne perspektive (glede na razvejanost in specifičnost tovrstnega izrazja v izhodiščnem in ciljnem jeziku).

The contribution considers Slovene expressions for blood relatives and non-blood relatives, comparing them with those in other South Slav languages (Croatian, Serbian, Bosnian), in particular from a translatorial viewpoint with regard to their diversity and specificity in the source and target language.

Dober sosed je več vreden kot vsa žlahta, pravi slovenski pregovor. Včasih smo res deležni več pomoči, naklonjenosti in ljubezni od sosedov ali priateljev kakor od sorodnikov, torej od ljudi, s katerimi smo v (krvnem ali nekrvnem) sorodstvu. Včasih pa se je treba ob tem pregovoru samo nasmehniti, saj znajo biti prijatelji, predvsem tisti »sosedski«, prej lažni kot pravi – vsaj v primeru prevajanja iz/v sorodne jezike. Tako se lahko hitro zgodi, da npr. hrvaški *vjenčani kum* (poročna priča) postane slovenski *poročni boter*, srbska *sestra od strica* (sestrična) slovenska *stričeva sestra*, bosanska *rodica* (sestrična) slovenska *rodnica* ali pa slovenski *bratranec* hrvaški *bratac* (bratec), slovenska *sestrična srbska strina* (teta) in slovenski *sinček* bosanski *sinovac* (nečak).

1 Sorodstvo, sorodstvena razmerja

Sorodstvo pomeni razmerje posameznikov, skupnost ljudi, ki temelji na skupnem rodu; sorodstvo je lahko krvno (v ravni črti so predniki in potomci, v stranski črti pa sorojenci in njihovi potomci) ali nekrvno (pridobljeno). *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (SSKJ) besedo *sorodstvo* razlaga kot razmerje do človeka, iz katerega človek izhaja ali s katerim ima skupnega prednika, in besedo *sorodnik* kot človeka v razmerju do človeka, iz katerega izhaja ali s katerim ima skupnega prednika, besedo *družina* v prvem pomenu kot zakonski par z otroki ali brez njih in v drugem pomenu kot skupino ljudi, ki jih vežejo sorodstvene vezi, ter besedo *rod* kot skupnost ljudi, potomcev istega prednika.

2 Krvno sorodstvo

2.1 Ravna črta krvnega sorodstva

predniki:

1. koleno: oče, mati
2. koleno: ded, babica
3. koleno: praded, prababica

4. koleno: prapraded, praprababica
5. koleno: praprapraded, prapraprababica

potomci:

1. koleno: sin, hčerka
2. koleno: vnuk, vnučinja
3. koleno: pravnuk, pravnukinja
4. koleno: praprvnuk, praprvnukinja
5. koleno: prapraprvnuk, prapraprvnukinja

2.2 Stranska črta krvnega sorodstva (sorojenci in njihovi potomci)

1. posredni sorodniki, ki imajo skupnega prednika v prvem kolenu:
bratje in sestre ter njihovi potomci, nečaki in nečakinje
2. posredni sorodniki, ki imajo skupnega prednika v drugem kolenu:
strici in tete ter njihovi potomci, bratranci in sestrične
3. posredni sorodniki, ki imajo skupnega prednika v tretjem kolenu:
prastrici in pratete, mali/mrzli bratranci in male/mrzle sestrične
4. posredni sorodniki, ki imajo skupnega prednika v četrtem kolenu:
praprastrični in prapratete

Poleg teh poimenovanj se enako frekventno uporabljajo tudi sinonimni knjižni izrazi. Na primer oče: očka, ata; *mati*: mama, mamica, mami; *ded*: stari oče, dedek, deda; *babica*: stara mati, stara mama, babka; *sin*: sinko, sine; *hčerka*: hči, hčerkica.

3 Nekrvno sorodstvo

Sorodstvene vezi vežejo tudi nekrvno sorodstvo, tj. pridobljeno sorodstvo, npr. svaštvlo s poroko (*svak*, *svakinja*), botrstvo (*boter*, *botra*), pobratenje, posestrenje, posvojitev. S poroko pride do pridobljenega sorodstva tudi med rodom enega in drugega zakonca (*zet*, *snaha*; *tast*, *tašča*).

Sodobna knjižna in splošnopogovorna slovenščina v nasprotju z drugimi južnoslovanskimi jeziki z izrazi za nekrvna sorodstvena razmerja (pridobljeno sorodstvo) ne razlikuje, ali gre za sorodstveno razmerje po moški ali po ženski strani. Tako se na primer izraza *tast* in *tašča* uporablja tako za moževa kot za ženina starša, *stric* tako za očetovega kot za materinega brata, *teta* tako za očetovo kot za materino sestro ali *nečak* oz. *nečakinja* tako za bratovega kot za sestrinega otroka in *bratranec* oz. *sestrična* tako za stričevega kot za tetinega otroka.

V hrvaščini, srbščini in bosanski pa je tovrstno izrazje precej bolj razvezjano, načeloma obstajajo posebni izrazi za vse vrste nekrvnega oz. pridobljenega sorodstva. Na primer:

3.1 Sorodstvena razmerja, ki se v slovenščini izražajo z izrazoma *nečak* in *nečakinja*

sinovac (bratov sin v razmerju do moške osebe)
sinovica (bratova hči v razmerju do moške osebe)

bratič (bratov sin v razmerju do ženske osebe)
bratična (bratova hči v razmerju do ženske osebe)
nećak (sestrin sin v razmerju do moške osebe)
nećakinja (sestrina hči v razmerju do moške osebe)
sestrič (sestrin sin v razmerju do ženske osebe)
sestrična (sestrina hči v razmerju do ženske osebe)

3.2 Sorodstvena razmerja, ki se v slovenščini izražajo z izrazoma *stric* in *teta*

stric (očetov brat)
strina (žena očetovega brata)
amidža (očetov brat)
amidžinica (žena očetovega brata)
ujak (materin brat)
ujna (žena materinega brata)
daidža (materin brat)
daidžinica (žena materinega brata)
teta, tetka, tetka po ocu (očetova sestra)
teta, tetka, tetka po majci (materina sestra)
tetak, teča (mož očetove sestre, mož materine sestre, tetin mož)

3.3 Sorodstvena razmerja, ki se v slovenščini izražajo z izrazoma *bratranec* in *sestrična*

stričevič, amidžič, brat od strica, rodak (stričev sin)
stričevična, amidžična, sestra od strica, rodica (stričeva hči)
ujakovič, daidžič, brat od ujaka, rodak (sin materinega brata)
ujakovična, daidžična, sestra od ujaka, rodica (hči materinega brata)

3.4 Sorodstvena razmerja, ki se v slovenščini izražajo z izrazoma *tast* in *tašča*

svekar (možev oče)
svekrva (moževa mati)
punac, tast (ženin oče)
punica, tašta (ženina mati)
prijatelji (zetovi in snahini starši drug drugemu)

3.5 Sorodstvena razmerja, ki se v slovenščini izražajo z izrazoma *zet* in *snaha*

snaha (sinova žena, bratova žena)
nevjestka (sinova žena, bratova žena)
zet (hčerkin mož, sestrin mož)

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

Vsi trije izrazi se uporabljajo ne samo v razmerju hčerkin mož oz. sinova žena, temveč tudi v razmerju bratova žena oz. sestrin mož.

3.6 Sorodstvena razmerja, ki se v slovenščini izražajo z izrazoma *svak* in *svakinja* (t. i. *svaštvo*)

djever (možev brat)

jetrva (žena moževega brata)

zaova (moževa sestra)

zaovac (mož moževe sestre)

šurjak (ženin brat)

šurjakinja (žena ženinega brata)

svast, svastika (ženina sestra)

pašanac (mož ženine sestre)

šogor (možev ali ženin brat)

šogorica (žena moževega ali sestrinega brata)

3.7 Sorodstveno razmerje, pridobljeno s sklenitvijo zakonske zveze (*mož, žena; soprog, soproga*)

muž i žena, suprug i supruga, čov(j)ek i žena

V nasprotju s slovenščino lahko samostalnik *čov(j)ek* pomeni tudi *mož* (ali *partner*).

3.8 Botrsko razmerje (*botrstvo, botrina*)

kumstvo (botrstvo)

kum (boter, zastopnik ali priča pri krstu, birmi ali poroki in podobno)

kuma (botra, zastopnica ali priča pri krstu, birmi ali poroki in podobno)

kumče (krščenec, birmanec oziroma človek v razmerju do botra ali priče)

krsni kum, krsna kuma (krstni boter, krstna botra)

krizmani kum, krizmana kuma (birmanski boter, birmanska botra)

vjenčani kum, vjenčana kuma (poročna priča)

šišano kumstvo (t. i. nastrižno kumstvo)

šišani kum (t. i. nastrižni kum)¹

4 Kdaj je *kum* boter?

Manjša diferenciacija izrazov za nekrvna oz. pridobljena sorodstvena razmerja v slovenščini lahko oteži prevajanje iz drugih južnoslovanskih jezikov, predvsem kadar je v izhodiščnem jeziku

¹ V Sloveniji znano predvsem v Beli krajini; gre za botra, ki otroku prvi odstriže pramen las.

tovrstna diferenciacija pomembna, tj. kadar je treba prenesti informacijo, ali gre za sorodstvo po ženski ali po moški strani. Gre predvsem za poimenovanja pridobljenih sorodstvenih razmerij in t. i. duhovnih razmerij, kot je npr. botrstvo ali pričevanje pri poroki. Tako lahko stavek *Volio je igrati karte s kumovima*. v slovenščino prevedemo na več načinov: *Rad je igral karte z botri*. (več različnih botrov, ne nujno njegovih), *Rad je igral karte z botrom*. (s svojima botroma, pri čemer ni določeno, ali s krstnima ali birmanskima), *Rad je igral karte s poročnima pričama*., *Rad je igral karte s prijatelji/sosedji*. (izraz *kum* se pogosto uporablja v pomenu dober prijatelj/sosed ali kot nagovor), *Rad je igral karte s sorodniki/z žlahtniki*. (izraz *kum* se pogosto uporablja v pomenu sorodnik, pri čemer stopnja sorodstva ni pomembna), medtem ko kontekstualiziranega stavka *Ivan mu je bio kum na vjenčanju*. ne moremo prevesti nikakor drugače kakor *Ivan je bil njegova poročna priča*., saj se v slovenščini ne uporablja zveza poročni boter ali boter pri poroki, temveč poročna priča.

4.1 Kdaj je *kum* *kum*?

Pri prevajanju izrazov za pridobljena sorodstvena razmerja iz hrvaščine, srbske in bosanskohercegovinske slovenščine (ki je najbolj problematično) si lahko pomagamo s slovenskim besedjem, ki je bodisi arhaično bodisi narečno. Pravim lahko, kajti to ni vedno dobra rešitev, saj lahko spremembra jezikovnega registra (npr. v izhodiščnem jeziku nevtralna knjižna beseda, v ciljnem pa zaznamovana) v ciljnem jeziku pomembno vpliva na slog, pomen in sporocilnost besedila.

SSKJ vsebuje naslednje v knjižnem in splošnopogovornem jeziku nefrekventne izraze za sorodstvena razmerja:²

- babička*: ljubkovalno stara mati (kvalifikator redko)
- bratan*: bratov sin; nečak (star.)
- bratič*: bratov sin; nečak (star.)
- bratič*: bratranec (nar.)
- bratična*: bratova hči; nečakinja (star.)
- bratranka*: hči strica ali tete; sestrična (nar.)
- botrn*: ki je v botrskem razmerju (nar.)
- dedej*: 1. stari oče, ded; 2. moški, navadno starejši; 3. (zakonski) mož (nar.)
- dever*: svak (zastar.)
- kum*: boter (nar.)
- kumek*: botrček (nar.)
- kumče*: krščen človek v odnosu do svojega botra; krščenec (nar.)
- kuma*: botra (nar.)
- kumica*: botrica (nar.)
- kumstvo*: botrina, botrstvo (nar.)

2 Povečini so označeni s kvalifikatorji *nar.* (narečno = beseda, pomen ali zveza, vzeta iz narečja), *redko* (beseda, pomen ali zveza, ki je sicer v splošni rabi, pa je v razmerju do sinonima precej redka), *star.* (starinsko = beseda, pomen ali zveza, ki je bila nekoč (v kaki funkciji) splošno rabljena; danes ima arhaično patino), *zastar.* (zastarelo = nekoč rabljena beseda, pomen ali zveza; danes v knjižnem jeziku mrtva) (SSKJ, 1. knjiga, XXI–XXII).

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

mamika: mama, mati (nar.)

matka: mati, mamica (zastar.)

nona: stara mati, babica (nar.)

nono: stari oče, ded (nar.)

novica: nevesta (nar.)

novič: ženin (nar.)

oča: oče (star.)

otec: oče (star.)

oma: v meščanskem okolju stara mati, babica (redko)

papa: v meščanskem okolju ata, oče (star.)

papaček: v meščanskem okolju ata, oče (star.)

papači: v meščanskem okolju ata, oče (star.)

sestrana: sestrična (star.)

sestranec: bratranec (star.)

sestrič: 1. bratranec (nar.); 2. sestrin sin; nečak (star.)

strnič: bratranec (nar.)

tata: v meščanskem okolju ata, oče

tatek: v meščanskem okolju atek, očka

tati: v meščanskem okolju atek, očka

tetič: tetin mož (nar.)

ujec: materin brat, stric (po materini strani) (star.)

ujna: 1. materina sestra, teta (po materini strani); 2. navadno kot nagovor za starejšo znano žensko; teta (star.)

Preverjanje pogostnosti teh izrazov v korpusu FIDA je dalo minimalne rezultate (največ za izraz za *kum*, vendar v pomenu krajevnega imena Kum, in *bratič*, vendar kot priimek).

5 Motivirana in nemotivirana raba nefrekventnih izrazov kot prevedkov

na primerih naključno izbranih odlomkov iz hrvaškega, srbskega in bosanskega leposlovja:

Štucajući posle druge flaše, Pavle je Nikoli pričao o rođacima. Ujak Petar je postao mitropolit i položio zakletvu caru. Kako je ostareli teča Branković? (Pištalo 2010: 189.)

Dogajanje je postavljeno v čas proti koncu 19. stoletja, zato bi izraz *ujak* lahko prevedli kot *ujec*, s prevedkom *tetič* za izraz *teča* (tetin mož) pa bi bralcu najbrž preveč otežili razumevanje.

Mi bismo več i zbog opće demokratičnosti morali nuditi prikladne epitafe za razne vrste srodstva. [...] Možda će tkogod od njih vrlo bolno doživjeti smrt šurjaka ili bratića, pa će mu poželjeti ugravirati nešto prigodno.

Oj zaovo tugo naša

takva nas je kob snašla.

K tebi te Gospod uze

dok licem nam liju suze.

[...] Na to mjesto možeš staviti što god hoćeš. Zaovu, zeta, jetrvu, šogoricu, pašanca ... (Tribuson 2003: 105–106.)

Gre za pogovor ob odptju klesarske delavnice, ki se je specializirala za nadgrobnike z napisi »z osebno noto«. Da bi ohranili sporočilnost izvirnika, izrazov zaova, *jetrvu*, *šogorica* (svakinja) in *pašanac* (svak) ne moremo prevesti s slovenskima izrazoma *svakinja* in *svak*, temveč opisno (kar pomeni tudi spremembo verza).

Kum Horaček je bio tip iz obližnjeg sela i zbilja nekakav kum, ali se više nitko nije sjećao kakav, vjenčani, krsni, naš, bakin. [...]

Kuma Gina Omčikus bila je silno zaboravna pa je znala više puta posoliti jelo. (Tribuson 2002: 142, 163.)

V tem primeru izraza *kum* ne moremo prevesti s slovenskim izrazom *boter*, ker so v nadaljevanju naštete vrste in med njimi tudi *vjenčani kum*, razen če se ne odločimo za manjši poseg in izraz *vjenčani* v slovenščini nadomestimo z *birmanski*, s čimer ne bi vplivali na sporočilnost izvirnika. Ker pri izrazu *kuma* ni eksplicitno določeno, za katero vrsto botrstva gre, ga lahko prevedemo s slovensko ustreznicu *botra*.

Mi smo s njima u nekoj vezi, zvala sam ga kum, a nju kuma, ali nisu baš mene držali na krstu, možda moga tatu. Uvijek smo se u kumstvima izmjenjivali s njima, a sve mi se čini da smo bili i rod, jer su oni dobili ovu kuriju, toga se sjećam, ali sam mislila da odavna nisu na životu. (Slamnig 1979: 65.)

Iz konteksta je jasno, da se izraz *kum* uporablja v pomenu krstnega botrskega razmerja (četudi v njem ni priovedovalka, temveč njen oče), zato je ustrezen prevedek *boter*, več težav pa imamo z izrazom *kumstva*, saj ne vemo, ali so si med sabo šli samo za *botre* ali tudi za *priče*.

- Ko da imam akvarijum, a ne kupatilo – mrmlja Tetak iznad kafe i računa za vodu.
- Popola čemo – kažem ja.
- Nećemo. U ovoj kući gosti ne plaćaju.
- Nismo gosti, mi smo izbjeglice.
- Niste, zete. Izbjeglice nevolja otjera, a vi ste iz čeifa izašli. (Veličković 2003: 30.)

Pogovarjata se dva moška, *Tetak* je stric priovedovalčeve žene (mož njene tete), vendar ga tudi priovedovalec imenuje tako, on pa priovedovalca *zet*, ne glede na to, da ne gre za moža njegove hčerke, temveč za moža nečakinje. V slovenščini se izraz *zet* uporablja samo v pomenu hčerin mož v razmerju do njenih staršev, zato moramo tukaj poiskati izraz, ki bo izražal, da sta moška v pridobljenem sorodstvu, saj bi prevedek *zet* predugačil izvirni pomen.

Neira je, tako se zvala Garina mati, umrla na porodu, dedo je priču o jezeru zauvijek stavio u bunker sjećanja i zabranio nani da, nakon što je jednom ispričala Gari zašto nema ni oca ni mater, više ikada kaže makar jednu riječ, a tetka bi, čim bi joj neko spomenuo sestru, tri puta pljunula, brzo gutala kocku šećera, zaljevala je vodom i izgovarala:

- Da Bog sakloni i sačuva.

Niti je tetka voljela Garu niti Garo tetku. I tako punih petnaest godina. Sve dok se tetka nije udala i u kuću

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

dovela konduktera prigradskog autobusa kojim je iz Lipnice išla na posao u tvornicu kvasca u Tuzli. Čim se tetak uselio i odomačio, tetka je počela paziti na sestriča. (Imamović 2006: 6.)

V tem primeru najdemo tipična bosanska izraza *dedo* in *nana*, ki ju lahko prevedemo kot *dedek* in *babica*, izraza *tetka* in *tetak* pa kot *teta* in *stric*. Če bi izraz *sestrič* prevedli kot *sestrič*, bi bralcu otežili razumevanje, saj v pomenu sestrin sin v slovenščini ni frekventen (prim. poglavje 3.1).

Amir Sarvan bio mi je neki daleki rod. Moj dido Osman bio mu je nekakav amidžić, šta li. Dido Osman i majka Dika živjeli su u braku, manje-više sretnom, punih 60 godina. (Begagić 2005: 18.)

Poleg nevtralnejših izrazov *dedo* in *nana* sta v bosanščini pogosta tudi *dido* in *majka*. Ker se izraz *majka*³ omenja v zvezi z izrazom *dido*, ni nobenega dvoma, da gre za pomen stara mati, babica in ne za pomen mati, mama. Izraz *amidžić* (stričev sin, bratranec) bi lahko prevedli kot *bratranec*, ampak iz konteksta razberemo, da je priovedovalcev mlad in da je mlad tudi Amir Sarvan, o katerem govori, zato je najbrž manj verjetno, da je priovedovalčev dedek Amirjev bratranec. K temu sklepu nas napotuje tudi to, da priovedovalcev pravi »nekakav amidžić, šta li«, torej še sam ne ve, v kakšnem sorodstvenem razmerju sta.

Dina je amidžina i amidžincina kćerka jedinica. (Mulić 2007: 6.)

Priovedovalka govori o deklici Dini, ki je edinka njene tete in njenega strica. Ker za razumevanje ni nujno, da vemo, da gre za strica po očetovi strani in njegovo ženo, bi bila prevedka *Dina je edinka očetovega brata in njegove žene. / Dina je edinka brata mojega očeta in njegove žene.* po nepotrebnem zelo okorna.

Na potiljku svake lutke, ispod kuštrave sintetičke kose, velikim štampanim slovima pisalo je FAMOS.

Po tome smo ih zvale Famosicama. [...] Anine Famosice bile su sestre, a mojim Famosicama rodice; moja Famosica je Amilinoj bila bratična; Amilina Famosica Senadinoj amidžična ... Bila je to čitava obitelj ženske djece uplakanog lica. (Mulić 2007: 39.)

Priovedovalka govori o času, ko se je kot deklica s prijateljicami Ano, Amilo in Senado igrala s plastičnimi punčkami. Vsaka je imela več punčk in med sabo so si bile v sorodu – *sestra*, *bratična* (bratova hči v razmerju do ženske osebe), *rodica*, *amidžična* (sestrična). V prevodu bi lahko uporabili arhaično slovensko besedo *bratična*, vendar bi s tem spremenili register, zato je treba najti drug sorodstveni izraz. Ker lahko pomene izrazov *rodica* in *amidžična* v slovenščini nevtralno izrazimo samo z besedo *sestrična*, moramo najti drugo možnost (najslabša možnost je, če uporabimo samo prevedka *sestra* in *sestrična*, ker se s tem izgubi razvejanost sorodstva v izvirniku).

»Upomoć, zaljubila sam se u svog svekra!« oglasi se napokon Mili. Aljoša ga mrzovljeno pogleda. »Evo, vidi«, kaže Mili pokazujući na skandalozan naslov u časopisu Sudbina, izdanje iz svibnja '95. (Tomić 2001b: 116.)

Slovenščina ne razlikuje sorodstvenih izrazov za zakončeve starše z ženine (*svekar*, *svekrva*) in moževe (*punac*, *punica*) perspektive, tako da lahko uporabimo samo besedo *tast*, ker pa je iz

3 Podobno se izraz *baba* uporablja v pomenu stara mati, babica, v slovenščini pa *baba* pomeni starejša ženska.

konteksta jasno, da izjavlja ženska, je v primeru prevedka *tast* jasno tudi, da gre za očeta njenega moža.

– Čovek ne bira rodbinu, nego prijatelje – govorio je kum Kole. – Prema tome, nema nikakve obaveze prema toj slučajnoj vezi za koju uopšte nije odgovoran. A, ako se nekada budeš ženio, što ti ne savetujem, kumiču, najbolje će biti da izabereš neko siroče, bez igde ikoga! Što se tiče kumstva; e, to je sasvim druga stvar – kum nije dugme! (Kapor 1985: 51.)

Krstni boter (*kum*) Kole govori svojemu krščencu, vendar ga ne ogovarja z izrazom *kumče* (krščenec), temveč z izrazom *kumič* (pomanjševalnica samostalnika *kum*), s čimer izraža, da krščenca vidi kot enakovrednega sebi, zato prevedek *krščenec* ni najbolj ustrezan. V tem primeru nastopa tudi zelo pogosta fraza *Kum nije dugme*. v pomenu, a) da botra (priče) ne izgubiš tako zlahka in b) da je treba v botrsko razmerje vlagati, ne pa ga kar kam založiti (kot gumb), ki je ne moremo prevesti dobesedno.

Milan vuče plavo crijevo od po cola natraške, a kraj u rukama baš mu je nekako u visini rasporka na hlačama, što upravo neizbjegno priziva lascivne asocijacije:

»Kume«, kaže Marinko veselo, »šta bi dâ da ti je toliki, a?« (Tomić 2001a: 54.)

V tem primeru se izraz *kum* ne uporablja v pomenu sorodstvenega razmerja, temveč kot nagovor za (dobrega) prijatelja. Slovenski izraz *boter* se sicer uporablja tudi kot nagovor za starejšega znanega moškega, vendar manj pogosto kot npr. v hrvaščini, zato je prevedek *boter* neustrezen, na kar aludira tudi situacija.

»Imaš li ti sve sakramente?« upita je Brico iznenada.

»Molin?!« začudi se sestra.

»Imaš li sve sakramente, fali nan kuma.«

»Bog s tobom, budalo jedna, kakve sakramente, kakva kuma, o čemu ti pričaš?«

»Dođi amo, ovo dvoje se žene, samo nan kuma fali.« (Tomić 2001a: 183.)

Pogovor poteka v bolnišnici, kjer se ponesrečenec odloči, da se bo takoj poročil. Njegov prijatelj Brico nagovori medicinsko sestro, saj potrebujejo *kumo*. Gre seveda za *poročno pričo* in ne za *botro*.

– I pitam te: hoćeš li mi biti vjenčani kum? [...]

– Naravno da ti hoću biti kum, ono, samo ... (Baretić 2003: 178.)

V tem primeru je v prvi repliki eksplisitno določena vrsta *kumstva*, prvi vpraša drugega, ali bi bil njegov *vjenčani kum* (poročna priča), v drugi repliki pa je uporabljen samo izraz *kum*. Ker je iz konteksta jasno, da gre za istega *kuma* kot prej, je edini ustrezni prevedek *priča*.

Poglejmo še dva različna prevedka izraza *ujak*, in sicer v naslovih dveh romanov. Prvi je roman srbskega avtorja Milisava Savića *Ujak naše varoši* (1977), ki je v slovenščino preveden kot *Ujec našega mesta* (1980, prev. Tone Potokar), drugi pa roman hrvaškega avtorja Zvonimirja Majdaka *Tiha jeza, Pustolovine jednog mladića i njegovog ujaka* (1975), ki je v slovenščino preveden kot *Tiha groza, Pustolovščine nekega fanta in njegovega strica* (1979, prev. Janez Kajzer).

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

6 »Vsak dan se česa novega naučim.«

Da moramo biti pri izbiri zaznamovanega besedišča za sorodstvena razmerja pri prevajanju zelo previdni, zgovorno priča primer »iz vsakdanjega življenja«, in sicer iz priljubljenega televizijskega kviza *Milijonar z Jonasom*. V oddaji 10. 5. 2007 je bilo vprašanje za 500 evrov naslednje: V kakšnem odnosu je hčerin mož do njenih staršev? Med ponujenimi odgovori je bil tudi izraz *dever*. Pogovor med voditeljem kviza in tekmovalko:

Kaj je to *dever*?

Ne vem, kaj je to.

Ne vem. Kaj je to *dever*? Prvič slišim. A pozna kdo to besedo, *dever*.

Kako se izgovori? Menda je to svak, mi sporočajo iz režije.

Zet je pravilen odgovor, B.

Zet. Hčerin mož.

Ja.

Torej mama ima hčerko in to je pa naš?

Zet.

Mož hčerke, zet. Zadnji odgovor?

Ja, B.

Zet, odgovor je pravilen.

Dever. Vsak dan se česa novega naučim.⁴

Viri in literatura

- BARETIĆ, Renato, 2003: *Osmi povjerenik*. Zagreb: AGM.
- BEGAGIĆ, Lamija, 2005: *Godišnjica mature*. Beograd: Rende.
- IMAMOVIĆ, Emir Pirke, 2006: *Jel neko video djevojčice, kurve, ratne zločince*. Zagreb: AGM.
- ISAKOVIĆ, Alija, 1992: *Rječnik karakteristične leksičke u bosanskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost, Wuppertal: Bambi.
- KAPOR, Momo, 1985: *Ada*. Zagreb: Znanje.
- MULIĆ, Snježana, 2007: *Sanduk po mjeri*. Sarajevo: Zoro.
- PIŠTALO, Vladimir, 2010: *Tesla, portret medu maskama*. Zrenjanin: Agora, Novi Sad: Budućnost.
- RAVNIK, Mojca, 1996: *Bratje, sestre, strniči, zermani: družina in sorodstvo v vaseh v Slovenski Istri*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, Koper: Lipa.
- SLAMNIG, Ivan, 1979: *Bolja polovica hrabrosti*. Zagreb: Znanje.
- STRAMLIJIĆ BREZNIK, Irena, 2007: Družina v slovenskih pregorovih in frazemih. Erika Kržišnik, Wolfgang Eismann (ur.): *Frazeologija v jezikoslovju in drugih vedah*. Ljubljana: FF, Oddelek za slovenistiko. 251–266.
- TANOCKI, Franjo, 1986: *Rječnik rodbinskih naziva*. Osijek: Revija – IC Radničkog sveučilišta Božidar Maslarić.
- TOMIĆ, Ante, 2001a: *Što je muškarac bez brkova*. Zagreb: HENA COM.
- TOMIĆ, Ante, 2001b: *Zaboravio sam gdje sam parkirao i druge priče*. Zagreb: HENA COM.
- TRIBUSON, Goran, 2002: *Ne dao bog većeg zla*. Zagreb: Mozaik.
- TRIBUSON, Goran, 2003: *Mrtva priroda. Ogledi iz estetike*. Zagreb: Mozaik.
- VELIČKOVIĆ, Nenad, 2003: *Otac moje kćeri*. Sarajevo: Omnibus.

4 www.rtvslo.si/odprtikop/milijonar/11/ (19. 5. 2011).

Anja Štefan

Cerknica

UDK 398.2(=163.6):316.356.2–053.2"20"

Pravljice, ki jih mladi starši priovedujejo, pravljice, ki jih otroci poznajo

V prispevku avtorica na podlagi svojih priovedovalskih izkušenj in na podlagi ankete, ki jo je opravila med slovenskimi tretješolci, razmišlja o poznovanju folklornih priovedi in prisotnosti priovedovanja v slovenskih mladih družinah. Opaža, da zavzemajo folklorne priovedi med vsem ostalim čtvrom, ki se ga otrokom ponuja ali ki si ga izbirajo sami, razmeroma majhen delež. K razširjenosti in prepoznavnosti folklornih priovedi bistveno priomorejo objava v slikanici, na CD-ju in v berilu. Med družinskimi člani, ki otrokom posredujejo priovedi, izrazito izstopa mama. Priovedovanje otroci omenjajo predvsem v zvezi s pravljicami, ki si jih odrasli izmišljajo zanje – bodisi pred spanjem ali v povezavi s skupnim delom. Priovedovanja, ki bi nadaljevalo verigo ustnega prenašanja slovenskih priovedi, skoraj ni več zaznati. Neznatna znameščina, ki vendarle kažejo v to smer, bi bilo vredno raziskati.

On the basis of her storytelling experience and a survey carried out among Slovene third graders, the author reflects on awareness of folk tales and the presence of storytelling in young Slovene families. She notes that folk tales make up a relatively small part of the reading material that is offered to children. For greater awareness and wider dissemination of these stories, it is crucial that they appear as picture books, on CD and in readers. The member of the family who is by far the most likely to tell stories to children is the mother. Storytelling is most often mentioned in connection with made-up fairy stories told to children at bed time or in connection with some shared task. Nowadays, the kind of storytelling that would continue the tradition of oral transmission of Slovene tales has almost disappeared. But the faint signs that point in that direction would certainly be worth researching.

1 Lastne priovedovalske izkušnje

Pred slabimi osemnajstimi leti sem začela nastopati kot priovedovalka ljudskih priovedi. Odtlej korak za korakom iščem in razmišljam tako o tem, kaj me v zvezi s folklornimi priovedmi zanima, kot o tem, kako z njimi priti do ljudi. Opiram se na znanja s področij, ki jih lahko povežem s priovedovanjem, na komentarje merodajnih sodelavcev in opazovalcev ter na sprotne odmeve poslušalcev. Njihovo in moje lastno doživljanje me vedno znova prepričujeta v moč dobro izbranih in dobro povedanih ljudskih priovedi. Prepričana sem, da so zaradi prečiščenih sporočil tako otrokom kot njihovim odraslim lahko dragocena sprotna hrana in blagodejna popotnica za življenje. So – če nekoliko prosto povzamem po Kristini Brenkovi – arheološke priče človekovega ustvarjalnega duha, korenine in koreninice, nepregledno, še zmeraj rastoče bogastvo človeškega izražanja, človeške izkušnje.

Najraje priovedujem napete čudežne pravljice. Iz goste tišine, pozornih oči, negibnosti in miru na obrazih razbiram, kaj poslušalce pritegne, smeh in radostna pripravljenost na sodelovanje mi kažeta, kaj jih zabava, nemir ali neosredotočenost pa, kaj jim je manj zanimivo. Priovedovanje čutim kot zelo naraven in dobrodejen način druženja, ki ga je – glede na to, da je malo zaspalo – vredno spet prebujati. Na predavanjih za starše pogosto slišim komentarje, da ne priovedujejo in ne vedo, kako bi se tega lotili, ker priovedovanja tudi sami niso bili deležni. Nekateri mislijo, da

pripovedovati pomeni govoriti na pamet, nekateri se bojijo, da zgodbe ne bodo povedali prav, ker je najbolj prav tako, kot je v knjigi. Mnogi ne pripovedujejo, ker se jim zdi, da so jezikovno prene-rodni, da ne govorijo dovolj dobro, pravilno. Pogosto se tudi težko znajdejo med nepregledno veliko literarno produkcijo: ker je na današnjem knjižnem trgu ogromno slikanic z avtorskimi pravljicami, te zlahka zasenčijo redke izdaje folklornih pripovedi ali »ljudskih pravljic«, kot jih imenuje večina mojih naslovnikov.

Na gostovanjih iz besednega in nebesednega odzivanja razbiram, kaj in koliko so današnji otroci sposobni poslušati, kaj že poznajo in česa ne ter kakšna vprašanja, razumevanja in komentarje jim vzbudijo dovolj močne pripovedi. Moje ugotovitve za lastno rabo temeljijo predvsem na sprotnih vtisih in občutkih, sodelovanje na letošnjem Seminarju slovenskega jezika, literature in kulture pa me je spodbudilo, da sem svojim mladim poslušalcem prvič zastavila nekaj vprašanj v obliki ankete. Z njo sem želela izvedeti predvsem dvoje: koliko naši otroci poznajo slovenske folklorne pripovedi in koliko je v današnjih mladih slovenskih družinah prisotno pripovedovanje.

2 Kaj je pokazala anketa pri tretješolcih

Anketo sem razdelila po enajstih šolah, na katerih sem gostovala v zadnjem času, in sicer v Artičah, Cerknici, Grosupljem, Mislinji, Novi vasi na Blokah, Stopičah, Šentjanžu pri Dravogradu, Šmartnem na Pohorju, na Vrhniki, v Zagorju in v Zrečah. Izpolnilo jo je 381 otrok. Sestavljalna so jo štiri preprosta vprašanja oziroma naloge. Najprej sem otrokom naštela petnajst znanih slovenskih pripovedi: *Zlata ptica*, *Janček – ježek*, *Trije grahi*, *O povodnem možu*, *Bela kača s kronico*, *Pšenica – najlepši cvet*, *Zlata orehova vejica*, *Mojca Pokrajculja*, *Tri botre lisičice*, *Rusica pregrala grdinico iz lisičje hišice*, *Lisica in kozica*, *O fižolčku, ogeljčku in slamici*, *Zakaj teče pes za zajcem*, *Tista o petelinu in Železni prstan*. Prosila sem jih, da obkrožijo tiste, ki jih poznajo, hkrati pa tudi, da ob naslove – če se spomnijo – napišejo, kako so te pripovedi srečali: so jim jih prebrali starši, so jih poslušali v šoli, v vrtcu, so jih prebrali sami, jih imajo na zgoščenki itn. Nato sem jih prosila, naj – če poznajo – dopišejo še katero slovensko ljudsko pripoved. Sledilo je vprašanje: Ti kdo bere pravljice (zdaj ali ko si bil mlajši?) in nato še: Ali ti doma kdo pove pravljico tako, da ne bere, ampak kar pripoveduje? Kdo je to in kako je to videti?

Ko sem prisostvovala enemu izmed izpolnjevanj ankete, sem ugotovila, da odgovori ne bodo tako merodajni, kot bi si želela. Otroci so kot plaz: čim eden v skupini na glas reče, da pozna skoraj vse pravljice, bodo še mnogi drugi obkrožili skoraj vse naslove. Obkroženih bo torej več pripovedi, kot jih otroci poznajo. In obratno: samo naslov je marsikateremu otroku premalo, da bi se spomnil zgodbe, ki jo v resnici pozna – domisli se je šele, ko sliši njene bistvene vsebinske poudarke. Predvsem pravljice z manj prepoznavnimi naslovi (npr. *Trije grahi* – pravljica, ki je s priljubljenimi ilustracijami Ančke Gošnik Godec objavljena v našem najbolj znanem slikaniškem izboru ljudskih pripovedi z naslovom *Slovenske ljudske pravljice*) izpadajo manj znane, kot so v resnici. Drugo zagato pri razbiranju rezultatov ankete pa prinaša očitno nerazlikovanje med besedama brati in pripovedovati. Kljub temu, da sem pred vprašanje o pripovedovanju namenoma vključila vprašanje o branju, da bi s tem opozorila na razliko med njima, iz odgovorov vseeno razbiram, da imajo otroci, ko trdijo, da jim doma pripovedujejo, v resnici marsikdaj v mislih prebiranje knjig (odgovorijo npr. »Izgleda tako, da v roke vzame knjigo in začne pripovedovat.«) Zaradi omenjenih težav se bom v

nadaljevanju izognila številčnemu prikazu tega, kolikokrat je bila katera pravljica obkrožena, saj to ne bi odražalo dejanskega stanja poznavanja slovenskih folklornih pripovedi. Izpostavila bom le dejstva, ki se mi zdijo pomenljiva.

2.1 Najbolj poznane ljudske pravljice

Izmed naštetih pravljic absolutno izstopa *Mojca Pokrajculja*, ki jo pozna skoraj vsak otrok. K njeni priljubljenosti gotovo pripomore, da je objavljena v slikanici s posrečenimi ilustracijami Marjana Mančka, hkrati pa otroci omenjajo tudi, da so jo gledali v gledališču, da so jo doživeli kot lutkovno predstavo, da so jo sami igrali v vrtcu ali šoli, da so jo poslušali na zgoščenki. Vključena je tudi (kot prozno besedilo, kot delno dramatizirano in delno prozno besedilo, kot slikovni prikaz prizorov iz lutkovne predstave, z ilustracijo iz slikanice in vprašanji ob njej) v pet različnih beril za prvi razred, kar pomeni, da redno prihaja v stik z vsako novo šolsko generacijo otrok.

Tudi ob pripovedih *Bela kača s kronico in Rusica pregnala grdinico iz lisičje hišice* je pogosto dopisano: »brali smo jo v šoli, brali pri pouku, pri pouku smo jo poslušali, berilo«, iz česar razberemo, da večina otrok omenjeni pripovedi pozna zato, ker sta vključeni v šolsko obravnavo. *Bela kača s kronico* se v berilih pojavlja štirikrat (trikrat cela, enkrat odlomek), pravljica *Rusica pregnala grdinico iz lisičje hišice* pa dvakrat (enkrat dramatizirana, enkrat odlomek). Če pregledamo vsa berila za prvo triado, potem v posameznem najdemo največ pet slovenskih ljudskih pripovedi (v dveh primerih), v enem primeru nič, v povprečju pa tri na berilo. Žal so mnoge predstavljenе le z odlomki ali kot slikovno gradivo, tako da se v posameznem berilu v povprečju znajdeta manj kot dve slovenski ljudski pripovedi, ki sta objavljeni v celoti. Pričakovala bi, da bosta moč in širina dometa, ki ju imajo berila, na področju poznavanja lastnega pripovednega izročila bolje izrabljena.

2.2 Kdo otroke seznanja s pravljicami

Če šolski učbeniki poskrbijo za široko prepoznavnost maloštevilnih pripovedi, potem ljudje, ki otrokom zgodbe ponujamo sproti, lahko poskrbimo za pestrost izbora (seveda otroci k temu postopoma vse več prispevajo sami). Anketa kaže na velike razlike v negovanosti otrok glede ponujanja zgodb, pri čemer izstopa predvsem vloga staršev. Nekateri otroci ob posamezni pravljici napišejo, da so jim jo brali mama/oče/babica itn., da jo poznajo iz knjige, iz *Cicibana*, imajo knjigo doma, »poznam jo iz knjige in iz pripovedovanja«; najdemo pa tudi odgovore, kot so: »ne poznam nobene pravljice« ali »ne bere mi nobeden, ker sem se že navadil brez pravljic.« Med osebami, ki otrokom največkrat berejo ali pripovedujejo, je daleč najpogosteje omenjena mama (262-krat), oče je izpostavljen 103-krat, skupno oznako starši pa so otroci uporabili 65-krat. Od drugih družinskih in širšedružinskih članov¹ otrokom najpogosteje berejo ali pripovedujejo babice (103-krat), sledijo dedki (30-krat), starejše sestre (17-krat), starejši bratje (7-krat), omenjeni pa so tudi bratranci (3-krat), tete (3-krat), sestrična (1-krat) in prababica (1-krat). Zunaj družine pravljice največkrat posredujejo učiteljice in vzgojiteljice, ki otrokom iz družin, v katerih se ne bere in ne pripoveduje, pogosto pomenijo najpomembnejši živ stik z literaturo. Podobno pomembno vlogo lahko odigrajo

1 Opazna prisotnost babic, dedkov in drugih pripadnikov širše družine je najbrž povezana s tem, da je večina šol, na katerih sem anketo opravljala, v manjših krajih in ne v izrazito mestnem okolju.

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

knjižničarke – v naši anketi je branje/pripovedovanje knjižničarke opazno izpostavljeno na dveh šolah. Knjižničarke lahko bistveno vplivajo na razširjanje kvalitetnih folklornih pripovedi tudi s tem, da jih sploh izpostavijo, ponudijo, naredijo dostopne. Nadalje otroci omenjajo pripovedovanje sošolcev, mnogo pa jih izrecno poudari, da pravljice berejo sami (npr. »Še vedno mi berejo, ampak jaz tudi berem.«) Naknadni komentarji staršev in učiteljev mi povedo, da nekaterim otrokom pomeni pomembno izkušnjo tudi srečanje s profesionalnim pripovedovanjem na šolskih kulturnih prireditvah. »Veste, naš sploh ni za pravljice, ampak včeraj mi je pa vse povedal, ko je prišel domov. Je rekel: 'Ti bi morala slišat, mama, je bilo kot res,'« mi je pred časom po nastopu na Blokah povedala mama, nekdanja begunka iz Bosne, zaposlena na bencinski črpalki. In dodala: »Jaz ne znam zadosti, težko berem slovensko, mu ne morem brat.«

Od revij, namenjenih otrokom, anketiranci v zvezi z ljudskimi pripovedmi omenjajo edino *Ciciban*. Tudi sama želim izpostaviti, da *Ciciban* pomembno pripomore k širjenju ljudskih pripovedi v našem prostoru. Po večletni odsotnosti je leta 1996 njegova takratna urednica Nataša Bucik med ostala besedila spet začela vključevati ljudske pripovedi, ki od leta 1998 dalje predstavljajo redno rubriko tako v *Cicibantu* kot v *Cicidoju*. Od takrat do danes je bilo v obeh revijah med številnimi tujimi folklornimi pripovedmi objavljenih več kot 80 slovenskih, od tega 54 takih, ki so bile prvič objavljene v publikaciji za otroke. Na teh predhodnih revijalnih objavah temelji nov izbor slovenskih pripovedi z naslovom *Za devetimi gorami*, ki ga otroci (predvsem zaradi posredovanja učiteljc in knjižničark; ne toliko staršev) že precej poznajo. Od ostalih knjig slovenskih pripovedi omenjajo še slikanico *Slovenske ljudske pravljice*, izbor *Babica pripoveduje* in knjigo *Zverinice iz Rezije*, ki je zaradi lanskega ponatisa po mnogih letih spet nekoliko bolj prisotna. Zavedati pa se moramo, da med vsem čtvrom, ki se ga danes ponuja otrokom ali ki si ga izbirajo sami, folklorne pripovedi zavzemajo izredno majhen delež.

Kar nekaj otrok se ob razmišljanju o pravljicah spomni predvsem tistih, ki so posnete na zgoščenkah, nekateri celo izključno teh. Eden izmed otrok z Vrhniko je ob sedmih pravljicah zapisal, da jih pozna z zgoščenke, in ob nobeni, da jo pozna, ker bi mu jo kdo prebral ali ker bi jo prebral sam. Tudi na vprašanje »Ti kdo bere pravljice?« je odgovoril z »zdaj CD« in pri naslednjem vprašanju zapisal, da mu ne pripoveduje nihče. Na področju poznavanja folklornih pripovedi je torej danes nemogoče spregledati moč in vlogo elektronskih medijev, česar se moramo zavedati tako ustvarjalci tovrstnih vsebin kot tisti, ki jih otrokom posredujejo (starši in strokovnjaki v vzgojno-izobraževalnem procesu). S kvalitetno izvedbo in izborom tako prvi kot drugi prispevamo ne le k poznovanju, ampak tudi k otrokovemu celostnemu doživetju, razvoju njegovih estetskih merit, jezikovnih sposobnosti itn. Iz pogоворov z otroki, vzgojitelji, učitelji in starši razbiram, da so posebno razširjene in priljubljene zgoščenke, ki so jih v zadnjih letih izdali v uredništvu *Cicibana* in *Cicidoja* in so izšle kot brezplačna priloga obeh revij. Leta 2003 sta bili na zgoščenko *Pesmice in pravljici zate vključeni slovenski pravljici Janček ježek* (bere jo Majda Potokar) in *Tri vreče denarja za cepec, mačka in petelina* (bere Polde Bibič), leta 2004 pa je na zgoščenki *Igrajmo se* izšla slovenska pravljica *O povodnem možu* (bere Polde Bibič). Isteča leta so začele izhajati zgoščenke *Za 2 groša fantazije*, na katerih pravljice, ki jih večinoma izbere urednica *Cicibana* Irena Matko - Lukan, prebirajo sodelavci radia Študent. Doslej jih je izšlo že osem. Od slovenskih pripovedi so na zgoščenke vključene *Ena majhna, majhna pravca, Muca, ki je imela vzeti peska, Peteršiljček, Prašiček* ni

hotel sam domu, Vsem ljudem nikoli ne ustrežeš, Čevlji raztrgani, čevlji zaščiti, Lonec bi šel, pa nima nog, Tista od petelina, Zajec dela za lisico, Bogata in uboga mišica, O pastirčku in debeli uši, O rusici, ki je pregnala grdinico iz lisičje luknje, Skakelj, pevec in citiravec pri rusicah, Dvanajst ujcev, Fizočki, Zajec in jež, O pustu in zakletem gradu, Repek, Zlata ptica, Lisica in njeni prijatelji, Pastirček, Pšenica, najlepši cvet, Zajčkova zadnja želja in Tri botre lisičice.

2.3 Kako otrokom priovedujejo pravljice

Kljub vsemu naštetuemu na vprašanje, ali poznajo še katero slovensko ljudsko prioved, mnogo otrok ni odgovorilo. Vprašanje je bilo zanje – če jih s podvprašanji niso vodile učiteljice – prezahetvno, saj jih pri tej starosti še ne zanima klasificiranje priovedi na slovenske in tuje ter na ljudske in avtorske, zanimajo jih predvsem zgodbe same. Teh se lažje domislijo, če jih nekdo spomni na potek ali izstopajočo lastnost posamezne pravljice, pokaže ilustracijo, opiše platnice knjige ipd. V razredih, kjer učiteljice gojijo vsakodnevno branje pravljic iz debelejšega izbora, so otroci, čim sem jih spomnila na knjigo, naštevali prioved za priovedo. Mnoge so naslovili opisno – tako, kot je bilo to v navadi pri folkornem priovedovanju: *Tista od hudiča, ki je šel po tri sestre, Tista, ko je rekел: Če sem bil pa laaačen, Kako sta oče in sin gnala osla*). Poznavanje folklornih priovedi je pri otrocih torej lažje preverjati ustno, v pogovoru. Med pisnimi odgovori, ki sem jih našla v anketi, pa poleg tujih pravljic iz knjige *Mamka Bršljanka* in najbolj znanih Grimmovih, omenjajo naslednje slovenske priovedi: *Pravljica o Zlatorogu, Tolovaj Mataj, Kako je hudič zidal most, Zajec dela za lisico, O brvi in ovcah, O ženi, ki je prala žaklje, Zajček, Miška je šla k čevljaru, Kralj Matjaž, Hvaležni medved, Zlata ribica, O zlatih jabolkih, O bikcu Markcu, Pastirček, O dvanajstih bratih in sestrah, Slepi bratec, Peter Klepec in O Pustu in zakletem gradu*. Nekateri so našteli tudi slovenske čudežne pravljice, ki sem jih predhodno priovedovala na nastopih: *O kraljični, ki je znala rešiti vse uganke, O deklici brez rok, O fantu, ki je šel nad zmaja*.

Že na začetku prispevka sem omenila, da veliko otrok ne ločuje med besedama branje in priovedovanje, zato vseh njihovih trditev, da jim doma priovedujejo, ne morem upoštevati in jih številčno prikazati. Kljub temu pa kar nekaj odgovorov jasno kaže na priovedovanje v družini; nekateri odgovori celo presegajo moja pričakovanja. Iz njih lahko razberemo, kako otroci definirajo priovedovanje, kdo, kaj in ob katerih priložnostih jim prioveduje ter kako se otroci ob tem počutijo. Poglejmo:

- »Prioveduje mi mami in to izgleda dobro, ker jo pove na pamet.«
- »Mami in ati [mi priovedujeta], sestavita si jo v mislih.«
- »Mami mi govori ob slikah in malo prebere.«
- »Ko mi ati prioveduje pravljice, je zelo zabavno, saj si jih sam izmisli.«
- »Mami mi pove tako, da ne bere in si še kaj izmisli zraven.«
- »Pravljico pove oči s svojimi besedami.«
- »Nuša mi prioveduje tako, da govori brez knjige in si izmišljuje.«
- »[Prioveduje mi] babica. Nekaj zgodbice si izmisli sama, nato doda še del iz kakšne pravljice.«

Priovedovalci se poslužujejo različnih pristopov: priovedujejo že obstoječe zgodbe, si sproti izmišljajo nove, že obstoječe nadgrajujejo s svojo domisljijo. Priovedujejo sami ali s sodelovanjem

otrok, ob slikanici ali prosto (brez knjižne opore). V prvi od zgornjih trditev otrok z besedama »na pamet« ni poimenoval dobesednega obnavljanja zapisanega besedila, ampak sprotno ubesedovanje.

2.4 Kaj se otrokom pripoveduje

Kaj se otrokom pripoveduje oz. česa so se med odgovarjanjem najprej spomnili? Izstopajo pripovedi, ki si jih starši (ali kdo drug) za otroke izmišljajo sproti – posebno očetje so večkrat izpostavljeni kot avtorji duhovitih, smešnih zgodbic o ljudeh ali živalih. Včasih odrasli otroku pripovedujejo zgodbe, v katerih je glavni junak on sam. Od znanih pravljic iz svetovnega izročila so omenjene Grimmove. Pogoste so tudi spominske pripovedi staršev in starih staršev o dogodkih iz življenja, predvsem iz otroštva.

»Pripoveduje mi oči zvečer na pogradu. O Jacku, o čuku Veletu, o enem, ki je pil žabji mrest, o ciganu, ki je ukradel tangice.«

»To je oči in pripoveduje zelo smešne zgodbice.«

»Mami mi na pamet pripoveduje pravljico Sneguljčica.«

»Mami zvečer v postelji zgodbe o življenju.«

»Ati se usede za mizo in pripoveduje nekaj iz otroštva.«

»Na počitnicah mi je mami pripovedovala o Rdeči kapici.«

»Midva z očijem si skupaj izmišljujeva, pa je tako smešno. Si izmišljujeva o meni, da grem s tako uro.«

»Meni brat pripoveduje in si izmišljuje dolgo pesem o muci. Mi jo govoriti vsako jutro, ko greva v šolo.«

»Meni je mami zmeraj pripovedovala o enem mišku. Kako je srečal ježa in sta šla igrati košarko.«

»Meni je babica pripovedovala o tigru. Kako je prišel tiger v vrtec ali pa k babici. Sta bili dve pravljici.«

»Babica mi govoriti, kaj so se igrali.«

»Mami in očka mi pripovedujeta zgodbe iz življenja zvečer v postelji.«

2.5 Kdaj se otrokom pripoveduje

Pripovedovanje otrokom je – tako kot branje – pogosto vezano na počitek ali na večerno spravljanje v posteljo, kar nekaj odgovorov pa kaže, da se dogaja tudi ob drugih priložnostih: druženjih, delu, kot tolažba ...

»Babi mi pripoveduje. Skupaj se uleževa v posteljo.«

»Pravljice mi pripoveduje dedek, kadar ležim na kavču.«

»Meni pravljico pripoveduje dedek. Ko prespim pri njem in pri babici, mi jo pove.«

»Pripovedoval mi je oči na polhanju.«

»Pripovedoval oči v gozdu, ko se mi ni več ljubilo delat. Potem sem pa kar metal drva.«

»Pripoveduje mi babi, ko pridem k njej, v kuhinji na stolu.«

»Mami mi pripoveduje, zgleda tako, da na kavču skupaj pripovedujeva.«

»Babica mi pripoveduje, ko sva skupaj na vrtu.«

»Babi mi kaže slike in pripoveduje. Všeč so mi slike.«

»Mama mi je pripovedovala, ko sem bila žalostna.«

2.6 Kako se otroci ob priovedovanju počutijo

Odzivi otrok, ki se jim prioveduje, dajejo slutiti, da jim je ob priovedovanju prijetno. Iz njihovih drobnih komentarjev razbiramo tako naklonjenost človeku, ki je z njimi, kot užitek ob tem, kar počne.

»Babica prioveduje. Tako da na pamet govoril in me boža in priovede tako, da je meni všeč.«

»Nekaj časa traja in boljše je.«

»Prioveduje mi prababica in njene zgodbe so mi zelo všeč.«

»Dober občutek je.«

»[Prioveduje mi] mami in ima rdeče lase in lep obraz, samo malo mozoljev. Všeč mi je, ker si jih izmišljuje.«

»Ja, izmišljujejo si jih. To so vsi člani družine. Izgleda super.«

3 Sklep

Priovedovanja, ki bi nadaljevalo verigo ustnega prenašanja slovenskih priovedi, skoraj ni več zaznati. Neznatna znamenja, ki vendarle kažejo v to smer (omenjeno je priovedovanje prababice iz Št. Jurija pri Grosupljem, ki prioveduje zgodbe iz svojega otroštva), bi bilo vredno raziskati.

Literatura

- BRENKOVA, Kristina (ur.), 1996: *Babica prioveduje: slovenske ljudske priovedi*. Ljubljana: Mladinska knjiga Založba.
- BRENKOVA, Kristina (ur.), 1999: *Mamka Bršljanka: pravljice s celega sveta*. Ljubljana: Mladinska knjiga Založba.
- BRENKOVA, Kristina (ur.), 1999: *Slovenske ljudske pravljice*. Ljubljana: Mladinska knjiga Založba.
- BRENKOVA, Kristina (ur.), 2011: *Pravljice*. Mladinska knjiga Založba.
- GRGINIČ, Marija, 2007: *Ko pravljice oživijo: učbenik za slovenščino – književnost v 1. razredu osnovnošolskega izobraževanja*. Ljubljana: Založba Izolit.
- GRGINIČ, Marija, MEDVED UDOVIČ, Vida, SAKSIDA, Igor, 2008: *Moje branje – svet in sanje: berilo za slovenščino v 3. razredu osnovnošolskega izobraževanja*. Ljubljana: Založba Izolit.
- HANUŠ, Barbara, 2007: *Pozdravljeni besede: učbenik za slovenščino – književnost v 2. razredu osnovne šole*. Ljubljana: DZS.
- HANUŠ, Barbara, 2008: *Kako raste svet: učbenik za slovenščino v 3. razredu osnovne šole*. Ljubljana: DZS.
- HANUŠ, Barbara, SITAR, Jelena, 2008: *Moje prvo berilo: učbenik za slovenščino v 1. razredu osnovnošolskega izobraževanja*. Ljubljana: DZS.
- JAMNIK, Tilka idr., 2007: *S slikanico se igram in učim: učbenik za slovenščino v 2. razredu osnovnošolskega izobraževanja*. Ljubljana: Založba Izolit.
- JAMNIK, Tilka, MEDVED UDOVIČ, Vida, 2007: *S slikanico se igram in učim 1: učbenik za jezik in književnost za pouk slovenščine v 1. razredu osnovne šole*. Ljubljana: Mladinska knjiga Založba.
- JAMNIK, Tilka, REMŠKAR, Slavica, ŠTEFAN, Anja, 2007: *Zvezdice: berilo za slovenščino v 2. razredu osnovne šole*. Ljubljana: Mladinska knjiga Založba.
- KORDIGEL, Metka, 2009: *Jaz pa berem 2: berilo za slovenščino za drugi razred osnovne šole*. Ljubljana: Rokus Klett.
- KORDIGEL, Metka, 2009: *Jaz pa berem 3: berilo za slovenščino za tretji razred osnovne šole*. Ljubljana: Rokus Klett.
- KORDIGEL, Metka, SAKSIDA, Igor, 2009: *Jaz pa berem 1: berilo za slovenščino za prvi razred osnovne šole*. Ljubljana: Rokus Klett.
- MEDVED UDOVIČ, Vida, JAMNIK, Tilka, GRUDEN CIBER, Jožica, 2007: *S slikanico se igram in učim: berilo za slovenščino v 3. razredu osnovnošolskega izobraževanja*. Ljubljana: Mladinska knjiga Založba.
- MEDVED UDOVIČ, Vida, JAMNIK, Tilka, GRUDEN CIBER, Jožica, 2009: *Kdo bo z nami šel v gozdček: učbenik za slovenščino – književnost v 1. razredu osnovne šole*. Ljubljana: Mladinska knjiga Založba.
- MEDVED UDOVIČ, Vida, JAMNIK, Tilka, GRUDEN CIBER, Jožica, 2010: *Kdo bo z nami šel v gozdček: učbenik za slovenščino – književnost v 2. razredu osnovne šole*. Ljubljana: Mladinska knjiga Založba.
- MEDVED UDOVIČ, Vida, JAMNIK, Tilka, GRUDEN CIBER, Jožica, 2011: *Kdo bo z nami šel v gozdček: učbenik za slovenščino – književnost v 3. razredu osnovne šole*. Ljubljana: Mladinska knjiga Založba.

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

- SAKSIDA, Igor, MEDVED UDOVIČ, Vida, GRGINIČ, Marija, 2007: *Na mavrico po pravljico: učbenik za slovenščino – književnost v 2. razredu osnovnošolskega izobraževanja*. Ljubljana: Založba Izolit.
- ŠTEFAN, Anja, 2003: Priopovedovanje danes. Nataša Bucik, Livija Knaflič idr. (ur): *Beremo skupaj: priročnik za spodbujanje branja*. Ljubljana: Mladinska knjiga Založba.
- ŠTEFAN, Anja, 2009: Priopovedovanje v družinskem krogu. Nataša Bucik, Livija Knaflič (ur): *Branje za znanje in branje za zabavo: priročnik za spodbujanje družinske pismenosti*. Ljubljana: Andragoški center Slovenije.
- ŠTEFAN, Anja, 2011: *Za devetimi gorami: slovenske ljudske pravljice*. Ljubljana: Mladinska knjiga Založba.

Mojca Doupona Topič, Tanja Kajtna

Fakulteta za šport, Ljubljana

UDK 316.356.2:796"20"

Družina in šport

Šport je pomembno sredstvo razvoja osebnosti otrok in njihovih sposobnosti ter lastnosti, sočasno pa tudi pomemben kompenzacijski dejavnik negativnih civilizacijskih trendov za vzgojo otrok in celostno podobo družine. Športna dejavnost družine ima več kot zgolj socialno kompenzacijsko vlogo. V prihodnje bi lahko bil šport pomemben (so)dejavnik življenjskega stila mnogih sodobnih družin.

Sport is an important resource for developing a child's personality, skills and characteristics, while at the same time it compensates in an important way for negative cultural trends regarding child-raising and the overall image of the family. A family's sporting activities have more than a social compensatory role: in the future, sport could be an important factor in the lifestyle of many modern families.

1 Uvod

Nekateri teoretiki definirajo družino v socioškem smislu kot primarno družbeno skupino, katere jedro je otrok. Otrok – tudi če je posvojen – je tako pomembna entiteta družine, da se pojmom družina ohrani tudi v primeru, ko enega od staršev (več) ni. Družina (tudi izvenzakonska zveza staršev) je torej pravno vzpostavljena in pravno varovana institucija, za katero je otrok *conditio sine qua non*.

Teoretiki pri nas med posebne lastnosti družine štejejo med drugim tudi dejstvo, da za otroke pripadnost družini ni posledica njihove svobodne odločitve, temveč so v družino rojeni (posvojeni) po volji staršev. Prav ta okoliščina je izredno pomembna in zaradi nje ima družina tudi posebno odgovornost za življenje in razvoj osebnosti otrok. Tu gre predvsem, ne pa v celoti, za procese socializacije. S slednjimi razumemo tiste odnose in procese, zaradi katerih (1) pridobiva človek (zlasti otrok) občutljivost za socialno stimulacijo (za vzorce vedenja v primarni skupini – družina, ožje socialno okolje – ali v sekundarni skupini – širše socialno okolje, za življenje v različnih interesnih ali drugih skupinah) in se (2) uči sprejemati te stimuluse okolja ter da se v skladu s tem (3) obnaša praviloma tako, kot to delajo ostali v njegovi skupini ali kulturi. Družina je tista entiteta družbe, ki vsako družbo ne samo ohranja, ampak ima tudi vlogo »povezovalca« posameznika in družbe.

Z vključitvijo otroka v gibalne dejavnosti mu omogočimo skladen telesni, duševni in tudi psihosocialni razvoj. Po obdobju primarne socializacije, z vlogo družine kot glavnega socializacijskega agensa, začnejo pri odraščanju otroka vse bolj pomembno vlogo prevzemati vrstniki, mediji in ostale organizacije. Starši v obdobju primarne socializacije otroku privzgojijo vzorce vedenja, za katere menijo, da so pomembna popotnica odraščajočemu bitju na poti v svet odgovorne osebnosti. Torej življenjski stil staršev pomembno vpliva na prihodnost otrok in njihovo vključevanje v

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

socialno sfero. Šport je samo eden od načinov preživljanja prostega časa, je pa vsekakor pomembno sredstvo socializacije otrok in mladostnikov. Starši, ki uvrščajo šport visoko na lestvico vrednot, bodo tak odnos do gibalne dejavnosti privzgojili tudi svojim naslednikom.

Razlogov, zakaj se ljudje začnejo ukvarjati s športom, je mnogo. Če se osredotočimo na šport otrok in mladih, pa imajo starši kot otrokovi glavni socializatorji, gotovo ključno vlogo pri tem, da posameznik začne gojiti šport kot sestavni del življenja, kot sredstvo, ki motivira, koristi in tudi osrečuje. Družina je prvi socialni sistem, v katerem otrok živi. S svojimi značilnostmi vpliva na osebnost otroka na vseh stopnjah njegovega razvoja. Moralna načela, vrednote, cilji, prepričanja in pričakovanja staršev se prenesejo na otroka in postanejo del otrokovih osebnih ciljev, vrednot, pričakovanj in prepričanj (White 2007).

Govorimo o socializaciji za šport, kar pomeni, da otroka navdušimo za šport oziroma ga uvedemo v neko športno aktivnost, medtem ko gre pri pojmu socializacija v športu za sprejemanje pravil, navad, načinov obnašanja, značilnih za določeno športno skupino, ki pa večinoma ni več v domeni družine.

V nadaljevanju se bomo posvetili športu kot dejavniku kvalitete življenja in vlogi družine, ki jo ima le-ta pri razvoju športne kariere mladih športnikov oziroma športnic.

2 Šport kot dejavnik kvalitete življenja v družini

Vse več staršev se zaveda, da je šport lahko pomemben dejavnik vzgoje mladih, ki jih vodi mimo nevarnih čerj socialno-patoloških vedenjskih vzorcev. Vse pogosteje je v model življenja sodobnih družin vtkana misel, da je šport lahko pomemben element kakovosti življenja in dober nadomestek poveličevanju materialnega bogastva v odsotnosti duhovnega.

2.1

Tudi pri nas se kažeta dva prevladujoča tipa sodobnih družin, ki bi ju lahko označili z dvema izrekoma:

– »Imeti več ne pomeni tudi živeti bolje.« To je tip, ki se izraža v fetišu potrošništva in hlastanju za materialnimi dobrinami, včasih tudi za ceno minimalne skrbi za otroke. Pri takih družinah otroci niso deprivirani (prikrajšani) v materialnem smislu. Nasprotno, praviloma se jim nudi veliko, tudi ukvarjanje s športom. Vendar je pogosto vse v funkciji »razbremenitve« lastnega ukvarjanja staršev z otroki, ki tako ostajajo brez najpomembnejšega: čustvene povezave s starši, poglobljenih intimnih vezi, topline – vsega, kar bi lahko izrazili z besedo dom.

– »Kot se brez kruha ne da živeti, se tudi samo od kruha ne more živeti.« To pa je tisti, vse večji tip družin, kjer starši porabijo večino časa za preživetje družine. Ta skupina družin bi rabila socialne mehanizme, ki bi omogočali ohranjanje dostenjanstva družine in njenih otrok ne bi potiskali na obrobje družbenega življenja.

2.2

Opozoriti velja še na naslednja dejstva, ki veljajo za naše družine:

– Več kot 50 % družin kot celota njenih članov (torej skupaj) se pri nas s športno dejavnostjo

sploh ne ukvarja.¹ Pri tem je odločilna izobrazba staršev, ki hkrati vsebuje ozaveščenost o pomenu športne vzgoje v družini, in za to potrebna materialna sredstva (Doupona Topič 2010).

– Primerjalne analize kažejo, da otroci presežejo energijske motorične zmožnosti svojih staršev pri sedmih letih starosti. S tem nastopi eden izmed prvih mejnikov odtujevanja otrok od družine. Do starosti 12 let se starši z otroki lahko enakovredno športno udejstvujejo le v izbranih športnih dejavnostih, kjer prevladuje informacijska komponenta gibanja (npr. nogomet, košarka). Nižja raven motoričnih sposobnosti staršev in skromna športna znanja celo mladim družinam onemogočajo skupno športno dejavnost družine. Otroci namreč izredno kritično in hitro ocenijo, kje so starše prehiteli. Na tistih področjih se raznoteri (zlasti vzgojni) možni vplivi staršev zmanjšajo ali celo izostanejo. S tem pa se celostnost družinskega habitusa zmanjša.

– Neustrezna športna naravnost družine se najbolj dramatično kaže v padcu motoričnih sposobnosti otrok v času šolskih počitnic in sočasno letnih dopustov staršev.

– Šola ima pri nas, za razliko od mnogih drugih držav, ob sobotah in nedeljah športne objekte (za otroke) zaprte.

Ohrabrujoči so nekateri rezultati raziskav, ki kažejo, da se del staršev vseh navedenih problemov že zaveda, zato brez zadostne strokovne in organizacijske podpore dejavnikov izven družine ter odgovarjajočih vladnih in nevladnih organizacij ne bomo mogli slediti potrebam na tem področju.

2.3

Glede na pomembno vlogo družine lahko rečemo, da ima otrok veliko večje možnosti, da poseže po športu kot obliki življenja, če mu starši predstavljajo ustrezni model športnega delovanja, kar vpliva tudi na njegov kasnejši razvoj in življenje. V takih družinah so pri otrocih bolj opazne sposobnosti, kot so vztrajnost, discipliniranost, natančnost, zaupanje v samega sebe, strpnost, potrpežljivost, zdrava tekmovalnost ter spoznanje, da se je treba potruditi, če hočemo doseči cilj (Bergant, Jemec, Kermelj - Dobnik 1995). Skozi športno udejstvovanje se otroci učijo konstruktivnega in učinkovitega reševanja problemov, odgovornosti, prilagajanja, sodelovanja, podrejanja pravilom in moralnega vedenja. Porazi, ki so sestavni del športa, pa otroke učijo, kako se soočiti z neuspehom in se iz njega kaj naučiti (Cecić Erpič 2005).

2.4

Na ozaveščenost o nujnosti vključevanja otrok v športne aktivnosti vplivata naslednja dejavnika:

– Izobrazbena struktura staršev: višja izobrazba vpliva na to, kakšno mnenje imajo starši o športni aktivnosti, posledično pa v večini primerov pomeni tudi boljši materialni položaj družine in s tem več sredstev za športne aktivnosti otrok, raznovrstno in bolj kakovostno športno opremo, kar jih dodatno motivira in animira.

– Okolje: različna okolja nudijo družinam drugačne možnosti ukvarjanja s športom. Na športno aktivnost vpliva izbira vadbenih prostorov, opreme in programov, kar je pomembno za dolgoročno ukvarjanje z določenimi aktivnostmi. Pri tem je pomembno tudi to, ali družina živi v mestu ali na

¹ Podatek je približna translacija in aproksimacija ugotovitev longitudinalne študije Športnorekreativna dejavnost Slovencev – zadnji podatki iz leta 2009 (Doupona Topič 2010).

vasi. Družine, ki živijo v mestih, imajo večjo ponudbo različnih športnih aktivnosti, medtem ko so na vasi možnosti ukvarjanja z različnimi športi omejene. Podeželje v večini primerov nima ustreznih športnih površin, medtem ko jih je v mestih vedno več, zato je ponudba tudi bolj pestra.

3 Pomen družine pri oblikovanju otroka športnika

Pomena družine in staršev v življenju katerega koli športnika ne smemo podcenjevati, saj imajo nanj najpomembnejši vpliv, čeprav v celotnem sistemu predstavljajo tisti člen, ki je od športnega prizorišča najbolj oddaljen. Šport otrok postane v marsikateri družini središče družinskega dogajanja in tudi pomemben del življenja staršev.

3.1

Pozitivna vloga staršev v športnem udejstvovanju otrok se nanaša na starševsko podporo in spodbudo, ki morata biti zmerni, saj je najpogostejsa napaka staršev prav prevelika ali premajhna vplettenost v šport. Primerna spodbuda in podpora vplivata na raven otrokovega zadovoljstva, zvišujeta samozavest, sposobnost zaupanja vase, dajeta občutek sprejetosti in lastne vrednosti ter občutek varnosti in stabilnosti. Mlad športnik po slabem nastopu ali izgubljeni tekmi potrebuje starševsko pozornost in ljubezen, starši mu morajo pokazati, da še zaupajo vanj, vlivati mu morajo samozavest in krepliti pozitivne miselne sheme. Starši naj bi ravnali z otrokom enako, ne glede na to, ali zmaga ali izgubi. Na tekmovanjih in potovanjih naj bi se zabavali in uživali, bili sproščeni, mirni, pozitivni in polni energije. Vse to naj bi pripomoglo k dobremu nastopu športnika.

3.2

Ravno tako naj bi starši mladega športnika že takoj na začetku naučili samostojnosti. Samostojnost se nanaša na organizacijo prevoza na treninge in tekmovanja (npr. povezave z drugimi starši) ter na prisotnost na treningih in tekmovanjih.

3.3

Nekatere raziskave s področja družinskih čustvenih odnosov (Berk 1997) kažejo, da zelo veliko družin svojemu otroku – vrhunskemu športniku nudi privilegiran položaj, mnogokrat na škodo drugih otrok v družini, ki se ne ukvarjajo s športom. Neenakopravno ravnanje staršev do svojih otrok zaostruje odnose med njimi. Otrok, ki mu starši posvečajo manj pozornosti in je deležen več grajanja, za tako početje krivi svojega brata ali sestro. Največkrat očetje in tudi matere otroka – vrhunskega športnika zaščitijo. V družini mu ni treba opravljati nekaterih povsem vsakdanjih stvari, tako da jih otrok začne ocenjevati kot nepomembne ali celo manjvredne. Posledice takega ravnanja pogosto pripeljejo do tega, da otrok ni več samokritičen, ne spoštuje mnenja drugih, svojega jaza ne ocenjuje več realno, vedno manj je pripravljen sodelovati z drugimi, nima prave samokontrole, kar onemogoča pravilen razvoj osebnostne zrelosti.

3.4

Cecić Erpič (2002) je v svoji študiji ugotovila, da so imeli bivši vrhunski športniki med aktivno športno kariero in po njej večinoma dobre odnose s starsi in da so jim le-ti nudili socialno-

emocionalno oporo in jih spodbujali. Po mnenju slovenskih športnikov naj bi bili starši in družina vir opore, ne pa tudi stresa, kar kažejo nekatere tuje študije. Da je družina športniku eden glavnih virov spodbude in opore ter hkrati pomemben vir stresa, se kaže kot svojevrsten paradoks. Družina ima v vsakem pogledu zelo pomembno vlogo pri uresničevanju športnih ciljev posameznika: Je začetna točka, od koder se človek poda v njegovo resnično delo – tekmovanje. Naši športniki poročajo o srednje močni podpori obeh staršev v prvih letih njihovega treninga (Doupuna Topič 2005). Očetje so jih pri njihovi športni dejavnost na začetku nekoliko bolj vzpodbujali kot matere. Športnice so nekoliko bolj močno čutile podporo mater. Polovica športnikov priznava, da je bilo ukvarjanje s športom velik finančni vložek za njihove starše in pri tem se kažejo statistično značilne razlike med spoloma, saj so športnice močneje občutile finančno pomoč svojih staršev. Vzrok za take rezultate ni moč zanesljivo ugotoviti, možno pa je, da so športni klubi močneje podpirali dejavnost fantov ali pa so starši pri dekletih bolj poudarjali finančni vložek in so tako dekleta to močneje občutila. Možno je seveda tudi, da so športnice bolj hvaležne svojim staršem ali pa so samo bolj kritične. 61 % športnikov ima zelo dobre odnose s svojimi starši, 27 % dobre, prav noben športnik pa ne čuti, da bi imel v času športne kariere s starši slabe odnose. Polovica športnikov sicer misli, da starši pričakujejo od njih boljši športni rezultat.

3.4

S pilotsko študijo (Doupuna Topič 2002)² na vzorcu mladih športnikov (rokomet, judo, ples in košarka) smo ugotavljali odnos med športniki in njihovimi starši. Visoki rezultati, ki smo jih dobili na lestvici AMOC (športnikovo dojemanje starševskega medosebnega vedenja do nje/njega), kažejo, da se športniki po eni strani vedejo zaupljivo in pozitivno pri razpravljanju o težavah oziroma osebnih pogledih, medtem ko se po drugi strani staršev izogibajo in jim prikrivajo osebne občutke. Rezultati sicer kažejo, da so odnosi med materjo in očetom ter športnikom odprtii, vendar si športniki želijo biti do staršev še bolj zaupljivi, a hkrati ne razkriti svojih najglobljih čustev. Skupna ocena pa je, da si športniki želijo sprememb v odnosu do staršev.

3.4.1

Športniki se na tekmovanjih počutijo negotove, če ni prisotna mati, saj čutijo potrebo po njeni čustveni podpori in pogovoru o športu. Mladi športniki si dejansko želijo še več materine podpore. Le malo športnikov ima občutek, da matere z njimi ravnajo nepravično in prav vsi si želijo, da bi ta odnos spremenili še na bolje. Športniki se v pogovoru z materjo ne vedejo pretirano samozavestno, ne izrazijo jasno svojega mnenja in tudi slabo zagovarjajo svoja stališča, si pa to želijo.

3.4.2

Športniki svoje očete večinoma dojemajo tako, da so jim očetje sposobni nuditi pomoč, hkrati pa si tudi želijo, da bi očetje imeli več časa za njihovo športno dejavnost. Nadalje rezultati kažejo,

2 Poudariti je treba, da rezultatov pilotske študije ne moremo posloševati, saj so narejeni na manjšem vzorcu. Nadaljnje raziskave, ki bi jih bilo treba izvesti na mladih športnikih, ki se ukvarjajo z različnimi športnimi panogami, predvsem tistimi, okoli katerih se danes vrti športni »biznis«, bodo pokazale resnično sliko odnosa med straši in športniki.

da matere vedno ne podpirajo svojih sinov pri ukvarjanju s športom, čeprav si športniki to želijo. Kljub temu pa je odnos med materami in športniki veliko bolj sproščen kot omejujoč oziroma avtoritativen. Prav tako matere niso posebno kritične do njihovih športnih rezultatov. Ne glede na to bi si športniki žeeli s svojo mamo še bolj pristne odnose.

4 Družina, šport in spolne vloge

V okviru projekta (Doupona Topič 2002) *Zdravstveni, socialni status, motivacija in pogoji za trening vrhunskih, perspektivnih ter nekdanjih vrhunskih športnikov* smo ugotavliali, kateri dejavniki vplivajo na to, da se nekatere deklice vključujejo v športe, v katerih prevladujejo ženske, in v športe, kjer prevladujejo moški. Zanimalo nas je, kakšne so prioritete družinske vzgoje za usmerjanje in spodbujanje deklic v vrhunski »ženski« ali »moški« šport, kako na to vpliva športna aktivnost staršev, njihova izobrazba, velikost družine in materialni pogoji. Raziskava je bila narejena na vzorcu 172 staršev, katerih otroci so redno vadili v eni od 10 izbranih športnih panog. Kot »ženske« so bile izbrane naslednje športne panoge: športno ritmična gimnastika, ples, umetnostno drsanje in kotalkanje, kot »moške« pa: kajak na divjih vodah, veslanje, hokej na ledu, sabljanje, športno plezanje in lokostreški biatlton.

Ugotovili smo, da so v »ženske« športih v večji meri vključene deklice, ki so edinke ali pa so deklice v družini v večini. V moške športih je vključenih največ deklic iz družin, kjer so otroci po spolu mešani. Tukaj lahko naredimo povezavo z dejstvom, da bratje pomembno vplivajo na vključitev deklice v moški šport. Podobno sta ugotovila tudi Young (1999) in Scratona idr. (1999): športna aktivnost bratov (oz. oseb moškega spola) je povezana z vključevanjem deklic v moške športih, medtem ko športna aktivnost sester ne vpliva na odločitev bratov.

Analiza stališč staršev do športne aktivnosti je pokazala, da imajo starši deklic pozitiven odnos do športne aktivnosti. Družine deklic večinoma pripadajo srednjemu socialnemu sloju, starši so v povprečju enako izobraženi, imajo enak odnos do športne aktivnosti in so imeli otroke pri približno enaki starosti, med družinami pa vendarle obstajajo razlike. Veliko deklic, ki se ukvarja z ženskimi športi, je edink, ali pa je v teh družinah v povprečju manj otrok in pogosto prevladujejo otroci ženskega spola. Več deklic iz moških športov prihaja iz družin, kjer je vsaj en otrok deček. Bratje deklic iz moških športov se največkrat ukvarjajo z isto panogo, bratje deklic iz ženskih pa se le redko ukvarjajo z istim športom. Večina sester v obeh skupinah se ukvarja z istim športom. Ob večjem številu otrok v družini očitno ni tako močnega zaščitniškega odnosa do posameznega otroka. Deklice, ki se ukvarjajo z ženskimi športi, dosegajo boljši učni uspeh kot njihove vrstnice v moških panogah. Pogosteje se tudi dodatno učijo tuj jezik. To kaže, da starši deklic iz ženskih športov verjetno več storijo za izobrazbo svojih hčera.

Očetje deklic, vključenih v moške športih, se pogosteje kot očetje deklic iz ženskih športov ukvarjajo z eno od »moških« športnih panog, velikokrat je to panoga, s katero se ukvarja njihova hči. Enak trend je videti pri mamah iz ženskih športov, ki se pogosteje kot mame iz moških športov, ukvarjajo z ženskimi športi. Družinski člani moškega spola so največkrat tisti, ki deklice navdušijo za ukvarjanje z moškim športom. Za navdušenje za ženski šport pa največkrat poskrbijo mame in drugi dejavniki, med katere sodijo: testiranja, razne promocije, bodoči trenerji ipd. V obeh skupinah športov so bile deklice v enaki meri same glavni pobudnik za začetek ukvarjanja z izbrano panogo.

Večina staršev v obeh skupinah športov je mnenja, da ima šport, s katerim se ukvarja njihova hči, v njihovem kraju dolgoletno tradicijo in da Slovenci v tem športu dosegamo dobre rezultate. Da je ta panoga cenjena, se bolj strinjajo starši iz moških športov. To pa je presenetljivo, saj mediji navadno posvečajo manj pozornosti ženskim dosežkom v tradicionalno moškim športih. Možno je, da so starši deklic v moških športih pri odgovorih mislili na cenjenost športne panoge v moški konkurenči.

Za moške športe je značilno večje poznavanje športne panoge, preden se starši odločijo, da svojega otroka vključijo v njene programe. Starši, ki dobro poznajo športno panogo, lahko bolje ocenijo vse dejavnike, ki bodo vplivali na otroka. Odločitev, da deklice vključijo v moško športno panogo, je postavljena tudi na temelju izkušenj ali informacij, ki jih pridobijo od trenerjev, tekmovalcev in funkcionarjev – te pa imajo, če so v njej že aktivni sinovi.

Značilno je, da se v ženske panoge deklice vključujejo že zelo zgodaj in da trenirajo več kot deklice v moških športih. Zaradi svoje mladosti ob vključitvi v izbrani šport se pred začetkom treninga izbrane panoge niso mogle ukvarjati z nobeno drugo panogo, kar pa je bolj značilno za deklice iz moških športov. Če se deklice iz ženskih športov ukvarjajo še s kakšno panogo, je to navadno ženski šport, deklice iz moških športov pa si največkrat izberejo neko nevtralno panogo.

Starši otrok iz ženskih in moških športov se razlikujejo v stališčih o vplivu različnih športnih panog na osebnostni razvoj žensk in v stališčih o primernosti posameznih panog za ženske. Starši, ki imajo svoje hčerke v ženskih športih, pripisujejo različnim športnim panogam večji vpliv (pozitiven in negativen) na osebnostni in telesni razvoj žensk kot starši iz moških športov in so do svojih hčera nekoliko bolj zaščitniški ter tudi nekoliko bolj obremenjeni s stereotipnimi spolnimi vlogami (kaj je in kaj ni primerno za ženske).

Zaključek

Športna dejavnost mladih – bodisi v okviru družin bodisi izven njih – ni in ne more biti rešitev za vse stiske sodobne družine, ki jih proizvajajo negativni spremiševalci tržnih sistemov, pa naj imajo le-ti vgrajene še take varovalne socialne mehanizme. Prav gotovo pa se šport kaže najprej kot pomembno sredstvo razvoja osebnosti otrok ter njihovih sposobnosti in lastnosti, sočasno pa tudi kot pomemben kompenzacijski dejavnik negativnih civilizacijskih trendov na vzgojo otrok in celostno podobo družine. Po mnenju nekaterih teoretikov ima športna dejavnost, zlasti družine, več kot zgolj socialno kompenzacijsko vlogo. V dogledni perspektivi naj bi bila tudi pomemben (so)dejavnik preoblikovanja sprevrženih miselnih vzorcev in življenjskega stila mnogih sodobnih družin. Pozitivna vloga športa kot dejavnika večje kohezivnosti družine in kvalitete njenega življenja je bila, kljub spoznajem različnih znanosti (pedagogike, psihologije, sociologije, kineziloginje ...), dolgo zanemarjena. Število socialno patoloških pojavov med otroki in mladino (mladinska delinkvenca, huliganstvo, potepuščevanje, pijačevanje, narkomanija ...), ki jih je z brezposelnostjo, odpiranjem socialnih »škarij« in brezperspektivnostjo mladih zdaj tudi pri nas možno pričakovati v večji meri kot doslej, pa po eni strani opozarja teoretične, da dogajanja znanstveno in strokovno spremljajo in nanja opozarjajo, po drugi strani pa apelira na državo, ki v družino posredno ali neposredno posega, da skupaj naredijo vse, da se negativni dejavniki tržnega sistema, ki so ga teoretični z različnih vidikov dodobra analizirali, ne bi v preveliki meri udejanjili na najobčutljivejšem tkivu vsakega naroda – otrocih.

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

Prihodnost prinaša družini nove preizkušnje, ki jih starši doslej praviloma niso poznali. Premalo se zavedamo dejstva, da otrok družinske vplive sprejme globoko vase in ga kasneje v širšem družbenem delovanju spremljajo kot »tihi partner«.

Literatura

- BERGANT, Evgen, JEMEC, Marjan, KERMELJ - DOBNIK, Marjanca (ur.), 1995: *Šport v družini*. Ljubljana: Olimpijski komite Slovenije, Združenje športnih zvez.
- BERK, Laura, 1997 (4th ed.): *Child Development*. Boston: Allyn & Bacon.
- CECIĆ ERPIČ, Saša, 2005. Moj otrok in tekmovalni šport – da ali ne? *Otrok in družina* 55/1. 26–27.
- DOUPONA TOPIČ, Mojca, 2002: *Zaključno poročilo projekta CRP V5-0330-00 Zdravstveni, socialni status, motivacija in pogoji za trening vrhunskih, perspektivnih ter nekdanjih vrhunskih športnikov*. Ljubljana: Fakulteta za šport.
- DOUPONA TOPIČ, Mojca, 2005: Sport, gender and the issues of life. K. D. Gilbert (ur.): *Sexuality, sport and the culture of risk*. Oxford: Meyer & Meyer Sport. 103–118.
- DOUPONA TOPIČ, Mojca, 2010: Vpliv socialne stratifikacije na značilnosti športno rekreativne dejavnosti v Sloveniji. *Šport* 58/1-2. 100–104.
- SCRATON, Sheila, FASTING, Kari, PFISTER, Gertrud, BUNUEL, Ana, 1999: It's still a man's game? *Review for the Sociology of Sport* 34/2. 99–111.
- WHITE, Sally, 2007: Parent-Created Motivational Climate. S. Jowett, D. Lavallee (ur.): *Social Psychology in Sport*. Champaign. IL: Human Kinetics. 131–143.
- YOUNG, Kevin, 1997: Women, sport and physicality. *Review for the Sociology of Sport* 32/3. 297–305.

Metka Kuhar

Fakulteta za družbene vede, Ljubljana

UDK 316.356.2:173.5/.6(497.4)"20"

Nočeo ali ne morejo iz »hotela mama«?

Prispevek predstavlja fenomen podaljšanega sobivanja staršev in otrok (mladih odraslih) v Sloveniji, ki je glede tega med vodilnimi državami v Evropi. Predstavljene so razsežnosti podaljševanja bivanja s starši v mednarodni primerjavi, dejavniki, ki prispevajo k temu, pa tudi posledice in implikacije.

This paper presents the phenomenon of the extended cohabitation of parents and (grown-up) children in Slovenia, which is in this regard one of the »leading« countries in Europe. The extent of this phenomenon is described, international comparisons made, and contributory factors, as well as consequences and implications, are discussed.

Marija pomočnica

Hotel mama

23. 11. 2010 13:20

Sem mlada upokojenka v 67. letu. Po neznosnih mukah sem spravila svoja dva sončka na noge in sta odletela iz gnezda. V tem času sem se sama postarala. Skrbela sem zanju in ju ovijala v vato po svojih najboljših močeh. Sedaj imam prvič v življenju čas zase, vendar ne morem biti brez dela. Zato dajem oglas: če kakšen sonček okoli 35–45 leta potrebuje nadomestno mamo, sem jaz pripravljena. Ponudbe na: HOTEL MAMA do konca!

(<http://med.over.net/forum5/read.php?87,6589630>)

Uvod

Slovenija je po dolžini skupnega bivanja s starši na drugem mestu v Evropi, takoj za Slovaško (Commission of the European Communities, 2009). Podatki raziskav Evropskih študij vrednot (European Values Study, EVS) iz leta 1999 in 2008¹ (Tabela 1) kažejo, da je v obeh časovnih obdobjih s starši živilo okrog dve tretjini 18- do 34-letnikov – vključno s tistimi, ki živijo v istem gospodinjstvu s starši in partnerjem/ko in/ali otroki, vendar so slednji predstavljali le okrog deset odstotkov vzorca. Primerjava z analognimi odstotki za leto 1980 (podatki iz raziskave Slovensko javno mnenje,² SJM, prav tako prikazani v Tabeli 1) pokaže, da se je skupno bivanje s starši podaljšalo v postsocialističnem obdobju. Tabela 1 prikazuje tudi povprečne odstotke podaljšanega

¹ Vzorec raziskave EVS leta 1999 obsega 352 18- do 34-letnikov; leta 2008 pa 362 18- do 34-letnikov.

² Vzorec 18- do 34-letnikov v raziskavi Slovensko javno mnenje 1980 obsega 703 anketirancev.

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

skupnega bivanja za EU 15³ in preostale postsocialistične države Evropske unije (EU postsoc), ki so bistveno nižji od slovenskih.

Tabela 1: Odstotki mladih, ki bivajo s starši (odgovori 18- do 34-letnikov)

	SJM 1980 Biva s starši in partnerjem/ ko in/ali otroki	SJM 1980 Biva samo s starši	EVS 1999 Biva s starši in partnerjem/ ko in/ali otroki	EVS 1999 Biva samo s starši	EVS 2008 Biva s starši in partnerjem/ ko in/ali otroki	EVS 2008 Biva samo s starši
Slovenija	40,1 %	25,0 %	64,6 %	56,8 %	63,8 %	53,6 %
EU 15	Ni podatka	Ni podatka	37,6 %	36,1 %	34,0 %	31,1 %
EU postsoc	Ni podatka	Ni podatka	47,0 %	38,0 %	51,8 %	42,1 %

Tudi drugi podatki kažejo, da je Slovenija glede dolžine skupnega bivanja s starši v evropskem vrhu držav. Po Eurostatovi raziskavi Labour Force Survey (2007, v Comission of the European Communities, 2009) v Sloveniji moški v povprečju zapustijo dom staršev pri 31,5 leta (podobno tudi v Bolgariji in na Slovaškem, medtem ko se na Finskem to v povprečju zgodi pri 23 letih), ženske pa pri 29,5 leta (podobno kot v Bolgariji). Povprečna starost odhoda od starševskega doma (za oba spola) na ravni celotne Evropske unije znaša bistveno manj, tj. 25 let. Mediana (tj. starost, pri kateri polovica mladih zapusti dom staršev) pri istem vprašanju variira za moške od 21 let na Finskem do 31 let na Slovaškem. Pri ženskah je analogna mediana med 20 let na Finskem in 28 let na Slovaškem. Vrednost mediane v Sloveniji je 30,5 leta za moške in 27,5 leta za ženske.

Mandič (2007) je po podatkih raziskave European Quality of Life Survey (2003/04), izvedene v vseh današnjih državah članicah Evropske unije, sistematično pokazala, da mladi v starosti med 18 in 34 let živijo pri starših najredkeje v nordijskih in atlantskih državah, tem sledijo kontinentalne države, izrazito najpogosteje pa podaljšujejo bivanje s starši v južnoevropskih državah. To velja za moške in ženske, čeprav mlade ženske povsod, razen na Švedskem, zapuščajo gospodinjstvo staršev v povprečju prej kot mladi moški. Novejše članice Evropske unije so kot skupina zelo blizu skupini južnoevropskih držav, saj je odstotek mladih v gospodinjstvu staršev v vseh visok. Vendar pa so tudi znotraj novih članic velike in konsistentne razlike med srednjeevropskimi in baltskimi državami – v prvih je skupno bivanje mladih (odraslih) s starši v povprečju daljše kot v baltskih državah.

V Sloveniji odselitev od staršev ni povezana s poroko, kakor je to običajno pri mediteranskem modelu oblikovanja družine (Iacovou 1998; 2002). To priča o pluralizaciji življenjskih potekov in družinskih oblik, ki v Sloveniji intenzivno poteka od osemdesetih let dalje, začela pa se je že v

3 Tudi v Evropski uniji se države zelo razlikujejo glede dolžine skupnega bivanja staršev in otrok.

šestdesetih. Mladi se relativno pozno odločajo za skupno življenje s partnerjem/ico oz. možem/ženo – vsekakor bistveno pozneje, kot so v povprečju njihove predstave o idealnem tempiranju kohabitacije ali/in poroki. Tudi delež porok upada, zelo pa naraščata delež kohabitacij in zunajzakonskih rojstev (delež teh znaša že dobro polovico vseh rojstev).

Po podatkih iz raziskave World Values Survey (2005) smo izračunali še odstotke mladih, ki bivajo s starši, po starostnih skupinah. Izkaže se, da v Sloveniji v starostni skupini 18–24 let s starši živi več kot 90 % otrok obeh spolov; v starostni skupini 25–29 let 60 % žensk in nekaj nad 50 % moških; v starostni skupini 30–34 let pa še vedno dobrih 40 % moških in skoraj tretjina žensk. Ob tem velja izpostaviti, da je raziskava European Social Survey (2006) pokazala, da 15–34-letniki v povprečju menijo, da je 24,9 leta zgornja meja, ko naj bi se otroci odselili od staršev.

Dejavniki podaljšanega bivanja s starši

Podaljšano skupno bivanje s starši je eden izmed vidikov naraščajočega pomena primarnih odnosov in omrežij za preživetje v (ekonomski) negotovosti tranzicijskega obdobja. Starši morajo zapolniti posledice praznine, ki je nastala z razgradnjo predhodne univerzalne državne blaginje. Finančno dostopna stanovanja so redka in tudi zato se je težko odseliti od staršev. Stanovanjska ponudba v Sloveniji nezadostna, posebej v Ljubljani. Ta problem je izrazit zaradi kulture lastništva stanovanj, več kot 90 % stanovanj in hiš v Sloveniji je v zasebni lasti. Slovenija sodi med države z najmanjšim najemnim skladom. Je med tistimi državami, ki so ga v tranziciji (s privatizacijo in denacionalizacijo nekdanjih najemnih družbenih stanovanj) najbolj radikalno zmanjšale – s 33 % celotnega sklada leta 1990 na 9 % leta 2003 (Mandič, Gridovec 1999). Cene za nova stanovanja in gradbene parcele so relativno visoke (tudi v primerjavi z drugimi velikimi evropskimi mesti) in še naraščajo. Podaljšano bivanje pri starših v Sloveniji lahko razumemo tudi kot »kolateralno škodo« tranzicijske stanovanjske reforme, ki je zelo radikalno zmanjšala javni najemni sektor stanovanj (Mandič 2007).

Ekonomска in tudi siceršnja podpora, ki izhaja iz družinskih povezav, ni pomembna samo za mlade. Krepitev osebnih družinskih in sorodniških omrežij ter splošna reprivatizacija življenja (obrat od socialnega življenja v zasebno družinsko in ozko prijateljsko sfero) so pogosto dokumentirane strategije v tranzicijskih družbah (Ule idr. 2000; Kovacheva 2006; Tomanović, Ignjatović 2006; Tomanović 2008). Na splošno imajo močni medgeneracijski odnosi ter solidarnost znotraj družin in med njimi v postsocialističnih evropskih državah korenine v socialističnih politikah, ki so namenjale pravice in privilegije družinam in ne posameznikom. V postsocialističnem obdobju je varnostna osnova, ki jo je zagotavljal socialistični sistem, razrahljana ali ponekod povsem uničena, zato družine postanejo ključni ponudniki materialnih in nematerialnih virov (prav tam).

Čeprav so mladi v veliki meri odvisni od starševskih virov, podaljševanja njihovega bivanja s starši ne moremo interpretirati zgolj kot preživetvene strategije, ampak tudi kot kulturno prakso. Podaljšano sobivanje se povezuje z izjemno podpornimi in zelo kakovostnimi odnosi med starši in mladimi (Ule, Kuhar 2003; Rener 2006). Večina mladih Slovencev in Slovenk je dobro opremljenih s starševsko emocionalno in instrumentalno podporo. Mladi uživajo kljub sobivanju s starši relativno visoko raven avtonomije. Tudi v mednarodni perspektivi (po podatkih študije HBSC) so slovenski mladostniki v samem vrhu po samooceni kakovosti odnosa s starši, posebej

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

z materjo (Pokrajac 2006).⁴ Matere delujejo kot pomembne »terapeutke« svojih otrok, ki jim pomagajo prebroditi strese in konflikte, ki izvirajo iz »zunanjega sveta«, obenem pa so pogosto celo najpomembnejše svetovalke in tudi dobre prijateljice svojih otrok (Ule idr. 2000). Odnosi s starši v Sloveniji se zelo razlikujejo, na primer od tistih v Srbiji, kjer mladi kljub tesnim in pomembnim družinskim odnosom poročajo o konfliktnosti, starševskem paternalizmu in infantiliziranju (Tomanović 2002; Tomanović, Ignjatović 2006).

Eurobarometrova študija (2007) daje mednarodno primerljive informacije o razlogih podaljšanega bivanja s starši, vendar pa mladi niso odgovarjali konkretno zase, temveč so odgovore podajali za mlade na splošno. Največ mladih je izjavilo, da mladi podaljujejo bivanje pri starših, ker si ne morejo privoščiti, da bi se odselili (Tabela 2). V Sloveniji in v vseh novejših članicah Evropske unije skupaj (NMS 12) je tak odgovor dala skoraj polovica mladih, v EU 15 je ta odstotek nekoliko nižji (42,5 %). Drugi razlog po pogostosti je, da ni na voljo dovolj stanovanj, ki bi si jih mladi lahko privoščili. V Sloveniji je tega mnenja dobra četrtina anketiranih, v EU 15 in NMS 12 pa je odstotek pri istem vprašanju v povprečju še rahlo višji. Manj kot desetini anketiranih v Sloveniji se zdi ključnega pomena razlog, da se mladi poročijo pozneje, kot so se poročali nekoč – v EU 15 in NMS 12 je ta razlog navedlo še manj anketiranih. Približno desetina anketiranih v Sloveniji in NMS 12 odgovarja, da mladi želijo vse domače ugodnosti brez obveznosti. V EU 15 je povprečen odstotek pri tem odgovoru skoraj petina. Zelo nizek odstotek mladih meni, da se bivanje pri starših podaljuje, ker morajo mladi finančno podpirati svoje starše. Prav tako jih je zelo malo izjavilo, da je glavni razlog drugačen od navedenih oziroma predlaganih.

Tabela 2: Razlogi za podaljševanje bivanja pri starših

(Kaj je po tvojem mnenju glavni razlog, da mladi odrasli dlje živijo pri starših kot nekoč?, odgovori 15- do 30-letnikov v %)

	EU 15	NMS 12	Slovenija
Skupni numerus vzorca ⁵	11770	7855	500
Ne morejo si privoščiti, da bi se odselili	42,5	47,3	47,7
Pozneje se poročijo, kot so se nekoč	6,2	8,7	9,6
Na voljo ni dovolj stanovanj, ki bi si jih lahko privoščili	27,4	28,9	26,3
Želijo vse domače ugodnosti brez obveznosti	18,5	9,5	11,1
Ker morajo finančno podpirati svoje starše	2,7	3,1	3,2
Drugi razlogi	1,9	1,4	1,5

Vir: Eurobarometer – YouthSurvey (2007).

4 Podatki različnih drugih raziskav med mladimi kažejo, da se manj kot petina mladih doma ne počuti dobro oziroma si želijo več starševske podpore (Rener 2006).

5 Numerus vzorca je enak tudi pri vseh naslednjih vprašanjih, ki jih povzemamo iz raziskave Eurobarometer (2007) – YouthSurvey.

Po predstavljeni anketi so za večino mladih ključen razlog podaljševanja bivanja mladih v izvorni družini, zlasti v Sloveniji in v NMS 12, »objektivni« dejavniki – zlasti neugodni finančni in stanovanjski pogoji. Vendar pa je v Sloveniji dobra petina postavila v ospredje tudi subjektivne dejavnike. Podobne rezultate je pokazala tudi raziskava na vzorcu študentov, izvedena leta 2002 (Ule, Kuhar 2003), le da so še bolj izstopali dejavniki osebne narave oziroma je način merjenja pokazal, da so oboji dejavniki zelo pomembni. Sklepamo lahko, da to, da si mladi ne bi mogli privoščiti odselitve od doma, ni edini razlog. Pokazalo se je, da mladi niso posebej motivirani zapustiti doma staršev zaradi lagodnosti in cenenosti življenja doma, visoke stopnje svobode in avtonomije, prijateljskih odnosov s starši, materialne in emocionalne varnosti itn. (Ule, Kuhar 2008).

V tem kontekstu je smiselnlo izpostaviti tudi to, da v Sloveniji od začetka tranzicije dalje vztrajno narašča odstotek mladih, ki so vpisani v visokošolsko izobraževanje, kar pomeni, da je eden izmed dejavnikov podaljševanja bivanja s starši tudi podaljševanje izobraževanja. Po Eurostatovih podatkih za študijsko leto 2007/8 naj bi bilo v višješolsko ali visokošolsko izobraževanje vključenih 54,8 % 20- do 24-letnikov, kar je eden najvišjih odstotkov v Evropi (Rakar 2009: 34). Slovenija ima v primerjavi z drugimi državami EU najnižji odstotek mladih med 18 in 24 let, ki ne nadaljujejo izobraževanja po nižji srednji šoli – leta 2007 so bili taki le 4 % mladih, medtem ko je povprečni odstotek za EU znašal 14,8 % (Comission of the European Communities 2009: 22). S sunkovitim naraščanjem izobrazbe nastajajo struktturna neskladja med povpraševanjem in novimi pritoki na trg delovne sile. V Sloveniji gospodarstvo kljub velikemu osipu študentov tekom študija ne more hitro absorbitati visokoizobraženih mladih, ki vstopajo na trg dela. Letni priliv novih diplomiranih oseb s tercarno izobrazbo skoraj dvakrat presega ponudbo sproščenih delovnih mest; celo letni priliv diplomiranih oseb s sekundarno izobrazbo za enainpolkrat presega ponudbo sproščenih delovnih mest zanje (Kramberger 2007: 98). Tudi primanjkljaj zaposlitev seveda pomembno vpliva na podaljševanje bivanja s starši. Obenem pa to vodi v začaran krog podaljševanja izobraževanja ne zaradi pridobivanja izobrazbe, temveč zaradi podaljševanja relativno udobnega študentskega statusa in zaradi izogibanja soočenju s krutim trigom dela.

Učinki podaljšanega bivanja s starši

Odvisnost mladih odraslih od izvirne družine, zlasti podaljšano sobivanje s starši, ima ambivalentne učinke. Po eni strani se mladi lahko dlje časa izobražujejo in odlagajo soočenje s surovim trigom dela – v upanju, da bodo povečali možnost dobiti stabilno in dobro plačano zaposlitvev. Vendar pa je jasno, da izobraževalni dosežki v Sloveniji ne nudijo jasne zaposlitvene perspektive (Kramberger 2007). Tako mladi ostajajo v položaju dolgoročne materialne odvisnosti od svojih družin. Na nek način družine domesticirajo in imobilizirajo svoje otroke. Poleg tega močan povezovalni socialni kapital, zlasti v postsocialističnih državah, zmanjšuje zanimanje za javno sfero in državljanško participacijo ter hkrati zavira emancipacijo in individualizacijo na osebni in skupinski ravni.

Ta ambivalentna odvisnost od izvirne družine je tudi vir medgeneracijskega prenosa socialno-ekonomskih prednosti ali slabosti – v končni fazi podaljšano sobivanje prispeva k ohranjanju družbene stratifikacije. Bolj ranljive družine, zlasti tiste z manjšinskim statusom, imajo večje težave pri nudenju materialnih in izobraževalnih virov. Ali povedano drugače: v Sloveniji se prepad med mladimi, ki so dobro opremljeni s starševskimi podporami, in tistimi, ki niso, poglablja.

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

Empirično je dokazano, da je prehod iz stanovanja (gospodinjstva) staršev v lastno stanovanje (gospodinjstvo) tesno povezan s stopnjo rodnosti – če mladi zapustijo dom staršev pozno, imajo (pozneje) v življenju manj otrok (Comission of the European Communities 2009: 61). Stopnja rodnosti v Sloveniji je med najnižjimi v Evropi, starost pri rojstvu prvega otroka pa je v primerjalni perspektivi zelo visoka in se vztrajno viša, recimo leta 2008 je po podatkih Statističnega letopisa Statističnega urada Republike Slovenije (2010) znašala 28,5, kar je višje od povprečja EU.

Zaključek

Podaljševanje bivanja v izvorni družini je vsaj delno izbrani življenjski stil, povezan z udobnostjo »hotela mama«, kljub temu pa ga v veliki meri podžiga pomanjkanje cenovno dostopnih stanovanj in tudi druge omejitve strukturne narave (predvsem najti stabilno zaposlitev z rednim dohodkom). Lahko ga umestimo v sklop podaljševanja in individualizacije mladinskih biografij, kar je posledica globalnih trendov razširjanja in podaljševanja izobraževanja, naraščanja mladinske podzaposlenosti, previsoke formalne kvalificiranosti mladih glede na zaposlitveno ponudbo, pomanjkanja stanovanj in bolj negotovih partnerstev.

Tveganja, povezana z odpravo socialne države, grožnje, povezane s kompleksnostjo globaliziranega sveta, ter zahteva po tem, da se posamezniki s temi tveganji soočajo individualno (Beck 1986; Giddens 1991; Bauman 2000), se nedvomno intenzivneje občutijo v postsocialističnih tranzicijskih gospodarstvih kot v drugih evropskih državah. To lahko pripisemo ekonomskim in političnim spremembam ter simbolni pomembnosti sprememb, ki so zaostrike občutke negotovosti prebivalstva.

Prispevek nakazuje, da se je Slovenija – kar se tiče življenjskih prehodov na splošno in ne zgolj na odseljevanje mladih od staršev – v celoti ujela v negativno spiralo: mladi podaljšujejo izobraževanje v upanju, da bi se bolje formalno opremili za uspešno tekmovanje pri vstopu na trg dela, toda v resnici zgolj oz. predvsem čakajo v čakalnici na odraslost. Starejša generacija jih s svojimi podporami v veliki meri zavija v vato in jih dodatno zazibava. Občutek, da je mladim zagotovljeno ustrezno, varno okolje za razvoj, je lažen – tako za starejšo kot za mlajšo generacijo. Priložnosti mladih in možnosti za prevzemanje odgovornosti v družbi ter aktivnosti na splošno so zaradi odrijenja s trga dela in hkratnega domačega podpiranja praktično nične. Videti je, da večina mladih in tudi njihovih staršev bolj ali manj nekritično sprejema dane razmere. Zaskrbljujoče je, ker opisana situacija ni zgolj problem tranzicijske generacije oz. »normalna« faza prehoda v posttranzicijski državi, temveč se na tranzicijo ne da več izgovarjati in si je treba priznati, da gre za očitno precej zakoreninjen vzorec. Še več: zdi se, da so dane razmere omogočile, da so mladi zagrabilii sicer neformalno, spontano nastalo strategijo odlaganja prehoda v (resno, odgovorno) odraslost in izkoristili možnost neprevzemanja odgovornosti, ki jim je državno in družinsko omogočena.

Literatura

- BAUMAN, Zygmunt, 2000: *Liquidmodernity*. Cambridge: Polity.
BECK, Ulrich, 1986: *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
COMMISSION OF THE EUROPEAN COMMUNITIES, 2009: *Youth – Investing and Empowering. Comission of the European Communities*. Commission staffworking document accompanying document to the Communication from the Commission to the Council, the European parliament, the European economic and social committee and the Committee of the regions. Brussels.

- GIDDENS, Anthony, 1991: *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity.
- IACOVOU, Maria, 1998: *Young people in Europe: Two models of household formation*. ISER workingpapers. Essex: Institute for Social and Economic Research.
- IACOVOU, Maria, 2002: Regional differences in the transition to adulthood. *The Annals of the American Academy* 580/1. 40–69.
- KOVACHEVA, Siyka, 2006: Youth transitions and family support in a transforming social context: Reflections from the New Member States. Wolfgang Lutz, Rudolf Richter, Chris Wilson (ur.): *The new generations of Europeans: Demography and families in the enlarged European Union*. London/Sterling: Earthscan. 145–176.
- KRAMBERGER, Anton, 2007: Strukturni razlogi teže zaposljivosti mladih v Sloveniji. Anton Kramberger, Samo Pavlin (ur.): *Zaposljivost v Sloveniji – analiza prehoda iz šol v zaposlitve: stanje, napovedi, primerjave*. Ljubljana: FDV. 64–102.
- KUHAR, Metka, REITER, Herwig, 2011: *Frozen transitions? Young people in ex-Yugoslavia*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- MANDIČ, Srna, 2007: Odhod v prvo samostojno stanovanje: primerjalna analiza med državami Evropske unije. *Družbo-slovne razprave* 13/54. 7–24.
- MANDIČ, Srna, GNIDOVEC, Meta, 1999: Stanovanjska kariera in prehod iz stanovanja staršev v prvo samostojno stanovanje. Srna Mandič (ur.): *Kakovost življenja*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede. 43–74.
- POKRAJAC, Tatjana, 2006: Družina in odnosi v njej. Helena Jeriček, Darja Lavtar, Tatjana Pokrajac (ur.): *HBSC Slovenija 2006. Z zdravjem povezano vedenje v šolskem obdobju. Poročilo o raziskavi*. Ljubljana: Inštitut RS za varovanje zdravja. 81–94.
- RAKAR, Tatjana, 2009: Izobraževanje in izobraženost mladih. Tatjana Rakar, Urban Boljka (ur.): *Med otroštvom in odraslostjo. Analiza položaja mladih v Sloveniji 2009*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport. Urad RS za mladino, Inštitut RS za socialno varstvo. 25–38.
- RENER, Tanja, 2006: Odraščati v družinah. Tanja Rener idr.: *Družine in družinsko življenje v Sloveniji*. Koper: Annales. 89–126.
- TOMANOVIĆ, Smiljka, 2002: Porodična atmosfera i odnosi generacija. Silvano Bolčić, Andjelka Milić (ur.): *Srbija krajem milenijuma: Razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Beograd: ISI FF. 315–339.
- TOMANOVIĆ, Smiljka 2008: Families and Social Capital: Some Issues in Research and Policy. *Sociologija* 1. 1–16.
- TOMANOVIĆ, Smiljka, IGNJATOVIĆ, Suzana, 2006: Transition of young people in a transitional society: The case of Serbia. *Journal of Youth Studies* 9/3. 269–285.
- ULE, Mirjana, KUHAR, Metka, 2003: *Mladi, družina, starševstvo: spremembe življenjskih potekov v pozni moderni*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- ULE, Mirjana, KUHAR, Metka, 2008: Orientations of young adults in Slovenia toward the family formation. *Young* 16/2. 153–83.
- ULE, Mirjana, RENER, Tanja, MENCIN - ČEPLAK, Metka, TIVADAR, Blanka, 2000: *Socialna ranljivost mladih*. Ljubljana, Maribor: Ministrstvo za šolstvo in šport. Urad RS za mladino, Aristej.

Viri

- Eurobarometer 2007 – YouthSurvey
- European Quality of Life Survey 2003/04
- European Social Survey 2006
- European values survey 1999
- European values survey 2008
- Labour Force Survey 2007 (Eurostat)
- Slovensko javno mnenje 1980
- Statistični letopis, Statistični urad Republike Slovenije 2010
- World Values Survey 2005

Mojca Ramšak

Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 396.2:343.63

Ženska čast kot obča zadeva

Pojmovanje časti je družbeno, kulturno in zgodovinsko specifično. Čast je včasih sinonim za osebno integriteto, torej je odvisna od dejanj posameznikov, hkrati pa se lahko nanaša tudi na obnašanje celih skupin, npr. družin, plemen, verskih idr. skupnosti. V t. i. kulturah časti se od posameznika pričakuje, da bo odgovoren za vedenje drugih članov iste interesne skupine. To dovoljenje za skupinski družbeni nadzor pa v kontekstih patriarhalnih ureditev sovpada z zatiranjem žensk. Vsakokratni častni sistemi se odražajo tudi v jeziku, pri čemer so še zlasti zanimive metafore, ki jih uporabljamo s pripadajočo mimiko in gestikulacijo.

The concept of honour is socially, culturally and historically specific. Honour is sometimes a synonym for personal integrity and is thus dependent on the individual's actions, but it can also relate to the behaviour of a whole group: for example, a family, a tribe, a religious community and so on. In »honour« cultures, the individual expects to bear responsibility for the behaviour of other members of the same interest group. In the context of patriarchal societies, this permit for collective social monitoring coincides with the suppression of women. Every honour system is also reflected in language, where the most interesting is the use of metaphors, with their accompanying facial expressions and gestures.

Čast žensk v kulturi

Ženska čast je odvisna od stopnje patriarhalnosti, od simbolne ter družbene časti moških, pri čemer ženske spolne, reproduktivne in delovne sposobnosti pripadajo izključno njihovim družinam. Da bi bile ženske častne, jim družba nalaga primerno obnašanje, npr.: spolno neomadeževanost pred poroko, iz česar izvira vrsta ritualnih pravil pokrivanja telesa, dokazov devištva na poročno noč, medicinskih popravkov pretrgane deviške kožice, abortusov, detomorov, umorov, samomorov. Zato žensko spolno in drugo neprimerno obnašanje prinese sramoto celi družini, še zlasti pa moškim, saj so ti v patriarhalnih družbah odgovorni za obnašanje svojih žena, hčerk in sester. Spolno obnašanje žensk pa ni edina sestavina njihove osebne časti, saj te temeljijo tudi na drugih sposobnostih, npr. delovnih, gospodinjskih in materinskih veščinah. Razen skrbi za družino in dom se od žensk pričakuje, da ostanejo pasivne, podrejene, skromne, potprežljive, da pretehtajo vsak vidik svojih življenj s stališča časti, ker je to pomembno za ugled moških v njihovi družini.

Čast leži v ženskih telesih, saj kulturna pojmovanja časti in sramote vplivajo na nadzor nad ženskami, regulirajo njihovo spolnost in svobodo gibanja. Vse to lahko v imenu časti nadzoruje moški del družine. Ženske, ki se zaljubijo, imajo predzakonske ali izvenzakonske spolne odnose, ženske, ki si želijo same izbrati svoje može ali se od njih iz različnih razlogov ločiti, v kulturah časti prestopajo meje družbeno primerenega spolnega vedenja. Regulacija njihovega vedenja in njihovih izbir lahko v ekstremnih primerih pripelje do strašnega nasilja, ki se stopnjuje do najhujšega – umora iz časti oz. patriarhalnega umora.

V teh kontekstih pravice žensk pomenijo zelo malo, saj te ne smejo same odločati o svojih življenjih, nimajo pravice do svobode in svobode izražanja, združevanja, gibanja in pravice do telesne nedotakljivosti. Ko ženska enkrat izgubi čast zaradi katerega koli dejanja, ki velja za nečastno, si je ne more več povrniti. Drugi člani družine se zaradi tega lahko soočajo s pritiski družbe, ki jih silijo k nasilnim dejanjem, kajti samo tako zmorejo ohraniti svoj družbeni položaj. Moška in družinska čast se povrneta v prejšnje stanje samo z nasiljem, prisilo ali umorom. V nekaterih primerih je umor zaradi časti kolektivna odločitev družine, ki odloči, ali neko žensko ali dekliško dejanje zasluži smrt.

Drugi umori in nasilje zaradi časti vsebujejo enak skupinski pritisk in enako motivacijo ter skrb za žensko vedenje. Strašni primeri nasilja zaradi časti, ki se izvajajo še v 21. stoletju, so različne oblike ginocida oz. feminicida,¹ kot so sežiganje žene po smrti moža (Indija), polivanje s kislino (Bangladeš, Pakistan), detomori novorojenk (Kitajska), sistematični abortusi ženskih zarodkov (Indija), kamenjanje do smrti (Savdska Arabija, Iran), posilstvo zaradi časti (Afganistan, Pakistan), umori iz ljubosumja in strasti (Evropa, Amerika), pohabljanje spolovil žensk oz. obrezovanje žensk (Afrika, afriški migranti v Evropi). S temi nasilnimi dejanji se kaže zavezost patriarhalni skupnosti in preventivno svarilno delovanje za druga dekleta in ženske, ki se upirajo omejitvam, ki tlačijo njihova življenja. Umori in zatiranje zaradi časti so najbolj brutalna metoda nadzora in podrejanja žensk znotraj kulture časti, v kateri dominirajo moški. Ti imajo velik manevrski prostor in v večini primerov niso nikoli obsojeni za umor, saj o njihovi krivdi odločajo drugi moški na pozicijah moči.

Na splošno so družbe, kjer so v navadi umori iz časti, patriarhalne (v družini odloča in ukazuje mož) in s tem: patrilinijske (posest, ime in druge dobrine prehajajo na moške potomce), patrilokalne (družina živi na očetovem/moževem domu), patrifokalne (družina je osredotočena na očeta) ali poligamne (mož spolno in zakonsko živi z dvema ali več ženami hkrati). Druge družbeno-kultурne značilnosti kulture časti, kjer obstaja nevarnost za nasilje na podlagi časti, so še: družinska struktura in poročne tradicije, npr. razširjene družine in tesno povezane skupnosti, kot so npr. imigrantske na Zahodu, zaprte etnične skupnosti oz. deli mest, kjer živijo pretežno pripadniki ene etnične skupine. V tesno povezanih skupnostih je moralno vedenje žensk podvrženo stalnemu nadzoru, družina ali skupnost zatirata žensko avtonomijo ter podpirata nasilje nad njenimi prestopki, ki kršijo tradicionalne načine vedenja. Identiteta in čast skupnosti temeljita na omejitvah ženskih svoboščin, zato morajo te vedno biti v skladu s tradicijo. Plemensko-rodovne skupnosti so naklonjene nasilju zaradi časti, tam so ženske zaradi tesne povezanosti skupnosti dnevno podvržene nenehnemu nadzoru in obrekovanju. Plemenita kontrolirajo endogamne in eksogamne poroke, da bi okrepila svojo moč z zvezami, ki jih prinašajo poroke (Anatomy of honour-based violence; Dignity on Trial 2010; Dokumenti človekovih pravic z uvodnimi pojasnili 2004; Goodwin 1994; Se'er, Yurdakul 1999; Ramšak 2011).

1 Ginocid (iz gr. *gynē* 'ženska, žena' + lat. *caedere* 'udariti, ubiti') oziroma feminicid (iz lat. *femina* 'ženska, žena' + lat. *caedere* 'udariti, ubiti') sta novejša pojma, ki ju uporabljamo, kadar govorimo o sistematičnem pobijanju žensk in deklet. Izraz ginocid, za razliko od genocida (iz gr. *génos* 'rod, potomstvo, pleme, narod' + lat. *caedere* 'udariti, ubiti'; rodomor; načrtno uničevanje večje skupine ljudi, zlasti na podlagi rasne, etnične, narodnostne, plemenske ali verske pripadnosti, z namenom v celoti ali delno uničiti to skupino) ni spolno neutralen in opozarja, da imata biološki spol in spolne vloge v nekaterih kulturah lahko smrtonosne posledice, podobno kot imajo lahko smrtonosne posledice rasni, verski in drugi predsodki.

Vzporednice navedenega s slovenskim okoljem so podobni patriarhalni vzorci obnašanja in razmišljanja, kjer spolne vloge predvidevajo podrejenost in pokorščino žen in hčerk možu, očetu in celo sinovom, ženskam pa je predvidena postranska vloga. Te so bile še do nedavnega lahko le ubogljive hčerke, poslušne žene in požrtvovalne matere, njihova neodvisnost je bila, kljub službi in skrbi za dom, nezaželena, delo za družino ali za moža je moralo biti opravljeno brez pritoževanja, vzgoja otrok, še zlasti sinov pa tradicionalna. Čeprav je v Sloveniji še vedno močna kultura časti, pa ni več pravilo, da si ženske svojo čast ohranijo s podrejenostjo, ubogljivostjo, spolno neomadeževanostjo, potrežljivostjo, devištvom ali jo izgubijo zaradi svojega neodvisnega vedenja, še zlasti, če se nanaša na spolnost. Danes je pomemben del ženske časti tudi njeno lastno samouresničenje in ne le skrb za druge. Na srečo živimo v taki kulturi časti, kjer sankcije za moralne kršitve ne predvidevajo umorov zaradi časti, čeprav je čast družbena kvaliteta, ki bolj kroži okrog javne percepcije o kom kot okoli dejanskega obnašanja osebe.

Čast žensk v jeziku, mimiki in gestikulaciji

Čast in sramota, njuni vzroki in posledice so dokaj abstraktni pojmi, zato jih v metaforah strukturiramo s konkretnimi fizičnimi in kulturno pogojenimi izkušnjami. Metafore za čast in sramoto so utemeljene v vsakdanji izkušnji, npr. v čutnem dojemanju, opazovanju prostora in orientaciji v njem, s predmeti, z lastnim telesom ter z moralno. Zato sta abstraktna pojma časti in sramote v metaforah predstavljena tako, kot da materialno obstajata in imata zunanjо obliko, v metaforah pa zaznamo njuno kvalitetо in celo kvantitetо. V orientacijskih metaforah je celoten sestav pojmov organiziran v odnosu do drugega, najpogosteјše oblike orientacijskih metafor za čast in sramoto v slovenskem jeziku pa so:

VISOKO – NIZKO

Metafora moralne moči je med najpomembnejšimi v moralnem sistemu, njeni pomembni sestavini pa sta visoko – nizko oz. zgoraj – spodaj. Kar je dobro, je zgoraj ali visoko, kar je slabo, pa je spodaj ali nizko. Pretežni del te metafore ima opraviti s konceptom nemoralnosti oz. zla. Zlo se materializira kot sila, ki povzroča nemoralna dejanja ali padec. Da bi ostali pošteni in pokončni, moramo biti močni in se upreti zлу. Zato je morala pojmovana kot žilava moč s hrbitenico, ki se upira zlu. Metafora moralne moči se torej giba med moralnim in fizičnim, med biti dober in biti pokončen; med biti slab in biti nizek, plitek ali majhen; med povzročati zlo in nizko pasti; med zlom kot silo; in moralnostjo kot močjo. Metafora moralne moči se pojavlja v skupini z drugimi moralnimi metaforami, npr. z metaforami o moralnih mejah, avtoriteti, morali kot ubogljivosti, moralnem bistvu, moralnem zdravju ali metaforami o moralni celovitosti (Lakoff 1995). Na metaforo moralne moči se navezujejo konkretnе metafore o časti: *biti pod častjo*² ‘pod pragom lastnega ponosa’, *biti v čast* ‘biti v ponos, izraža zdravo srednjo mero časti’, *povzpeti se do časti* ‘napredovati v družbeni hierarhiji’, *laž čez čast koga* ‘laž, ki znižuje čast koga, obrekovanje’, *reči kaj čez čast* ‘govoriti čez potrebno mero in poskusiti znižati komu čast’, *poveličati čast hiše in imena* ‘zvišati ugled družine in njenega dobrega imena’,

2 Navedeni primeri metafor iz vsakdanjega življenja in njihove pomenske razlage so posledica opazovanja, poslušanja in beleženja med leti 2003–2011 ali pa sem jih našla v medijih, literarnih, enciklopedičnih, leksikonskih in slovarskih delih (Ramšak 2011).

visoko dvigniti glavo 'ponosno se držati, zavedajoč se lastne časti', *gledati v tla* 'zaradi sramu in osebne sramote se izogibati očesnim stikom'. Visoko in nizko nakazujeta tudi medsebojne odnose na lestvici nadrejen – podrejen. Na člane kraljeve družine se še danes obračamo z nazivom *vaša visokost*, medtem ko si tisti, ki storijo kaj sramotnega, zaslужijo ime *nizkotnež*. Ljudje ne želijo, da bi jih *gledali navzdol*, uspešni *stojijo na najvišji stopnički*, častihlepneži *visoko segajo*, čim bolj podrejen ali ponizejši je kdo, tem bolj *globoko se klanja*. V znak podrejanja svojo telesno višino zmanjšamo, da bi dobili ugled, pa jo poudarimo.

VELIKO – MAJHNO

Podobno kot deluje gornja metafora, deluje tudi nasprotje med velikim in majhnim. Majhen izraža majhno količino in stopnjo spoštovanja ter časti, skratka neko pomanjkljivost ali okrnjenost morale in nizko stanje na družbeni lestvici. Majhnost je zato grožnja moralni celovitosti, če govorimo o časti, velikost pri sramoti pa pomeni nenormalno in nekontrolirano razraščanje nesprejemljivega vedenja, npr.: *velika čast* 'stanje ugleda in spoštovanja, ki sta večja kot običajno', *biti v veliko čast* 'biti v veliko zadovoljstvo in ponos', *to je prevelika čast zame* 'to je čast, ki je ne zaslužim, s čimer se lahko izraža tudi (lažna) skromnost', *velik človek* 'pomemben, zaslužen, ugleden človek', medtem ko je *velika sramota* 'visoka stopnja sramote', *mala sramota* 'manjša razsežnost sramote glede na možen razpon'.

SKRITO – ODKRITO

Telo ima svoje *javne dele* – obraz, čelo, oči, brke, usta, ki služijo samopredstaviti in v katerih se zjedrila družbena identiteta in čast – in svoje *zasebne dele*, skrite in sramotne, glede katerih čast zapoveduje, da jih je treba prikriti. Prav tako je vzpostavljena povezava javne, aktivne rabe zgornjega moškega dela telesa – zoperstavljati se, soočati, gledati drugemu človeku v obraz, v oči, vzeti si *javno besedo* – vse to je monopol moških. Ženska, ki se ogiba javnih mest, se mora nekako odpovedati javni rabi svojega pogleda, v javnosti hodi s pogledom, usmerjenim v tla. Izrazito ženstvena vrlina, skromnost, zadržanost, omejevanje, usmerja celotno žensko telo k tlom, v notranjost, v hišo, moška odličnost, čast, pa se potrjuje v gibanju navzgor, navzven, k drugim možem (Bourdieu 2002: 120–121; 2010: 21). Te nezavedne telesne prakse skrivanja in odkrivanja nakazujejo, da je pravica do nadzorovanja spolnosti in reproduktivne moči mladih ženskih teles pravica, ki si jo lastijo moški in starejše generacije. Zato pokrivanje telesa, še zlasti glave, signalizira spoštovanje znotraj simbolnega skupka časti in sramote. Pokrita glava je pri ženskah znak spodobnosti. Družina, vera, etnična in nacionalna pripadnost ter osebne odločitve se srečajo na ženski pokriti glavi. Pokrivanje ženske ščiti pred moškimi pogledi, pokrito žensko telo signalizira nedotakljivost in v skladu z načeli ženske časti zahteva spoštovanje (Werbner 2007: 165–166). Pri moških pa odkrita glava (*klobuk* ali *kapo dol*) pomeni izrekanje časti in spoštovanja komu. Bonton ob tem opozarja na pravo mero; pri snemanju klobuka mora obraz ostati odkrit, pregloboki prikloni, prisiljeni nasmeški in spakovanje pa dosežejo prav nasproten učinek. Druge metafore, ki skrivajo in odkrivajo, so npr.: *izkazati čast* 'javno pokazati spoštovanje do koga', *postaviti koga na piedestal* 'kot vzhled izpostaviti dobre lastnosti in uspehe koga' in nasprotno *postaviti koga na pranger* 'javno koga osramotiti', *skrivati sramoto* 'truditi se, da za sramoto ne zvedo drugi ljudje', *vdreti se v tla* 'zaradi sramote se počutiti manjvrednega, skriti se pred ljudmi'.

REDKO – POGOSTO

Tudi druge orientacijske metafore izpričujejo kvaliteto časti in sramote ter ju opredeljujejo glede na vsebino, npr.: *doletela me je redka čast, da ...* 'dobil sem posebno, izjemno priložnost, da ... opravim neko zaželeno dejanje'.

LAHKO – TEŽKO

Teža ali lahkotnost izražata pritisk na moralo, pri čemer je teža pri časti obratno sorazmerna teži pri sramoti, npr.: *lahka ženska* 'nečastna ženska', *težka sramota* 'velika sramota'.

ČISTO – UMAZANO

Metafora o moralnem zdravju pravi, da je nemoralnost videti kot bolezen, ki se širi. Tako kot moramo ščititi otroke pred boleznimi in jih držati stran od bolnih ljudi, jih moramo ščititi tudi pred škodljivimi vplivi nemoralnosti in jih držati stran od nemoralnežev. Ker čistoča in snažnost promovirata zdravje, je morala videti kot čista in neomadeževana (Lakoff 1995). Čistost se danes nanaša predvsem na spolno področje, kjer pa je ne smemo zamenjevati z vzdržnostjo, lažno sramežljivostjo ali krepostjo. Čistost je stanje, v katerem se lahko približamo svetim stvarem, ne da bi jih umazali in ne da bi se v njih izgubili. Od tod vse prepovedi, vsi tabuji in vsi očiščevalni obredi. Kadar pa čistost ni omejena na področje spolnosti, je čist tisti, ki se nesebično in popolnoma predaja neki stvari, ne da bi v njej iskal denar ali slavo. V teh primerih je čistost nasprotje koristoljubja, sebičnosti ali lakomnosti (Comte - Sponville 2002: 231–243). Metafore o čistosti in umazaniji so najpogosteje spretno vtkane v patriarhalne kulturne kontekste, ki pod krinko časti izpričujejo moško dominacijo ter stopnjo moškosti. Kulturni imaginariji čiste in umazane časti imajo spolne konotacije. Moške patriarhalne vrline (možatost, odločnost, zaščitniško obnašanje ipd.) pa lahko ogrozijo negativne lastnosti in dejanja žensk, zaradi česar morajo biti te kaznovane. Oblike kaznovanja so verbalne in fizične. V prenesem pomenu so zaznamovane kot nečastne ali *umazane*, saj so s svojimi dejanji kontaminirale, umazale, omadeževale družinsko, vaško ali celo nacionalno čast. Ženska lahko *opere svojo čast* s popolno pokoritvijo patriarhalnim vzorcem, moški pa morajo vseeno z različnimi kazovalnimi ukrepi (izobčenje, kamenjanje, usmrstitev žensk) zaščititi skupnost pred ponovnim mazanjem njenega dobrega imena, s čimer trajno ali začasno *operejo* oz. izbrišejo kolektivno sramoto.

KONTAMINACIJA

Ena od oblik metafor o moralnem zdravju je metafora o onesnaženju ali okužbi z nemoralnim, ki se prenaša z enega člana skupnosti na drugega oz. na vse. Motiv okužbe s sramoto in slabim glasom je pogost v patriarhalnih idejah. Sramota se prenaša s krvjo, torej v družini, s pripadnostjo, v tesno povezanih skupnostih, včasih pa se zdi, da kar po zraku, npr. če smo hote ali nehote v bližini brezčastnega človeka. »Tvoja sramota je sramota za vso hišo,« je izjava, ki se velikokrat nanaša na prenos sramote z ženskega ali mlajšega dela družine na moške in na starejše ter želi imeti vzgojen pomen. Kontaminirajo lahko tudi moški, npr. če se ne morejo odpovedati kakšnemu škodljivemu nagnjenju (alkoholizmu, hazardiranju, kurbanju) in je njihovo početje sramota za vse, ki z njimi prebivajo.

IZGUBITI – (PRI)DOBICI, OHRANITI

Metafora o moralni celovitosti se nanaša na propad, degeneracijo in erozijo moralnih standardov, sesuvanje moralnih vrednot, prelom ali prekinitev moralnega sistema. Samo celota omogoča enotno obliko, ki pripomore k moralni moči (Lakoff 1995). Iz tega izhaja tudi ena od temeljnih predpostavk državljanke časti, ki predpostavlja, da je treba brezpogojno spoštovati pravice drugih in zato nikoli uporabiti nepravičnih ali nezakonitih sredstev, da bi dobili, kar želimo. To je pogoj za vsakršno miroljubno občevanje med ljudmi. Temeljna podlaga časti je namreč prepričanje, da je moralni karakter nespremenljiv in celovit: vsako slabo dejanje že vključuje, da bodo tudi prihodnja dejanja iste vrste in pod podobnimi pogoji enako slaba. Zato izgubljene časti ne moremo dobiti nazaj, razen če ta izguba temelji na napaki, ki se lahko zgodi zaradi klevete oz. obrekovanja, ali če človekova dejanja presojamo v napačni luči. Kdor torej skrha zaupanje, ga za zmeraj izgubi, ne glede na to, kaj stori ali kdorkoli že je. Grenka posledica izgubljenega zaupanja ni nikoli več odvrnjena (Schopenhauer 2004). Vse, kar je torej razpadlo na dele, kar je odvzeto celoti, je manjvredno, enako velja tudi za čast: *poteptati čast* 'uničiti, izgubiti, zapraviti čast', *krasti čast* 'nekomu odvzeti čast', *vzame se mu čast in poštenje* 'osramoti se ga', *obraniti čast* 'ohraniti čast z odzivom na žalitev, ohraniti moralno celovitost', *prodati svojo čast* 'izgubiti ali zamenjati svojo čast za kaj drugega', *povrniti čast in dobro ime* 'ponovno dobiti izgubljeno čast in dobro ime', *obdržati obraz* 'ohraniti čast', *izgubiti obraz* 'izgubiti čast', *nakopati si sramoto* 'osramotiti se s svojim dejanjem'.

Posebna orientacijska metafora iz sklopa izgubiti – pridobiti, ohraniti je metafora

IZGUBITI OBRAZ – OHRANITI OBRAZ.

Področje vidnega izražanja časti so tudi telesni deli, še zlasti glava in obraz, ki odražata osebno čast. Služabniki in dvorjani so izražali čast kralju z globokim poklonom, pri čemer so se izogibali pogledu v obraz, zlasti v oči (Mahlangu 2001: 91). Pljunek v obraz, klofuta na obraz ali klofuta okrog ušes klofne in osramoti osebno čast tistega, ki po krivici komu povzroči razočaranje in neprijetnosti. Glava na tralu oz. obglavljanje je najhujša oblika sramotilne kazni, sovražnikova glava na pladnju pa zmaga nad njegovo častjo. Pokonci dvignjena glava je znak ohranjene osebne časti, sklonjena, povešena glava je znak zadrege, sramu in tudi žalosti. Sklonjena glava žensk, še zlasti pred moškimi, pa onkraj navedenih razlogov izraža še skrb za ohranitev celovitosti časti.

Metafore o obrazu kot oznaki za čast, sramoto, dostenjanstvo in prestiž poudarjajo občutke krivde in sramu ter potrebo po samokontroli. Npr. sram, ki ga nakazujejo besedne zveze o obrazu, ima več stopenj, od vzrokov sramu do njegovih posledic oz. reakcij na sramoto in aktivnosti, da se sramota odstrani. Metafore o obrazu so tako metafore o položaju v družbeni hierarhiji. Zato *izgubiti obraz* pomeni 'biti (o)sramočen, ponižan, degradiran, zgubiti ugled', medtem ko *ohraniti obraz* pomeni 'ostati čist, neomadeževan, za las uiti sramoti oz. ohraniti videz častnega, poštenega človeka'. Časten človek, ki *ohrani obraz* v kateri koli situaciji in ohrani ugled, lahko visoko dvigne glavo, upa gledati v oči, ne odvrača pogleda in ne gleda v tla, saj se ne počuti osramočenega ali v zadregi zaradi kakšnega svojega dejanja. Za takega človeka velja, da se je v preteklosti vzdržal dejanj, s katerimi bi se kasneje težko soočil. Kadar kdo ohrani obraz iz dolžnosti do sebe, govorimo o ponosu, kadar to stori iz dolžnosti do širše družbe in ga ta pri tem podpira, govorimo o časti.

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

Kadar pa gre za držo, ki se izraža telesno in čustveno, govorimo o dostojanstvu. Navsezadnje človeku, ki ima velik ugled, ga spoštujejo in je priljubljen, rečemo tudi, da je (*velika) faca, mega faca*. Dimenzija obraza (velik obraz – brez obraza oz. brezobraznost) in pogostost pojavljanja obraza v javnosti označuje stopnjo priljubljenosti, prepoznavnosti, prestiža, družbenega kapitala in vidne časti. V vsakem primeru je obraz središče varnosti in všečnosti, a ga družba posamezniku le posodi, kadar ga je vreden, v nasprotnem primeru pa mu ga odvzame. Ne glede na to, ali se posameznik zaveda mehanizmov ohranjanja obraza ali ne, ti postanejo navada ali normalna praksa. Vsakdo, vsaka kultura in vsaka družba ima lasten značilen nabor praks ohranjanja obraza (Ning Yu 2001: 15–20; Goffman 2005: 8–14; Moore 2008: 50–59).

IZJEMNOST DOGODKA IN PRETIRAVANJE

Nagnjenost k pretiravanju je v vsakdanjem življenju pogosta, pretirava se v vse smeri, poveličuje in napihuje se tako čast kot sramoto. Pretiravanje v poudarjanju osebne ali kolektivne časti in sramote ima svoj izvor v subjektivnem občutenu obeh. Tako lahko recimo dnevno v časopisih beremo pretirane izjave, kakor je npr. vzklilk trenerja, katerega ekipa je izgubila tekmo: »Sramota, to je sramota! Cel narod se nam lahko posmehuje!« Mi seveda vemo, da je izjava močno čustveno obarvana in da narod izgubo občuti blažje, če sploh, ter da bi tudi novinar lahko imel kritično distanco. Svojo čast prikazujemo v superlativih, ker s tem upamo na boljši družben položaj in izboljšanje kvalitete življenja. Slabše kot nam gre, lažje se odločimo za poveličevanje osebne časti in za lažno čast. Druge fraze, s katerimi označujemo izjemnost, so: *posebna čast* 'čast, ki jo redko doživimo', *neodpustljiva, neizbrisna, nezaslišana sramota* 'zelo velika sramota', *sramota za vse večne čase* 'neizbrisna, trajna in glede na razsežnosti velika sramota'.

BOLEČINA

Sramoto lahko asociiramo tudi s pomočjo telesnih občutkov, pri čemer je v opisih sramote zlasti zanimiva bolečina: *Globoko v srcu nas peče sramota* ali pa *takšna sramota boli* sta opisa s pomočjo telesnih stanj, ki so nam blizu. Če se dovolj vživimo, lahko tudi sami začutimo skoraj enako pekočino, v katero so vtisnjeni kvaliteta in kvantiteta stanja, nasprotja ter ironija. Utelešeno sramoto skoraj enako težko prenašamo kot bolečino samo. Izkušnja neprijetnih telesnih stanj je zelo primerna za metafore o neprijetnih duševnih stanjih, ta utelešena vednost pa je kulturno oblikovana.

VREČI ROKAVICO – UJETI ROKAVICO

V zvezi s častjo so pogoste metafore, pri katerih so moralne norme konceptualizirane kot računica, kot menjava po daj–dam sistemu. Če se finančno računovodstvo uporablja v ekonomiji, se moralno računovodstvo uporablja v družbenem delovanju oz. pri urejanju medosebnih odnosov. Zato tu velja zakon, da kakor je treba plačati svoje račune, je treba tudi moralno poravnati svoj dolg in da je nemoralno, če ga ne. Glavne metafore moralnega računovodstva se udejanajo v manjšem številu osnovnih moralnih shem: povračilo, odškodnina, restitucija oz. vrnitev v prejšnje stanje, maščevanje, altruizem ipd. (Lakoff 1995). Pri metaforah *vreči rokavico* 'v viteški časti poziv na

dvoboju' in *ujeti rokavico* 'sprejeti izliv, upati si kaj narediti' imamo opravka s povračilnimi ukrepi, z odškodnino, vrnitvijo v prejšnje stanje in maščevanjem. Ko nekdo nekoga oškoduje tako, da ga moralno očrni ali mu umaže čast, je logično, pričakovano in sprejemljivo, da bo oškodovani poravnal žalitev z ustreznim povračilnim ukrepom. Če razžalitve ne poravna, z odsotnostjo povračilnih ukrepov žalitelju sporoča, da mu za škodo ni treba odgovarjati. Častni sistem namreč predpostavlja, da je čast dobrina, ki obstaja v omejeni količini, in kadar kdo koga razžali ali izzove njegovo čast, izzivalec odvzame čast izzvanemu. Razžaljena oseba ima moralno dolžnost, da ponovno uravnoteži moralni sistem in da kaznuje razžalitelja z enako mero škode, kot jo je prejel sam (Lakoff, Johnson 1999: 295). Lahko pa kdo vrže *rokavico* zgolj kot dobro ponudbo, priložnost ali izliv nekomu, za katerega upa, da se bo pridružil pri čem koristnem in prijetnem.

Iz obravnavanih primerov vidimo, da vsakokratna kultura časti in sramote vpliva na formalne in neformalne, verbalne in neverbalne oblike komuniciranja; na govor, gestikulacijo, mimiko, držo telesa, način oblačenja, pozdravljanja in na vse druge izrazne načine, ki so določeni po spolu. Zato je poznavanje funkcij moralnih metafor v zvezi s častjo in sramoto pomembno za razumevanje identitete posameznika, širše družbe in njenih moralnih sistemov. Prednost, ki jo nezavedno dajemo moralnim metaforam v govoru, priča o tem, v kakšnih konceptualnih sistemih mislimo, ali poznamo računico časti in sramote, kakšen je naš odnos do družbenega kapitala. Zato vedenje o tem, kako, kdaj in zakaj nekaj besedno ali telesno izrekamo o časti in sramoti, ne sme biti postranska stvar pri razumevanju obeh konceptov.

Literatura

- Anatomy of honour-based violence. www.stophonourkillings.com/node/3773 (21. 2. 2011).
- BOURDIEU, Pierre, 2002: *Praktični čut* 1. Ljubljana: Studia humanitatis.
- BOURDIEU, Pierre, 2010: *Moška dominacija*. Ljubljana: Sophia.
- CAMPBELL, J. K., 1964: *Honour, Family and Patronage*. Oxford: Clarendon Press.
- COMTE - SPONVILLE, André, 2002: *Malá razprava o velikih vrlinah*. Ljubljana: Vale-Novak.
- Dignity on Trial*, 2010. New York: Human Rights Watch.
- Dokumenti človekovih pravic z uvodnimi pojasnili*, 2004. Ljubljana: Društvo Amnesty International Slovenije, Mirovni inštitut.
- GOFFMAN, Erving, 2005: On Face-work. *Interaction Ritual. Essays on face-to-face-behaviour*. New Brunswick, New Jersey: Aldine Transaction. 5–45.
- GOODWIN, Jan, 1994: *Price of honor*. Boston, New York, Toronto, London: Little, Brown and Co.
- LAKOFF, George, 1995: *Metaphor, Morality and Politics*. www.wwcd.org/issues/Lakoff.html (11. 12. 2010).
- LAKOFF, George, JOHNSON, Mark, 1999: *Philosophy in the Flesh*. New York, Basic Books.
- MAHLANGU, E., 2001: The ancient Mediterranean values of honour and shame as a hermeneutical procedure. *Verbum et ecclesia* 22/1. 85–11.
- MOORE, Robert L., 2008: Face and Networks in Urban Hong Kong. *City & Society* 2/1. 50–59.
- RAMŠAK Mojca, 2001: *Čast ni balast*. Maribor: Litera.
- SCHOPENHAUER, Arthur, 2004: The Wisdom of Life and Counsels and Maxims (4. poglavje). The Project Gutenberg EBook of *The Essays Of Arthur Schopenhauer: The Wisdom of Life*. www.gutenberg.org/cache/epub/10741/pg10741.html (10. 6. 2010).
- SEV'ER, Aysan, GÖKÇEÇİÇEK, Yurdakul, 1999: Culture of honour, culture of change. *Violence Against Women: An International and Interdisciplinary Journal* 7/9. 964–999.
- WERBNER, Pnina, 2007: Veiled Interventions in Pure Space. *Theory, Culture & Society* 24/2. 161–186.
- YU, Ning, 2001: What does our face mean to us? *Pragmatics & Cognition* 9/1. 1–36.

Jože Ramovš

Inštitut Antona Trstenjaka za gerontologijo in medgeneracijsko sožitje, Ljubljana

UDK 811.163.6'242:316.356.2:173

Družina – osnovna in vseživljenjska šola jezika

Materni jezik je glavno orodje za občevanje ali komuniciranje med ljudmi. To velja za vse tri načine besednega komuniciranja: razvedrilni klepet, delovni in osebni pogovor – za tega še prav posebej. Rodna družina s svojim specifičnim načinom doživljanja in govorjenja primarno utira otroka v njegov osebni način doživljanja sebe, drugih in sveta, s tem pa tudi v rabo rodne narečne materinščine za medčloveško sožitje. Njej sledi po pomenu lastna družina. Novi raziskovalni podatki, ki jih navajamo v prispevku, kažejo, da prebivalci Slovenije, ki so stari 50 in več let, plebiscitarno pričakujejo od države, njenih uradnikov, vrtcev, osnovnih šol in znanstvenih ustanov temeljno odgovornost za varovanje lepe in pravilne slovenščine v vsakdanji rabi ter pomoč družini pri njenem kulturnem poslanstvu prenašanja materinščine naslednjemu rodu.

The mother tongue is the main tool for communication between people. This applies to all three forms of verbal communication: an entertaining chat, a work conversation, or a personal conversation – particularly the latter. The birth family with its specific way of experiencing and speaking, primarily steer the child towards a particular way of experiencing itself, others and the world, and at the same time, the use of a specific dialect for human co-existence. In terms of importance it is followed by one's own family. New research findings are presented which show that residents of Slovenia over the age of 50 are firmly convinced that the state, its officials, nursery schools, primary schools and academic institutions bear a fundamental responsibility for the protection of beautiful, correct Slovene in everyday use and for providing help to families in their cultural mission of transferring the mother tongue to the next generation.

Lani sem na Seminarju slovenskega jezika, literature in kulture v zaključnem prispevku *Slovenščina – orodje človeškega dialoga* (Ramovš 2010) predstavljal spoznanja o tem, da imajo slovenščina in drugi slovenski jeziki dve jezikovni poti, po katerih človek prihaja v spoznavni stik z naravo, drugimi ljudmi in samim sabo: *empirično* ali *izkustveno*, ki omogoča materialni napredek, in *doživljajsko*, ki omogoča človekov osebnostni razvoj in kakovostno medčloveško sožitje. Ugotavljam, da se ta celostna usmerjenost kaže poleg živega besednega izrazja tudi v značilni osebni glagolski skladnji slovenskega in drugih slovanskih jezikov ter da je aktivno glagolsko govorjenje primernejši način za izražanje odgovornega človekovega življenja in sožitja kot brezosebno samostalniško izražanje, značilno za današnje germanske in romanske jezike. Omenili smo že, da slovenska posebna značilnost – dvojina pristneje in bolj osebno izraža dialog pri komuniciraju med dvema človekom ali skupinama kot množinska oblika. Te ugotovitve so nam bile ob koncu lanskega seminarja dodatna motivacija za učenje in rabo slovenskega jezika v neslovenskem okolju; globinsko so utemeljevale smisel učenja slovenščine in drugih slovanskih jezikov, ki so s svojim bolj osebnim doživljanjem in govorico bistveno dopolnilo germanskemu in romanškemu mišljenju za celosten in skladen razvoj Evrope, v tem času pa še zlasti za naš skupen razvojni dvig iz današnje demografske, ekonomske in ekološke krize.

Letos bomo v tem prispevku ostali pri isti temeljni nalogi slehernega izobraževanja, ki je osvajanje znanj in veščin za kakovosten osebni razvoj ter za skladno sožitje z ljudmi in naravo.

To naložbo bomo pogledali z vidika družine, ki je osnovna in vseživljenjska šola komuniciranja, še prej pa osnovna in vseživljenjska šola tistega, iz česar jezik in komuniciranje izvirata: človekovega doživljanja sebe, drugih ljudi in sveta.

Jezik je orodje za komuniciranje

Ljudje vzpostavljamo stik in izmenjavo z drugimi ljudmi in stvarni poleg nagonskega načina kot živali tudi na zavesten, osebni, namenski način: z njimi občujemo ali komuniciramo, kot rečemo z mednarodno uveljavljeno tukko latinskega porekla. Komuniciranje je človeška prednost pred ostalo naravo. Od hominizacije pred tremi milijoni let s komuniciranjem postopoma ustvarjamo kulturo. Komuniciranje med ljudmi se dogaja na tri načine.

Najbolj prvinsko komuniciranje je **vedenje**: geste, mimika, drža telesa, gibanje in vsi preostali nebesedni izrazi človekovega vedenja, ki imajo za drugega nek pomen ali sporočilo. Nebesedna govorica z vedenjem je prvinska, celostna, doživljajska, njen vsebinsko sporočilo je neločljivo zlito s čustvenim nabojem. Zato je nebesedno komuniciranje z vedenjem odločilnega pomena za sožitje med ljudmi, za njihove odnose, razmerja in sodelovanje. Že tukaj poudarimo dejstvo, da se nebesedne ali vedenjske govorice naučimo s posnemanjem, predvsem v zgodnjem otroštvu v rodni družini.

Drugi način komuniciranja so človekova **dejanja**, ki jih stori drugemu ali zanj. Strokovna literatura posebej ne govori o dejanjih kot načinu komuniciranja, razen kolikor so dejanja oblika vedenja. Na temelju svojega dolgoletnega celostnega antropološkega preučevanja komuniciranja ugotavljam, da človekova zavestna dobra ali slaba dejanja mnogokrat odločilno povežejo ali ločijo dva človeka oziroma človeške skupine. To se dogaja še posebej v primerih, ko sta nebesedno in besedno izražanje šibka, pomanjkljiva, nepristna, lažniva ali kako drugače nekongruentna. Vsekakor so dobra dejanja z drugim ali zanj v dolgotrajnem odnosu najbolj trden način občevanja.

Tretje in glavno komunikacijsko ali občevalno orodje med ljudmi je **jezikovna govorica**. Glasovni izrazi, besede in njihove povezave so orjaški sistem simbolov, s katerim si med seboj posredujemo, kar mislimo, čutimo, doživljamo, hočemo ali nočemo, želimo ali nam je odvratno, kar obujamo preteklega v svojo zavest in kar načrtujemo za prihodnost; z govorico naslikamo sebi in drugim realno vsakdanjost in tudi nepredstavljive abstraktne zadeve. Govorica je nepogrešljiv pogoj za človekov osebni (ontogenetski) razvoj, prav tako pa za filogenetski razvoj človeštva, posameznih narodov in drugih skupnosti.

Že prastari misleci so poznali vrednost in pomen besednega jezika za sožitje med ljudmi. Konfucij je npr. na vprašanje, česa se najprej lotiti za modro in uspešno upravljanje skupnosti, odgovoril: »Zagotovo razčiščenja pojmov.« In to trditev takole utemeljil:

Če pojmi niso točni, potem besede ne ustrezajo; če besede ne ustrezajo, se dejanja ne uresničijo; če se dejanja ne uresničijo, potem morala in umetnost ne uspevata; če morala in umetnost ne uspevata, kazni ne zadevajo prav; če kazni ne zadevajo prav, potem ljudstvo ne ve, kam naj človek položi roke in noge. Zato naj plemeniti skrbi za to, da bo vsekakor znal pojme spraviti do prave besede in svoje besede na vsak način uresničiti v dejanjih. Plemeniti ne trpi, da je v njegovih besedah nekaj v neredu. (Konfucij 1988: 166.)

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

Danes je struktturna analiza besednega jezika enakovredna arheologiji pri spoznavanju kultur iz davne preteklosti in pri razlagi današnjega kulturnega in političnega stanja, kot to raziskuje npr. svetovno znani Noam Chomsky (1989). Pozornost na govorico je nepogrešljiv način za rast in terapijo partnerskega in družinskega odnosa (Engl, Thurmaier 1995).

Kakor razlikujemo tri načine komuniciranja – z vedenjem, dejanji in besedno – tako smo tudi besedno komuniciranje med ljudmi razvrstili v tri skupine: klepet, delovni in osebni pogovor (Ramovš 2007a: 37).

Klepet je govorjenje o čemer koli, kar je sogovornikoma ali sogovornikom zanimivo v danem trenutku, za življenje in sožitje pa te pogovorne vsebine niso posebno pomembne. Klepet je namenjen sprostitvi, razvedrilu, sproščenemu skupnemu bivanju in površnemu medsebojnemu povezovanju med ljudmi. Pri klepetu je pomembno le to, da je pošten in ne škodi nikomur, da ne preide v obrekovanje ali opravljanje odsotnih. Klepeta se ni treba učiti, verjetno se ga tudi ne da. Navadimo se ga spontano v družini in ostalem socialnem okolju, kjer živimo. Na tak način vse življenje oblikujemo in spreminjamo svoj slog klepetanja.

Delovni pogovor je medsebojno posredovanje sporočil, ki so povezana z delom, sodelovanjem, organizacijo časa, dejavnostmi in sožitjem, z učenjem in izobraževanjem, z zaslužkom in koristnostjo, z zadovoljevanjem človekovih osnovnih materialnih, duševnih in socialnih potreb, z vsem, kar omogoča, da ljudje preživimo telesno, duševno in socialno. Delovni pogovor se dogaja v medčloveškem razmerju, kjer lahko prispevek vsakega merimo s časom, denarjem, pravicami, dolžnostmi ali drugimi merili. Delovni ali poslovni pogovor ima svoje zakonitosti in pravila. Danes je učenje poslovnega komuniciranja, javnega nastopanja, govorništva in drugih oblik delovnega pogovora predvsem v ospredju zanimanja menedžerjev, politikov, časnikarjev in vseh drugih, ki hočejo imeti pomembnejšo vlogo v poslovнем in družbenem življenju. Tudi za družinsko sožitje je pomembno, da se navadimo dobrega dogovarjanja o delu in vsem drugem, kar omogoča uspešno družinsko poslovanje in sožitje.

Osebni pogovor se dogaja v ozračju osebne bližine človeka s človekom ali v majhni skupini. Dogaja se v osebnem odnosu, kjer človek ne računa, kaj daje in kaj bo prejel, kjer »odnese« drugemu v dar del samega sebe: svoje doživljanje, svoje izkušnje, želje, stiske in kjer vse to od drugega sprejema, ne da bi pri tem doživil svojo manjvrednost ali čutil, da se je pri njem zadolžil. Z osebnim pogovorom se ljudje človeško povezujemo v občestvo, ki nas počlovečuje in nam omogoča v življenju doživljati nekaj globlje človeške sreče in smisla. Predvsem pa je osebni pogovor gradivo za človekovo osebnostno rast. Za osebni pogovor se zdi, da je v današnji družbi najbolj zanemarjen in da ga mnogi zelo pogrešajo. Zadnja leta odkriva znanost tudi njegove zakonitosti, in sicer predvsem pozitivna psihologija, sociala in psihoterapija pri raziskovanju uspelih zakonov in družin (Covey 1998) ter tudi uspelega osebnega prostovoljstva, ki je lahko bližnjica pri učenju lepšega sožitja. Na tej osnovi nastajajo praktična pravila za lep osebni pogovor in praktični tečaji za njegovo učenje in vadbo (Engl, Thurmaier 1995; Ramovš 2007a). Pravila za osebni pogovor so sestavljena iz štirih skupin pravil: iz pravil za klicanje človeka z njegovim imenom, dobro pripovedovanje, dobro poslušanje in dobro molčanje.

V vsakem sožitju so vse tri oblike govorjenja nepogrešljive, vendar ne enakomerno. V delovnem razmerju prevladuje delovni ali poslovni pogovor, osebnega pogovora je morda le za začimbom.

V družinskem sožitju mora biti stalno zadostna mera osebnega pogovora, da družina obstane in izpolni svoje poslanstvo, seveda pa je tudi v družini nemogoče preživeti brez velike količine dobre-ga delovnega dogovarjanja. V prijateljevanju morda prevladuje klepet, vsekakor pa osebni pogovor nad delovnim.

Torej ni nobenega dvoma, da je besedna govorica učinkovito človekovo orodje za povezovanje človeka z drugimi ljudmi in človeških skupin med seboj. Prav tako ni dvoma, da je pomanjkljivo razvita ali napačno uporabljana besedna govorica huda prepreka za lepo sožitje in sodelovanje ljudi v paru, družini, manjših ali večjih skupinah in v celotni družbi. Vsekakor pa je jezik v celoti namenjen komuniciraju ali občevanju med ljudmi. Odločilno vprašanje je, kje se človek uči svojega jezika za vsakdanje komuniciranje z drugimi ljudmi?

Vloga družine pri učenju komuniciranja

Že lani sem v svojem seminarskem prispevku omenil, da je velik ljubitelj človeške besede, zlasti lepe slovenske besede, Anton Trstenjak (1906–1996), rad poudarjal, da je lepa in bogata materinščina neprecenljiva dota, če jo človek dobi od staršev v družini (Trstenjak 1989). Globoko antropološko resnico o vrednosti jezika za medčloveško sožitje je rad izrazil s stavkom: »Človek je človeku človek po besedi.« Ko rečemo, da je slovenščina naš materni jezik, dobesedno povemo, da je prvinska psihosocialna dediščina, ki se nam je vtisnila v strukturo in delovanje naših možganov skupaj z njihovim primarnim razvojem. Zato so povsem logične pripovedi o zagrizenih protislovenskih »ponemčencih« na avstrijskem Koroškem, ki so prej zanikali svoje slovensko poreklo in jezik, v starostni demenci pa znali govoriti samo slovensko.

Ko govorimo o slovenskem jeziku kot materinščini, imamo seveda v mislih t. i. domače narečje oz. narečni krajevni govor, saj je le-ta mnogim prava materinščina, skupni knjižni jezik pa je že drugi jezik, ki se ga naučimo, da nam omogoča skupno narodno zavest, skupno kulturo in je osnova za lažje učenje tujih jezikov. Ko govorimo, da je družina glavna učiteljica lepe slovenščine, se to nanaša predvsem na narečno ali tisto obliko slovenščine, ki je namenjena za govorno komuniciranje in hkrati za globoko osebno doživljanje vrednosti jezika.

Jezik je v celoti naučeno vedenje, toda prvi ali materni jezik mnogo bolj kot katero koli drugo vedenje. To je navzven – iz socialnega vidika – temeljna struktura vedenja in izražanja, od znotraj – psihološko – pa je temeljna struktura človekovega mišljenja in celostnega doživljanja, ki je edini izvir vsega človekovega vedenja (Ramovš 1990). Vsaka družina goji svoj ter nekoliko svojevrsten način doživljanja in s tem nekoliko svojevrsten način govorjenja. Tega specifičnega osebnega doživljanja se otrok nauči v družini. Specifično družinsko doživljanje sprejme za svoje »materno doživljanje«, posledica tega pa je njegov specifični osebni način govorjenja; govorjenje je namreč v celoti zunanj izraz človekovega doživljanja. Družina je torej dobesedno osnovna šola jezika, in sicer odločilna osnovna šola predvsem za govorni in pogovorni jezik, ki ju osvajamo skozi pripovedovanje zgodb oz. z opisovanjem konkretnega dogajanja, izkušenj, doživljanja. Če pa upoštevamo celotno komuniciranje, je rodna družina še odločilnejša učiteljica nebesednega komuniciranja z vedenjem. Ker pa današnja družina ob koncu tisočletne tradicije še vedno doživlja globoko krizo vzorcev vedenja za medgeneracijsko prenašanje vrednot (Ramovš 1995), so starejši in mlađi negotovi tudi pri primarnem doživljanju in učenju maternega jezika. Doživljanje slovenščine kot

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

svojega osnovnega občevalnega jezika in njegovo učenje postaja v veliko večji meri kot nekoč tudi za rojene Slovence stvar osebnega odločanja in zavestnega dela skozi vse življenje.

Ko smo izrekli spoznanje o današnji zahtevi po vseživljenjskem učenju slovenščine kot maternega jezika, se nismo oddaljili od vloge in pomena družine. Pri vseživljenjskem učenju materinščine seveda nima svoje vloge rodna družina matere, očeta, bratov, sester in starih staršev, ampak človekova lastna družina. Ta je vse odraslo življenje in starost prostor njegovega najglobljega doživljanja, komuniciranja in ostalega vedenja – tako rodna kot lastna družina sta metropola človeških izkušenj, v kateri kraljuje materni jezik (Ramovš 1993). Če se človek v svoji družini zavestno usmerja v učenje celostnega doživljanja sebe, drugih ljudi, narave in kulture, se s tem vede ali nevede usmerja tudi v nenehno plemenitenje svojega jezika. Učinkovito, to je dialoško komuniciranje med ljudmi vadimo vse življenje v mikrosocialnem ozračju svoje družine. Za njo so pri tem razvrščene druge vseživljenjske šole jezika: prijateljska družba, delovna tovarišija, znanci, javna občila, šole govorništva ipd. Vsekakor se vse življenje učimo jezika za sporazumevanje in sodelovanje v družini, osebni in širsi družbi krajevne, narodne, državne, verske in drugih skupnosti, vse tja do svetovne. Lastna družina kot vseživljenjska šola doživljanja sebe, drugih in sveta je torej temeljna vseživljenjska šola, kjer izboljšujemo ali slabšamo svoje veštine za komuniciranje. Dvig komuniciranja pa je danes temeljni pogoj za uspešno reševanje današnje demografske (Ramovš 2007b), ekonomske, ekološke in vrednostne krize.

Trstenjak je ugotavljal, da je družina žarišče vseh vrednot (Trstenjak 1994), živ povezovalec vseh vrednot pa je jezik družine. Ostaja nam še vprašanje, kdo naj danes pomaga družini, da bo kakovostna vseživljenjska šola maternega jezika.

Ljudje upravičeno pričakujejo, da bo slovenska vlada varovala materni jezik

Na Inštitutu Antona Trstenjaka za gerontologijo in medgeneracijsko sožitje smo leta 2010 izvedli raziskavo *Stališča, potrebe in zmožnosti, ki jih imajo prebivalci RS stari 50 in več let na področju zdravja in socialnega funkcioniranja*. V njej smo zbrali odgovore 1.047 ljudi, ki predstavljajo reprezentativni vzorec prebivalstva, starega 50 in več let, v vsej Sloveniji. Rezultate raziskave pripravljamo za objavo v znanstveni monografiji. V raziskavi je bilo tudi nekaj vprašanj o tem, kako dosledno naj bi Slovenci varovali slovenski jezik v javni rabi ter kdo in kako naj to izvaja. Poglejmo, kaj pravijo.

Na vprašanje, ali menite, da bi morali imeti proizvodi, ki so v prodaji v Sloveniji, informacijo na ovoju tudi v slovenščini, je jasno pritrdilno stališče izrazilo kar 99,5 %. Ta odstotek predstavlja 750.000 prebivalcev Slovenije. Le pol odstotka sodelujočih meni, da na ovoju proizvodov, ki so v prodaji v Sloveniji, ni potrebna informacija tudi v slovenščini.

Naslednje vprašanje se je glasilo, kdo naj bi predpisoval obvezno informacijo v slovenščini. 87,7 % jih meni, da je to dolžnost Republike Slovenije, 10,1 % to nalaga Evropski uniji, preostala 2,3 % pa sta navedla odgovor drugo. Povprašali smo tudi, kdo naj bi izvajal opremljanje proizvodov v prodaji z informacijami na ovoju v slovenščini, in dobili naslednje odgovore: za domače proizvode naj to storiti proizvajalec in za tuje proizvode uvoznik, takega mnenja je 68,3 % sodelujočih, to naj storiti prodajalec, 28,4 %, odgovor drugo je izbralo najmanj prebivalcev, in sicer 3,2 %.

Vprašali smo tudi, kakšno stališče imajo glede mešanja tujih besed in besedil v vsakdanjo rabo v Sloveniji. Odgovori so naslednji: 78,1 % sodelujočih je izbralo odgovor, da so odločno proti temu

in da je treba ohraniti v vsakdanji rabi v Sloveniji lepo slovenščino, 17,3 % jih je do rabe tujih besed in besedil v vsakdanji rabi v Sloveniji neopredeljenih, rabe tujih besed in besedil ne podpirajo in jih niti ne moti, 2,2 % jih podpira rabo tujih besed in besedil v vsakdanjem sporazumevanju v Sloveniji, odgovor *drugo* pa je izbral 2,3 % sodelujočih.

Iz raziskave navajamo še tabelo odgovorov na nekatere trditve o varovanju slovenščine v javni rabi ter o javni skrbi za lepoto, pravilnost in razvoj slovenščine.

Tabela 1: Koliko se strinjate z naslednjimi trditvami?

	povsem se strinjam (%)	delno se strinjam (%)	se ne strinjam (%)
1. Inšpektorji in sodišča bi morali z nadzorom in kaznovanjem skrbeti za lepo slovenščino v javni rabi.	74,8	17,2	8,0
2. Obstojec Sektor za slovenski jezik pri Ministrstvu za kulturo bi moral imeti pristojnosti in sredstva za učinkovito skrb za lepo slovenščino v vsakdanji rabi.	84,3	13,3	2,4
3. Inštitut za slovenski jezik pri SAZU bi moral javnosti redno posredovati svojo strokovno presojo javne rabe in smernice za ohranjanje lepe slovenščine.	84,1	13,8	2,1
4. Inštituti in fakultete vseh znanstvenih in strokovnih smeri bi morali skrbeti za lepo strokovno slovenščino na svojem področju.	91,3	7,9	0,9
5. Naučiti otroke lepe slovenščine v govorjenju in pisanju bi morala biti vrtcem in osnovnim šolam osnovna vzgojno-izobraževalna naloga.	94,1	5,6	0,3
6. Odločilno vlogo pri ohranjanju lepe slovenščine v vsakdanji rabi v prihodnje bo imela družina.	82,5	15,8	1,8
7. Državni in drugi uradniki v javni upravi so dolžni uporabljati lepo slovenščino.	94,0	5,3	0,7
8. Radio in televizija imata odločilni vpliv na slovenščino v vsakdanji rabi, zato bi se morala njuna moralna in pravna odgovornost do jezika povečati.	90,4	9,0	0,6
9. Civilna društva, ki s svojo dejavnostjo razvijajo in podpirajo rabo lepe slovenščine, bi morala država pri tem moralno in materialno podpirati.	81,6	16,0	2,4

Vir: Inštitut Antona Trstenjaka za gerontologijo in medgeneracijsko sožitje, 2010, N = 1.047.

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

Prebivalstvo Slovenije, ki je staro 50 let in več, plebiscitarno izraža svoje stališče, da je osnovna dolžnost države Slovenije varovati slovenski jezik, skrbeti za njegov razvoj ter za pravilno in lepo rabo v javnosti. Dolžnost državnih uradnikov, da uporabljam lepo slovenščino, se uvršča takoj na drugo mesto za vrtci in osnovnimi šolami, ki pa so tudi javne državne ustanove. Vsakokratna izvoljena slovenska oblast ima torej legitimno pravico, da od svojih uradnikov, izobraževalnih in vzgojnih služb zahteva rabo in učenje pravilne in lepe slovenščine. Naslednji na lestvici, od katerih ljudje pričakujejo rabo lepe in pravilne slovenščine, so inštituti in fakultete vseh znanstvenih smeri ter radio in televizija – tudi to so ustanove, ki so bodisi državne ali imajo državno dovoljenje za delovanje oziroma koncesijo.

Šola lahko postane boljša pomoč družini pri komuniciranju

Tabela 1 prikazuje, da se kar 82,5 % prebivalcev Slovenije, starih 50 in več let, povsem strinja s trditvijo, da bo odločilno vlogo pri ohranjanju lepe slovenščine v vsakdanji rabi v prihodnje imela družina, 15,8 % se s trditvijo le delno strinja. Skupno jih torej več kot 98 % sodelujočih meni in ima živo izkušnjo, da je družina osnovna in vseživljenjska šola maternega jezika in komuniciranja v lepi domači slovenščini. Več kot 700.000 današnjih prebivalcev Slovenije, ki so stari 50 in več let, s svojim prepričanjem in izkušnjo pritrjuje naslovu našega predavanja. To je precej več, kot jih je bilo rojenih v Sloveniji; po podatkih iste raziskave je v Sloveniji rojenih 89,4 %, v drugih republikah nekdanje skupne države Jugoslavije 9,5 % in malo nad 1 % v državah, ki po drugi svetovni vojni niso spadale v Jugoslavijo.

Naša raziskava je torej postregla z jasnim odgovorom na vprašanje, kdo naj najbolj neposredno pomaga družini opravljati njeno temeljno kulturno nalogu, da v njej govorijo lepo domačo slovenščino. Vrtcem in osnovnim šolam nalagajo ljudje najvišjo dolžnost naučiti otroke lepe slovenščine v govorjenju in pisanju. Predvsem pri učenju lepšega in bolj ustreznega govorjenja, to je pripovedovanja zgodb in svojega doživljanja ter dobrega poslušanja, imajo slovenski vrtci in šole veliko neizkoriščenih možnosti pri svojem poslanstvu. Prevladujoč esejski trening kritičnosti je enostranski, zgolj storilnostni – ljudi ne usposablja za vsakdanje toplo človeško komuniciranje in usklajevanje sožitja v družini, službi in družbi. Po raziskavi vrtcem in šolam sledijo javni državni in kulturni servisi: državni uradniki, znanstvene ustanove in javna občila. Ker pa učitelje, državne uradnike, znanstvenike in časnikarje šola univerza, je odločilna tudi njena vloga, da družini pri učenju lepe govorne in pisne slovenščine oblikuje kakovostne pomočnike. Univerza je torej glavno orodje države za varovanje in razvijanje slovenščine v javni rabi.

Trden, pravilen in lep materni jezik je pogoj za vseživljenjsko osebnostno rast in ravnotežje ljudi, za njihovo urejeno sožitje in sodelovanje. Tega pogoja ne more nadomestiti noben tuj jezik. Materinščina ljudem omogoči skladno vsakdanje komuniciranje v rodni in lastni družini. S tem jim podari največji kos življenjske sreče.

Literatura

- CHOMSKY, Noam, 1989: *Znanje jezika: o naravi, izviru in rabi jezika*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
COVEY, R. Stephen, 1998: *7 navad zelo uspešnih družin: oblikovanje žlahtne družinske kulture v nemirnem svetu*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

- ENGL, Joachim, THURMAIER, Franz, 1995: *Wie redest du mit mir? Fehler und Möglichkeiten in der Paarkommunikation.* Freiburg-Basel-Wien: Herder V. (Številni ponatisi; slovenski prevod: Kako govorиш z menoj? Dobra in slaba partnerska komunikacija. Ljubljana: Inštitut Antona Trstenjaka, 2005.)
- KONFUCIJ, 1988: *Pogovori.* Ljubljana: Cankarjeva založba.
- RAMOVŠ, Jože, 1990: *Doživljanje, temeljno človekovo duhovno dogajanje.* Ljubljana: Založništvo slovenske knjige.
- RAMOVŠ, Jože, 1993: Družina – metropola človeških izkušenj. Elisabeth Lukas: *Družina in smisel* (Družinska knjižnica, 27). Celje: Mohorjeva družba. 193–221.
- RAMOVŠ, Jože, 1995: Današnja kriza vzorcev vedenja za medgeneracijsko prenašanje vrednot v družini. Jože Ramovš (ur.): *Družina: zbornik predavanj in razprav na osrednjih strokovnih prireditvah v Sloveniji v letu družine v Cankarjevem domu v Ljubljani, 25. in 26. oktober 1994.* Ljubljana: Inštitut Antona Trstenjaka za psihologijo, logoterapijo in antropohigieno. 263–288.
- RAMOVŠ, Jože, 2005: Učenje lepšega sožitja je naša največja živiljenjska priložnost. Joachim Engl, Franz Thurmaier: *Kako govorиш z menoj? Dobra in slaba partnerska komunikacija.* Ljubljana: Inštitut Antona Trstenjaka. 149–175.
- RAMOVŠ, Jože, 2007a: *Prostovoljski dnevnik.* Ljubljana: Inštitut Antona Trstenjaka.
- RAMOVŠ, Jože, 2007b: Učenje partnerske komunikacije kot odločilni dejavnik odločanja za rojstvo otroka in za krepitev nove solidarnosti med generacijami. Janez Malačič, Matjaž Gams (ur.): *Slovenija pred demografskimi izzivi 21. stoletja: zbornik 10. mednarodne multikonference Informacijska družba – IS 2007, 8. do 9. oktober 2007, zvezek B* (Informacijska družba). Ljubljana: Institut Jožef Stefan. 98–101.
- RAMOVŠ, Jože, 2009: Medgeneracijsko sožitje. *Kakovostna starost 12/1.* 104–105.
- RAMOVŠ, Jože, 2010: Slovenčina kot orodje človeškega dialoga. Vera Smole (ur.): *Slovanstvo v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi.* 46. SSJLK. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 107–114.
- TRSTENJAK, Anton, 1989: *Skozi prizmo besede.* Ljubljana: Slovenska matica.
- TRSTENJAK, Anton, 1994: *O družini. Izbrana dela Antona Trstenjaka 1.* Ljubljana: Inštitut Antona Trstenjaka.

Izbirni tečaji

Jezikoslovni

Vidovič Muha

Literarni

Pezdirc Bartol

Blažić

Parada mladih

Zupan

Smotlak

Erzetić

Kern

Palaić

Ada Vidovič Muha

Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 811.163.6'37'373.611'373.74:81'367

Poglavlja iz besedotvorja¹

(Zasnova jutranih tečajev SSJLK)

Besedotvorje se skupaj z netvorjenimi poimenovanji, pomenotvorjem in tvorjenjem stalnih besednih zvez uvršča med poimenovalne možnosti, izhajajoče iz lastnega jezika. – Tako na ravni besedotvornih postopkov kot propozicijskih besedotvornih pomenov predstavlja del skladenjske problematike.

Word formation, along with simplex lexical items, the formation of new meanings and the formation of permanent word combinations are among the referential possibilities in one's mother tongue. Thus both at the level of word-formation procedures and propositional word formation meanings this represents a syntactic issue.

Besedotvorje je bilo v klasični, zlasti predstrukturalni interpretaciji razumljeno znotraj morfološke problematike, se pravi, omejeno predvsem na vrsto in distribucijo obrazil oz. obrazilnih morfemov, po možnosti tudi na predstavitev korpusa, ki so ga predstavljali. – Tvorbeno-pretvorbeno jezikoslovje je povezalo problematiko obrazilnih morfemov s skladnjo. S tem je pomembno okrepilo celovitost jezikovnega sistema, se pravi medsebojno odvisnostno razmerje njegovih sestavin, in tako hkrati odprlo možnost odgovora na vprašanje o pomenski izvornosti teh morfemov. Vzpostavila se je možnost pretvorbene zveze med tvorjenimi (obrazilnimi) morfemi in tisto skupino leksemov (slovarskih besed), ki jim s svojo pomensko ekstenzivnostjo ustrezajo. Mogoče se je namreč strinjati s stališčem Isačenka, da je vsaka morfemizacija, ki jo razumemo kot postopek nastajanja morfemov, hkrati tudi pomenska abstrakcija oz. pomensko posploševanje. – Tudi število in vrste besedotvornih pomenov določenih tvorjenih samostalnikov je mogoče utemeljiti s pretvorbeno povezavo teh pomenov s sestavinami pomenske podstave (propozicije) povedi. Skladenjski pretvorbeno-tvorbeni pristop omogoča določitev merit in s tem objektivizacijo tipologije tako besedotvornih postopkov kot besedotvornih pomenov.

Besedotvorna problematika je v predstavljenem prispevku ločena na dva temeljna sklopa – na izrazno podobo tvorjenke in na njen skladenjsko navezo; s pretvorbeno-tvorbenim postopkom je pri slednji utemeljena različnost besedotvornih vrst, z naslonitvijo na propozicijo stavčne povedi pa tudi različnost besedotvornih pomenov določenih samostalnikov.

1

O izrazni podobi tvorjenk je mogoče govoriti v zvezi z morfemsko sestavo in razvrstitevjo obrazil in seveda posledično tudi v zvezi z morfemsko sestavo besedotvorne podstave.

1 Predstavljena besedotvorna tematika je iz monografije *Slovensko skladenjsko besedotvorje*, ki je v tisku; tam je tudi navedena ustrezna literatura. Gre za drugo, vendar dopolnjeno in razširjeno izdajo *Slovenskega skladenjskega besedotvorja ob primerih zloženk*, ki je izšla že 1988. leta in bila v nekaj mesecih razprodana.

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

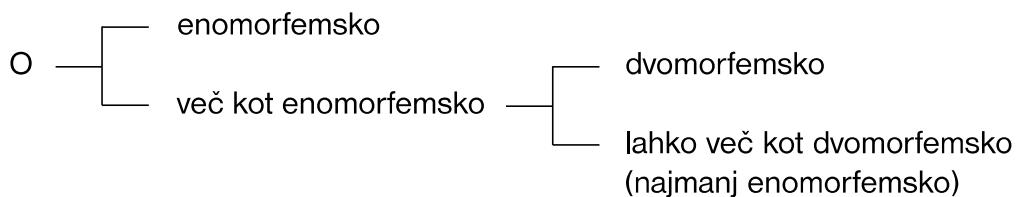
Na izrazni ravni se tvorjenka loči od netvorjenke po večji morfemski obremenjenosti, se pravi, da ima vsaka tvorjenka najmanj en morfem več glede na netvorjenko; vsaka tvorjenka je torej ločljiva na besedotvorno podstavo in obrazilo:

$$Tv = \mathbf{B}Po + O:$$

hiš-ica; pra-domovina; zob-o-zdravnik

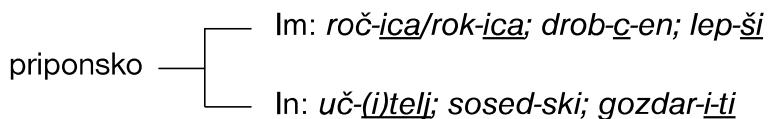
Legenda: Tv – tvorjenka, $\mathbf{B}Po$ – besedotvorna podstava, O – obrazilo

Glede na morfemsko sestavo je obrazilo lahko eno- ali večmorfemsko, slednje ločimo zopet glede na predvidljivost razvrstitve na dvo- ali več kot dvomorfemska.

1.1 Enomorfemsko obrazilo

(a) $\mathbf{B}Po + Op$

Legenda: Op – priponsko obrazilo, Im – modifikacijska izpeljava, In – navadna izpeljava

(b) $Opr + \mathbf{B}Po$

predponsko – Se: *iz-pisati; proti-/anti-fašist*

Legenda: OPr – predponsko obrazilo, Se – sestavljenka

(c) $\mathbf{B}Po- + Om + -\mathbf{B}Po$

medponsko – Zom: *sever-o-vzhod; golf-ø-igrišče*

Legenda: Om – medponsko obrazilo, Zom – medponskoobrazilna zloženka: $\mathbf{B}Po-$ – prvi del $\mathbf{B}Po$; $-\mathbf{B}Po$ – drugi del $\mathbf{B}Po$

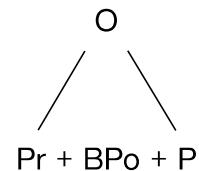
1.2 Dvomorfemsko obrazilo

(a) $O = Pr + P$

predponsko-priponsko – Tpz:

Pri-mor-je, pod-nož-je;
v-član-(i)ti, ob-kol-(i)ti

Legenda: Tpz – tvorjenka iz predložne zveze

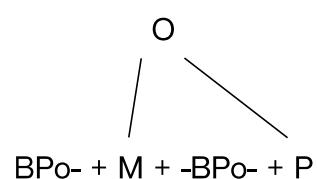

(b) $O = M + P$

medponsko-priponsko – Zm-p:

čas-o-pis-ø; dolg-o-las-ø;
dobr-o-srč-en

Legenda: Zm-p – medponsko-priponska zloženka, M – medpona

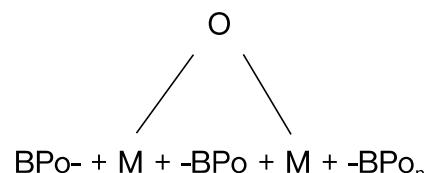

1.3 Več kot dvomorfemsko obrazilo

(a) $O = M + M \dots$

priredne zloženke – Z+:

slovensk-o-anglešk-o-nemški

Legenda: Z+ – priredne zloženke,
-BPo_n – odprta možnost delov BPo

2

Na **pretvorbeno-tvorbeni ravni** je mogoče ločiti štiri temeljne besedotvorne postopke (besedotvorne vrste), zaznamovane črkovno od (a) do (č). Posamezni postopki so določeni glede na to, katera sestavina skladenjske podstave (SPo) – besedne zveze, iz katere po pretvorbenem postopku nastaja zveza morfemov z lastnostjo (tvorjene) besede – se pretvarja v obrazilo: trije od (a) do (c), ki so za slovenščino in sploh slovanske jezike temeljni, izhajajo iz podredne skladenjske podstave, tip (č) iz priredne.

2.1

Iz podredne skladenjske podstave se lahko pretvarja v obrazilo **jedro**, zaznamovano z $[x_1]$, gre za tip **(a)**, **podredno slovnično razmerje**, izraženo predložno-končniško ali tudi samo končniško, zaznamovano pa s poševnico $\{/ \}$, gre za tip **(b)**, in **odvisni del** skladenjske podstave, zaznamovan z $[x_2]$, gre za tip **(c)**. Oglati in zaviti oklepaji, torej $[]$ in $\{ \}$, predstavljajo obrazilno pretvorbeno vrednost sestavin skladenjske podstave. Povedano je mogoče zapisati:

SPo $\rightarrow x_1/x_2$

SPo $\rightarrow (a) [x_1/] x_2, x_1 \rightarrow \text{Zaim ali Glag}_p, x_2 \rightarrow \text{Sp ali Sč}, [] \rightarrow \text{P//Op},$
tip *misl-ec, do-kolen-ka, vrv-o-hod-ec*

SPo $\rightarrow (b) x_1 \{/ \} x_2, x_1 \rightarrow -\text{Zaim} (\text{ali } -\text{Glag}_p), (\text{navadno Sam}_1), x_2 \rightarrow -\text{Sp} (\text{ali } -\text{Sč}),$
 $\{ \} \rightarrow \text{Om}, \text{tip } \text{avt-o-garaža}$

SPo $\rightarrow (c) [x_2/] x_1, \text{modifikacijski tip}, [] \rightarrow \text{Op ali Opr, tip } \text{mož-ak, pra-ded}$

Tip **(a)** izloča naslednje podtipe:

(a₁) navadna izpeljava (In): v x_2 je ena predmetnopomenska beseda, tvorjenka pa **navadna izpeljanka**, npr. *misl-ec* \leftarrow [tisti, ki] misli[-ø], $[] \rightarrow -(e)c$, misli-; *kolesar-i-ti* \leftarrow [biti] kolesar[-ø], $[] \rightarrow -i-ti$, kolesar-. Obrazilo enomorfemsko – **priponsko obrazilo**;

(a₂) tvorjenje iz predložne zveze (Tpz): v x_2 (Sp) je predmetnopomenska beseda obvezno v predložnem sklonu – **tvorjenka iz predložne zveze**, npr.: *do-kolen-ka* \leftarrow [tista, ki je] {do} kolen{-ø}, $[] \rightarrow -ka$, $\{ \} \rightarrow \text{do-, -kolen-}$; *brez-rok-ø* \leftarrow [tak, ki je] {brez} rok{-ø}, $[] \leftarrow \emptyset$, $\{ \} \rightarrow \text{brez-, -rok-}$. Obrazilo dvomorfemsko – **predponsko-priponsko**;

(a₃) medponsko-priponsko zlaganje (Zm-p): v x_2 (Sp) sta dve predmetnopomenski besedi v podrednem skladenjskem razmerju, npr. *pism-o-noš-a* \leftarrow [tisti, ki] nosi[-ø] pism{-a}, $[] \rightarrow -(j)a$, $\{ \} \rightarrow -o-$, pism-, -nos-; **pism-o-nos-(j)a*, pismonoša; tvorjenka je **medponsko-priponska zloženka**. Obrazilo je dvomorfemsko – **medponsko-priponsko**.

Tip **(b) medponskoobrazilno zlaganje (Zmo):** $x_1 \{/ \} x_2, \{ \} \rightarrow -\text{Om-}, x_1, x_2 \rightarrow \text{BPO}$; tvorjenka je **medponskoobrazilna zloženka**, npr. *avt-o-garaža* \leftarrow garaža {za} avt{-o}, $\{ \} \rightarrow -o-$, avt-, -garaža. V SPo medponskega obrazila je slovnični pomen – v navedenem primeru predlog za s (tožilniško)

končnico. S slovničnopomensko skladenjsko podstavo medponskega obrazila je dokazana njegova morfemskost in s tem potrjena (eno)besednost tipov *angor-a-volna* ← volna {iz} angor{-e}), les {iz} Slovenij{-e} → *Slovenij-a-les*, *golf-ø-igrišče* ← igrišče {za} golf{-ø}. Gre torej za isti tip kot pri izrazno samostojnem o-jevskem medponskem obrazilu, tip *sever-o-vzhod* ← vzhod {ob}sever{-u}.

Legenda: *Zaim = zaimek; Glagp = glagolski primitiv; Sp = prilastkov odvisnik; Sč = stavčni člen; P = pripona; Op = priponsko obrazilo; Sam = samostalnik; Opr = predponsko obrazilo; M = medpona; Om = medponsko obrazilo; [] = pretvorljivost v obrazilo; / = podrednost; // = ali.

Tip (c) glede na pomen x_2 – v obrazilo pretvorljive (določajoče) sestavine SPo – loči dva podtipa; $x_2 \rightarrow$ Op, Opr:

(c₁) modifikacijska izpeljava (Im): x_2 količinska pridevniška beseda (pri samostalniških tvorjenkah) – nedoločni števnik več, *veliko* – ali kakovostni pridevnik (merni ali s pomenom pozitivnega/negativnega čustvenega razmerja): *tovariš-ija* ← [več] tovariš[-ev], [] → -ija, tovariš-; *mož-ak* ← [velik] mož [-ø], [] → -ak, mož-; *brat-ec/-ina* ← [dober/slab] brat[-ø], [] → -ec/-ina, brat-.

Prislov v x_2 je ob pridevniškem ali glagolskem jedru (x_1); pomen prislova je vzporeden s pridevniškim pomenom – izraža večjo ali manjšo razsežnost lastnosti, npr. *bled-ikav* ← [malo] bled[-ø], [] → -ikav, bled-; pozitivno ali negativno čustveno razmerje, npr. *hod-k-a-ti* ← [čustveno pozitivno] hod-i-ti, → -k-i-ti, hod-, stopnjo, npr. *čist-ejši* ← [bolj] čist[-ø], [] → -ejši, čist-;

(c₂) sestava (Se): zelo pogosta je pri tvorbi glagola – x_2 je globinski prislov kraja, redkeje časa, npr. *iz-vleči* ← vleči [iz], [] 'ven' → iz-, -vleči; *pred-pakirati* ← pakirati [pred], [] → 'prej' → pred-, -pakirati; pri sestavljenem samostalniku je x_2 vrstni pridevnik navadno s časovnim ali hierarhičnim pomenom, npr. *pra-ded* ← nekdanji ded, [] → pra-, -ded.

2.2

(č) priredno zlaganje: v skladenjski podstavi je priredno razmerje, npr. *slovensk-o-nemški* ← slovensk{-i in} nemški, { } → -o-, slovensk-, -nemški.

3

O besedotvornem pomenu lahko govorimo pri vsaki tvorjenki, saj, kot rečeno, ima vsaka tvorjenka najmanj en morfem več kot netvorjenka, se pravi, da je najmanj za en morfem pomensko bolj obremenjena od netvorjenke. Vendar pa ostaja dejstvo, da je samo pri samostalniških tvorjenkah tipa (a) – pri tistih torej, ki v (priponsko) obrazilo/pripono vedno pretvarjajo zaimensko jedro skladenjske podstave – mogoče ta pomen pretvorbeno povezovati s pomensko podstavo (propozicijo) povedi. Tovrstnih besedotvornih pomenov je lahko samo toliko, kolikor je sestavin propozicije; skladni so tudi s propozicijskimi pomeni stavčne povedi. Upravičeno jih torej imenujemo propozicijskokategorialni ali kratko propozicijski. Vsi besedotvorni pomeni samostalnika, vključno s propozicijskimi, so predstavljeni tabelarno (Tabela 1).

Tabela 1: Tvorba samostalnika

tip (a) loči propozicijske besedotvorne pomene						
Povedje	Delovalniki/Aktanti				Okoliščine	
	D _{1ž+}	D _{1ž-}	D ₄	D ₆	O _k	O _c
D, L/S	Vd, NI/p	Pd, PI/p	Rd	Sd	Md/kjer je Kdo/kaj	Čd/ko je kaj
[to, da]	[tisti, ki] _{ž+}	[tisti, ki] _{ž-}	[to, kar]	[to, s čimer]	[tam, kjer]	[tedaj, ko]
<i>zna-nje</i>	<i>uč-(i)telj</i>	<i>vlač-(i)lec</i>	<i>br-(a)nje</i>	<i>ced-(i)lo</i>	<i>gost-(i)lna</i>	<i>že-tev</i>
<i>bel-in-a</i>	<i>bel-ec</i>	<i>bel-ič</i>			<i>čajn-ica</i>	<i>mlad-ost</i>
<i>grdob-ija</i>	<i>peč-ar</i>	<i>vod-ik</i>			<i>cen-ik</i>	<i>bož-ič*</i>
Primeri za navadno izpeljavo – In (a ₁)						
<i>brez-del-je</i>	<i>brez-dom-ec</i>	<i>pod-brad-ek</i>			<i>pred-mest-je</i>	<i>pred-pust-ø</i>
Primeri za tvorjenje iz predložne zveze – Tpz (a ₂)						
<i>zob-o-bol-ø</i>	<i>čud-o-del-ec</i>	<i>vetr-o-lov-ø</i>	<i>čas-o-pis-ø</i>	<i>kol-o-maz-ø</i>	<i>pesk-o-kop-ø</i>	<i>list-o-pad-ø</i>
<i>mnog-o-glas-je</i>	<i>pet-o kolon-aš-</i>	<i>dv-o-cev-ka</i>			<i>dv-o-reč-je</i>	<i>tri-ø-meseč-je</i>
Primeri za medponsko-priponsko zlaganje – Zm-p (a ₃)						

tip (b) Zlaganje z medponskim obrazilom – Z _{om}	
Om izrazno samostojno (-o/-e-)	Om homonimno s končnico
<i>sever-o-vzhod, zob-o-zdravnik</i>	<i>volt-o-meter, Slovenij-a-vino (avt-o-klepar)</i>

tip (c)	
Modifikacijska izpeljava – Im	Sestava – Se
<i>rok-ica; mož-in-a; otroč-ad</i>	<i>pra-domovina; pod-oficir</i>

tip (č) Priredno zlaganje – Z ₊	
<i>Breznik-Ramovš</i>	

4

Lahko povzamemo:

1 **Enomorfemska obrazila** so tako po izvoru kot po razvrstitvi (distribuciji) treh tipov – priponska, če se razvrščajo desno od besedotvorne podstave, predponska, če se razvrščajo levo, in medponska, če se razvrščajo znotraj nje; slednja razvrstitev je pogojena z najmanj dvokorenostjo besedotvorne podstave.

1.1 Priponska obrazila so pretvorba

– jedrnega dela skladenjske podstave, zaznamovanega z x_1 , se pravi iz zaimka ali glagolskega primitiva, tip (a₁); tvorjenke so navadne izpeljanke (In), npr. *misl-ec*, *gor-ski*, *god-ova-ti*;

– odvisnega dela skladenjske podstave, zaznamovanega z x_2 , tip (c₁); tvorjenke so modifikacijske izpeljanke, npr. *medved-ek*, *lep-ši*, *korak-c-a-ti*;

1.2 Predponska obrazila so pretvorba odvisnega dela skladenjske podstave, x_2 torej, tvorjenke so sestavljenke (Se), tip (c₂), npr. *pra-domovina*, *a/ne-moralen*;

1.3 Medponska obrazila so pretvorba slovničnega (podrednega) pomena skladenjske podstave, tvorjenke so medponskoobrazilne zloženke (Zom), tip (b), npr. *kin-o-dvorana*.

2 Dvomorfemska obrazila

 so glede na razvrstitev sestavnih morfemov dveh tipov:

2.1 Predponko-priponska obrazila, sestavljena iz predpone, kjer gre za pretvorbo slovničnega pomena, sestavljenega iz predloga in njemu ustrezne končnice, ter pripone, pretvorbe zaimenskega jedra oz. glagolskega primitiva; predpona se razvršča levo od besedotvorne podstave, pripona desno; gre za tvorjenke iz predložne zveze (Tpz), tip (a₂), npr. *pod-nož-je*, *o(b)-bre(ž)-ni*, *pred-pas-a-ti*;

2.2 Medponko-priponska obrazila, sestavljena iz medpone, pretvorbe slovničnega pomena, končnice in ev. predloga, ter pripone, pretvorbe zaimenskega jedra oz. glagolskega primitiva; medpona se razvršča znotraj besedotvorne podstave, kar pogojuje njen dvodelnost, pripona je desno od nje; tvorjenka je medponko-priponska zloženka (Zm-p), tip (a₃), npr. *bacil-o-nos-ec*, *cestn-o-promet-ni*, *gost-o-besediti*.

3 Medponko **obrazilo** je lahko **več kot dvomorfemsko**, najmanj pa **enomorfemsko**, ko gre za priredne zloženke; gre torej lahko za enomorfemsko medponko obrazilo ali za obrazila, sestavljena iz več medpon; po izvoru so tovrstna obrazila slovničnopomenska iz prirednega veznika {in}; tvorjenke so, kot rečeno, priredne zloženke (Z₊), tip (č), npr. *bel-o-modr-o-rdeč*.

Glede besedotvorne podstave velja pravilo, da mora biti njen korenški morfem (ali več korenških morfemov) tudi v (predmetnopomenski) besedi skladenjske podstave. Pri medponskih obrazilnih morfemih je besedotvorna podstava najmanj dvo-, lahko pa seveda tudi večdelna.

Mateja Pezdirc Bartol

Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 821.163.6–31–93.09"20":316.356.2:173

Podobe družin v sodobnem slovenskem mladinskom romanu

V okviru jutranjega tečaja bomo predstavili pet reprezentativnih sodobnih slovenskih mladinskih romanov, za katere je značilna problemska tematika oziroma tako imenovane tabu teme. Vseh pet besedil opisuje mladostnike v zanje nerešljivi stiski, ki pogosto izvira prav iz neustreznih družinskih razmer in odnosov. Odnos med mladostnikom in njegovo družino bomo opazovali v besedilih: *Lažniva Suzi* Dese Muck, *Poletje na okenski polici* Irene Velikonja, *Baraba* Janje Vidmar, *Ledene magnolije* Marjane Moškrič in *Gimnazijec* Igorja Karlovška.

On the morning course we shall present five representative contemporary Slovene novels for young people, which are characterised by social problems or taboo themes. All five texts present adolescents facing irresolvable situations, often stemming from inappropriate family relations. The relationship between adolescents and their family shall be examined in the following works: *Lažniva Suzi* by Desa Muck, *Poletje na okenski polici* by Irena Velikonja, *Baraba* by Janja Vidmar, *Ledene magnolije* by Marjana Moškrič and *Gimnazijec* by Igor Karlovšek.

Slovenska mladinska proza: teoretična izhodišča

Slovenska mladinska proza je znotraj mladinske književnosti najbolj raznolika in razvejana zvrst mladinske književnosti, ki jo teoretiki (Kobe 1987: 165; Saksida 2001: 526–27) najpogosteje delijo glede na odnos do resničnosti: prvo skupino predstavlja iracionalna, neresničnostna proza, ki je postavljena v domišljiški, čudežni svet, v katerem se odvijajo dogodki, osebe, predmeti, ki ne obstajajo znotraj našega izkustvenega sveta (najpogostejsa vrsta je pravljica), drugo skupino pa predstavlja resničnostna oziroma realistična proza, kamor uvrščamo tista dela, pri katerih se besedilna resničnost giblje v okvirih izkustveno preverljivega sveta, pri čemer si avtorji prizadevajo, da bi čim bolj avtentično oblikovali vsakdanjo problematiko otrok in mladostnikov v njihovem realnem okolju.

Realistično mladinsko prozo deli Marjana Kobe v tri modele glede na starost glavne literarne osebe, in sicer je to lahko otrok v starostnem obdobju do osmega oziroma devetega leta starosti, mladostnik med desetim in štirinajstim letom, tretji model pa predstavljajo besedila, v katerih je glavna oseba mladostnik med petnjastim in osemnjajstim letom; prav zadnji model je tisti, v katerega uvrščamo tudi besedila, ki jih bomo analizirali v nadaljevanju, za katerega je po M. Kobe značilno, da so to že obsežnejša, včasih kar romaneskno zasnovana besedila, v katerih prevladuje prvoosebna pripoved, značilen je pogovorni jezik in mladostniški sleng, tematizirana pa je predvsem mladostnikova stiska s samim sabo in trenja s svetom odraslih (1987: 165–179).

Dragica Haramija mladinsko realistično prozo deli glede na vrstne in žanrske oznake na kratko realistično prozo, na realistično pripoved in na realistični mladinski roman, pri čemer nas bo v nadaljevanju zanimal zlasti zadnji, še posebej njegov podtip socialno-psihološki roman (2003: 171–180; 2010: 85–91), ki odpira mladinsko književnost različnim problemskim, predvsem tabuiziranim temam. Kot piše Darja Lavrenčič Vrabec, veljajo 60. leta v mnogih evropskih državah,

zlasti v Skandinaviji in Ameriki, postopoma pa tudi drugje, za čas prelamljanja tabujev mladinske književnosti. Literarna dela so začela prikazovati drugačno, ne več idealizirano otroštvo, starši pa niso več prikazani kot nezmotljive avtoritete, temveč nemočni in s številnimi napakami. V mladinskih delih se je začelo odkrito pisati o problemih odraščanja, detabuizacija pa se je najprej pokazala na področju spolnosti (najstniška nosečnost, abortus, kontracepcija, homoseksualnost ...) in nato ob razpadu tradicionalne družine (ločitev staršev, matere samohranilke, starši alkoholiki ...). V 90. letih v mladinsko književnost prihajajo nove teme, kot so AIDS, spolna zloraba, iskanje spolne identitete, posilstvo, smrt, brezdomstvo, narkomanija, rasizem ... (Lavrenčič Vrabec 2001: 43–44). V slovenskem prostoru nastaneta v 60. oziroma 70. letih dva romana o najstniški nosečnosti, in sicer *Gimnazijka* (1967) Antona Ingoliča in *V sedemnajstem* (1972) Iva Zormana. *Lažniva Suzi* (1997) Dese Muck pa načenja vrsto vprašanj, ki so se v slovenski mladinski književnosti ob koncu drugega tisočletja komaj začela pojavljati, za tem delom pa je nastala množica socialno-psiholoških romanov, s katerimi doseže mladinska literatura detabuizacijo (Haramija 2009: 106).

Odnos med mladostnikom in družino v mladinskem romanu

V skladu z letošnjo temo seminarja bomo opazovali odnos med mladostnikom in družino v petih reprezentativnih mladinskih romanih, od katerih so bili štirje nagrajeni z nagrado večernica za najboljše mladinsko delo posameznega leta. Besedila odstirajo različne tabu teme, vezane na družinsko življenje, od socialne bede, različnih vzgojnih principov, družinskega nasilja in spolne zlorabe, ter tako nudijo vpogled v temnejše plati mladostnikovega odraščanja.

Lažniva Suzi (1997) Dese Muck je pripoved o najstnici, ki se ob koncu osnovne šole preseli v novo okolje. Iz želje po sprejetosti in pozornosti novim sošolkam opisuje svoje bogate starše, vilo in fanta, v resnici pa Suzi živi v zelo skromnih razmerah, v stanovanju brez kopalnice, njena mama je kuharica, oče pa soboslikar, ki se vdaja pijači in gledanju televizije.

Boleče se je zavedala svoje mame poleg sebe: debela, v pošvedranih škornjih, v starem oguljenem sivem zimskem plašču s sprijetim umetnim krznom na ovratniku je premetavala smrečice in se prepirala s trgovcem. Oče se je pijano majal poleg mame, pol manjši od nje, izžet in z rdečimi zgaranimi rokami, ki se jih je gotovo videlo celo z gradu, ki je vstajal iz megle nad njimi. (Muck 1997: 20.)

Vse njeni olešano življenje je tako le plod domišljije, saj bi tudi Suzi rada živila tako kot nekatere njene sošolke, v popolni družini, kjer družinski člani kramljajo ob pitju čaja iz porcelanastih skodelic. Ker se Suzi svoje realnosti sramuje, beži v laži, vendar sčasoma prav laži postanejo njena največja teža, saj resnica pride na dan in Suzi doživi sramoto ter izločenost iz šolske družbe. Na končnem izletu v Kranjski Gori po naključju doživi svojo prvo spolno izkušnjo, v nadaljevanju pa tudi strah, da je noseča. Ko začne Suzi obiskovati gimnazijo, je videti, kot da bo njenih težav konec, saj najde veliko strast v obiskovanju dramskega krožka, zagleda pa se tudi v mladega režiserja Matjaža. Vendar pride njena preteklost na dan, soočiti se mora tudi z očetovo bolezni in smrtjo, v svoji izgubljenosti seže po tabletah in skuša narediti samomor, vendar jo rešijo in sledi zdravljenje v psihiatrični kliniki. Suzi na svoji poti odrščanja naleti na številne ljudi, ki jo imajo radi in razumejo njene neustreerne družinske razmere ter ji želijo pomagati: takšna je prijateljica Hedvika, učiteljica Pirnatova, psihilater, fant Matjaž, pa tudi z mamo se sčasoma zblizata in si zaupata. Humorno napisana pripoved

tudi resnejše teme premaga z mladostniškim vitalizmom in energijo ter zlasti z avtoričino držo, ki je vedno na strani Suzi, kljub njenim mladostnim napakam je ne obsoja in ne moralizira.

Poletje na okenski polici (2006) Irene Velikonja je pripoved, postavljena v počitniški čas in obsega devet počitniških tednov, kar nakazuje že razdelitev poglavij. V središču je odraščajoča najstnica, ki skozi prvoosebno pripoved (zanimivo dejstvo je, da nikoli ne izvemo, kako je glavni osebi ime) odstira svoja ljubezenska doživljanja in družinske odnose. V času počitnic sprva veliko časa prezivi na okenski polici, ki ji pomeni zatočišče, od koder lahko iz varne razdalje opazuje življenje okoli sebe in nestrnno pričakuje, kdaj bo zagledala Gregorja, fanta, ki vsako leto pride na počitnice in za katerega je prepričana, da sta si usojena.

Na prvi pogled gre za neproblematično najstnico, saj je z odliko končala prvi letnik gimnazije, je skrbna, odgovorna, le malce zaprta vase in sramežljiva. Mama je ločena, pripovedovalka pa vikende preživilja pri očetu, njegovi mladi ženi Maši in dojenčici Eli. Vzgoja njunih staršev je precej različna, oče je sproščen in spontan, mama pa jo ima za svoj življenjski projekt in jo ves čas želi obvarovati pred pastmi življenja ter jo s svojo vzgojo duši. Pripovedovalka doživi hud udarec, ko med očetovimi fotografijami zagleda mladostno sliko mame, ki v marsičem odstopa od njenih vzgojnih principov, zato se čuti izigrana, mamo pa vidi kot dvolično osebo, ki ji prepoveduje, kar je sama počela v mladosti. Mama ji pojasni, da je sama zanosila v tretjem letniku in da ni želela, da se hčeri zgodi isto, saj ji želi le najbolje.

Marsikaj v zvezi z maminim življenjem mi je ostalo popolnoma nejasno. Vendar sem imela občutek, da je bila vsaj malo iskrena in da neprijetnosti ni zavijala v celofan, kot je to počela po navadi. Ampak menila sem, kar malce hudobno, da se bo morala mami še zelo potruditi, če bo hotela razčistiti med nama. Niti malo ji nisem že lela zadeve olajšati. Pravzaprav sem bila prepričana, da sem jaz uboga žrtev, nad katero se vsi izživljajo. Morda sem v svojem gnevnu malo pretiravala, ampak res sem mislila, da bi bil čas, da mi vsi skupaj počasi pustijo malo odrasti. (Velikonja 2006: 123.)

Skozi poletni čas in številne dogodivščine ugotovi, da si je Gregorjevo podobo preveč idealizirala in postopno začne preživljati čas z Anžetom, mama ob novem prijatelju doživi preobrazbo in postaja bolj odprta, njuni pogovori pa odkriti in razumevajoči.

Ledene magnolije (2002) Marjane Moškrič so po strukturi ambicioznejše zasnovano mladinsko delo, saj je pripoved retrospektivno zasnovana in podana fragmentarno. Roman na subtilen in iskren način skozi perspektivo prvoosebne pripovedovalke prikaže občutljivo temo družinskega spolnega nasilja. Lucija je rahločutna, neproblematična najstnica, ki kot otrok doživi ločitev mame od propadlega in zapitega očeta ter njen ponovno poroko s šarmantnim in bogatim lepotcem iz mesta. Očima ji zavidajo vse prijateljice, saj je prijazen in jo razvaja z dragimi darili in oblekami. Vendar pa Lucija vseskozi ve, da nekaj ni v redu, da jo očim nadzira, se vtika v njen življenje, se je dotika, preži nanjo in jo nekega dne tudi posili.

Stari se je spet in spet spravljal name in v glavi sem skovala na tisoče načrtov, kako se mu bom uprla. Kako ga bom ... Kaj vse mu bom ... Nikoli nisem storila nič. Me je ohromil. Bilo je znova in znova, vedno kot prvič. In potem otrpel, zavozlan jezik. Sem iskala mamine oči. Jo s pogledom prosila, rotila. Moraš vedeti. Moraš pomagati. Ti si moja mama. Ti veš. Meni je tako slabo. Tako hudo. Meni ni dobro. (Moškrič 2002: 57.)

Za Lucijo se pričenja pekel, o katerem ne upa nikomur govoriti – zaradi strahu pred očimom in zaradi lastnega gnusa in sramu. Lucijine prijateljice opazijo spremembo, vendar jih Lucija ne spusti blizu, prav tako zavrača vse poskuse zbližanja s strani prijatelja Niko. Mama si njen spremenjeno vedenje razлага zgolj kot pubertetniške muhe, saj zaradi čustvene zasvojenosti verjame možu in noče videti hčerine stiske, dokler Lucija ne doživi psihičnega zloma. Premestijo jo v drug kraj, v internat, kjer košček za koščkom sestavlja dogodke za nazaj in se počasi spet odpira prijateljem in svetu okoli sebe.

Baraba (2001) Janje Vidmar je mladinski roman, v katerem 16-letni Matej Filipič z vzdevkom Tizi pripoveduje o svoji družini in odraščanju, ki ga zaznamuje družinsko nasilje. Materin novi mož namreč družino ustrahuje, pogosti so prepriki, vpitje, treskanje z vrati in potem tudi udarci. Fizičnemu in psihičnemu izživljanju sta izpostavljena tako mati kot Matej, nekoliko bolje jo odnese le njegova 12-letna polsestra Rebeka.

Navsezadnje se je vame naselilo kruto spoznanje, da me tepe iz navade, kar tako, za hec, ker sme, ker mu tega nihče ne prepreči, ker sva z matko njegova boksarska vreča, ker ne bo nikoli odnehal, nikoli. (Vidmar 2001: 38–39.)

Dom tako Mateju ne pomeni varnosti in sprejetosti, temveč nenehen strah in skrb za preživetje, kar se sčasoma odraža tudi v njegovem delikventnem vedenju: Matej šprica šolo, popiva, vlamlja v kleti, krađe, sreča pa se tudi z medvrstniškim izsiljevanjem in nasiljem ulice ter v nekem trenutku postane tudi sam nasilen. Posledice občuti tudi mama, ki se ne zmore soočiti s fizično močnejšim možem in svoje težave utaplja v alkoholu. Vendar pa je Matej v resnici nežen in razmišljajoč fant, ki čuti potrebo po bližini, ljubezni, sprejetosti, kar se sprva kaže v odnosu do matere, ki jo ima resnično rad, med njima zavlada posebna vez, saj skušata drug drugega zaščititi, kasneje pa v odnosu do dekleta Bise, ob kateri občuti neko novo notranjo moč. Prelomni trenutek pomeni hud preprič na vratih stanovanja, ko mama možu jasno pove, da se bo ločila, nato pa med prerivanjem pade po stopnicah in mora v bolnišnico, saj se nato začne zrelostni izpit za vse osebe: mama ima končno čas za razmislek, Bisa očima prijavi socialni službi, Matej pa bo odšel k teti v drug kraj in novo šolo. Roman se tako konča z nakazano misijo, da vsi odrastejo, se zavejo svojih napak in da je še možnost za pravo pot.

Gimnazijec (2004) Igorja Karlovška je prvoosebna pripoved občutljivega, razmišljajočega in nadpovprečno inteligentnega fanta Petra Janežiča, ki je po krivem obsojen zaradi smrti najboljšega prijatelja Tadeja. Peter zaradi šoka ne more govoriti, je prestrašen, izgubljen, vendar ne najde opore niti v družini (ločena mama ne ve, kaj bi sama s sabo, oče pa si je ustvaril novo družino in sina noče niti videti) niti v sodnem sistemu, saj ta deluje rutinsko in se ne trudi poiskati resnice. Petra tako pošljejo v prevzgojni dom Radeče, kjer se sreča s fizičnim nasiljem, izsiljevanjem in šikaniranjem starejših fantov, pazniki in vzgojitelji pa razmeram niso kos. Še naprej se mu dogajajo krivične obtožbe, tako da v luči zavoda postaja že nepoboljšljivi kriminalец. Peter ne razume, zakaj se mu vse to dogaja, vendar ve, da mora vzdržati. Počuti se izdanega in zavrženega tako s strani inštitucij kot družine, še posebej, ko se mama preseli v Nemčijo k svojemu novemu moškemu.

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

Vseh mojih sedemnajst let se je razgubilo z vetrom, ki je potegnil med zidovi, razgaljen kakor otrok v odvitih plenicah sem hlepel po stiku z njo.

Zdaj je ne bo domov ... Saj nima več doma. Božič bo in novo leto, šla bo v Ukrajino, pozabila bo name. Pozabila.

Ne grem več v Radeče. Ne morem, ne morem.

Ne morem.

Prazen sem, samo lupina, tanek balon, ki brez kože drgeta v lednjem vetrju. (Karlovšek 2004: 305.)

Izhod iz nasilnega vsakdana mu predstavlja obiskovanje šole in reševanje matematičnih nalog, postopoma se v njem prebujajo tudi nežna čustva do sošolke Polone, ki pa jih nova obtožba in njeni straši kmalu končajo. Razumevanje najde tudi pri zdravnici Metki, ki mu ob novih dokazih pomaga vložiti pritožbo, na podlagi katere je na koncu oproščen. Roman je tako prikaz psihe fanta, ki mora prehitro odrasti, se boriti do konca, vendar prezivi in pred njim je novo življenje.

Družinsko življenje danes in njegova upodobitev v mladinski književnosti

Alenka Švab v knjigi *Družina: od modernosti k postmodernosti* ugotavlja, da družinsko življenje danes bolj kot karkoli zaznamuje raznolikost, kompleksnost in spremenljivost, pri čemer pa to ni posledica naključja ali prehodnosti, temveč so družinske spremembe postmoderna specifika. »Če naj družina še naprej opravlja svoje temeljne funkcije, se mora tudi spremeniti oziroma sprejeti načelo spremjanja in pluraliziranja kot pogoj svojega obstoja. To je novost družinskega življenja v postmodernosti.« (2001: 178–179.) Avtorica v nadaljevanju piše, da je v preteklosti prevladoval en model družinskega življenja, in sicer nuklearna družina, danes pa je slika bolj pisana, družine sestavljajo neporočeni pari z otroki, reorganizirane družine, istospolne družine, enostarševske družine idr. Tudi v predstavljenih literarnih besedilih smo lahko opazovali raznolikost družin, vendar pa prevladuje opisovanje razpada tradicionalnih družin, pogoste so ločitve in prikaz reorganizacije družin ob vnovični poroki. Predvsem so prikazane disfunkcionalne družine, saj njihovi člani ne uspejo vzpostaviti ustreznih medsebojnih odnosov. Starši/družina/dom ne nudijo mladostniku opore, varnosti, ljubezni in sprejetosti, v nekaterih primerih postane prav dom mladostnikov največji pekel. V obravnavanih besedilih tako ne gre za prikaz srečnega in nekonfliktnega otroštva, temveč temnih strani življenja, odraščanje je prikazano problemsko, saj je v ospredju mladostnikova stiska, njegov čustveni svet in doživljjanje. Posledice so neustrezno, neprilagojeno, delikventno vedenje, mladostnik želi biti slišan, želi opozoriti na svojo stisko, vendar si starši njegovo vedenje pogosto napačno razlagajo oziroma imajo toliko svojih nerešenih konfliktov, da mladostnikove težave prezrejo. Vendar pa vsa obravnavana dela ob koncu nakazujejo možnost rešitve, med starši in mladostnikom pride do streznitve in pomiritve, kar mladostniku šele omogoča normalno odraščanje, ali kot zaključi Matej v romanu *Baraba*: »Takrat sem spoznal, stari, da sem na pravi poti!« (Vidmar 2001: 189.)

Viri

- KARLOVŠEK, Igor, 2004: *Gimnazijec*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
MOŠKRIČ, Marjana, 2002: *Ledene magnolije*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
MUCK, Desa, 1997: *Lažniva Suzi*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
VELIKONJA, Irena, 2006: *Poletje na okenski polici*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
VIDMAR, Janja, 2001: *Baraba*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Literatura

- HARAMIJA, Dragica, 2003: Žanri slovenskega mladinskega realističnega romana. Miran Hladnik (ur.): *Slovenski roman. Obdobja 21*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 171–180.
HARAMIJA, Dragica, 2009: *Sedem pisav: opusi sedmih sodobnih slovenskih mladinskih pisateljev*. Maribor: Mariborska knjižnica.
HARAMIJA, Dragica, 2010: Sodobni slovenski socialno-psihološki mladinski roman. Alojzija Zupan Sosič (ur.): *Sodobna slovenska književnost (1980–2010)*. Obdobja 29. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 85–91.
KOBE, Marjana, 1987: *Pogledi na mladinsko književnost*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
LAVRENČIČ VRABEC, Darja, 2001: Bolečina odraščanja: droge, seks in ... *Otrok in knjiga* 52. 40–51.
SAKSIDA, Igor, 2001: Mladinska književnost. Jože Pogačnik idr.: *Slovenska književnost III*. Ljubljana: Državna založba Slovenije. 405–468.
ŠVAB, Alenka, 2001: *Družina: od modernosti k postmodernosti*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Milena Mileva Blažić

Pedagoška fakulteta, Ljubljana

UDK 821.163.6-34-93(091)"1850/20":316.356.2

Podobe družin v kratki sodobni pravljici

V izbirnem literarnem tečaju bo na kratko predstavljena podoba družine v literarni zgodovini slovenske mladinske književnosti in periodizacija od 1850 do 2010, s posebnim poudarkom na reprezentativni mladinski produkciji od 2000 do 2010 (2011).

This elective literary course will look at how the family has been depicted in Slovene literature for young readers and at specific periods from 1850 onwards, with a special emphasis on representative juvenile literature from 2000 to 2010 (2011).

1 Starejša in novejša slovenska mladinska književnost ter sodobna klasika

1.1

V obdobju starejše slovenske književnosti oz. v predobdobju (mladinske) književnosti (1550–1850) v delih **Trubarja**, **Valvasorja**, **Pohlina**, **Staniča**, **Vodnika** idr. je bila družina pojmovana v tradicionalnem smislu kot ožja (jedrna) in razširjena (npr. »hišna« družina pri Trubarju).

1.2

Značilno besedilo iz obdobja novejše slovenske književnosti, ki je hkrati začetno obdobje slovenske mladinske književnosti od 1850–1900, je delo Frana Levstika *Kdo je napravil Vidku srajčico* (1877). V avtorski pravljici je predstavljena enostarševa družina oz. vdova s sedmimi otroki, ki preživlja družino tako, da vsak dan služi »od zore do mraka«. Značilno besedilo za prvo polovico 20. stol. je tudi koncept tradicionalne razširjene družine, npr. v avtorski pravljici **Josipa Ribičiča Miškolin** (1931). Za Miškolinovo družino velja tipična podoba razširjene družine in celo delo otrok (starejši otrok varuje mlajšega). Na koncu se bratranec in sestrična poročita, kar odpira novo vprašanje sorodstvenih porok. Predstavljeni sta dve okolji, zasebno družinsko in javno šolsko, kjer učitelj s fizičnim kaznovanjem disciplinira učence ter vzbuja strah socialno šibkih (mišja družina) pred apriorimi avtoritetami (mačka).

1.3

V sodobni slovenski mladinski književnosti – sodobni klasiki, v letih od 1950 do 1980, je družina pogosta tema. To je čas na prehodu iz ruralnega v urbano okolje, čas, v katerem so matere dobine zaposlitev. Tipično besedilo z obravnavo enoroditeljske družine je napisala **Kristina Brenk** in ga izvirno poimenovala *Mamaočka (Golobje, sidro in vodnjak*, 1960). V njem tematizira problematiko enoroditeljskih družin, ločenih žensk in vdov, ki so ostale same z otroki in v času ekonomskega pomanjkanja po drugi svetovni vojni večinoma same skrbele za otroke. Zanimivo je tudi dejstvo, da

je avtorica v zbirki *Prva domovina* (1973) prikazala svojo družino iz Horjula v času med prvo in drugo svetovno vojno, kjer je mati »naša mama«, omenja pa še botro, teto, omenja tudi delo otrok (npr. ko otroci nesejo koscem zajtrk ipd.). Zanimivo je, da avtorica implicitno omenja žensko socialno mrežo, ki skrbi za otroke (botra, naša mama, prijateljice, teta, učiteljica), in upodobi istovetenje lika matere z naravo v besedilu *Mati lipa*, ki otroku simbolno pomaga, ga spremila in varuje. Avtorica omenja tudi dedka, duhovnika, očeta, vendar le kot avtoritete v povezavi z javno sfero. Zanimiv je tudi koncept bratjenja dečkov, pa tudi živali (lisica in volk), v besedilu z naslovom *Pobratimstvo*, kar je aluzija na »bratske narode« v nekdanji Jugoslaviji (1945–1991). Omenja tudi tragiko matere v besedilu *Črni kos*, kjer babico, kot jo imenuje avtorica, in ptiča kosa druži pogovarjanje o »vsem, kar je že sedem let težilo njeni ubogemu, žalostno srce«. Pogovarjanje s kosom je metafora za materin proces žalovanja za sinom talcem, ubitim v Gramozni jami. Materino druženje s kosom moti avtoriteto »nervoznega« soseda oz. »moža, ki ima odgovorno službo«, zato kletko s kosom pokrije s črnim predpasnikom, zaradi česar kos umre. Socialno čuteča sosedka, deček Andrej in njegova mati, z empatijo, ki vodi k altruizmu, podarita sosedu (neme) zlate ribice. Besedilo je ne le intertekstualna aluzija na Bevkovo delo *Lukec in njegov škorec* (1931), ampak tudi metafora o marginalizaciji žalovanja v zasebnosti. V mladinskem opusu Kristine Brenk vidimo skoraj stoletni medgeneracijski razvoj slovenske družine: otroštvo, kjer je bila izobrazba pri nunah edina možnost za vedoželjno deklico iz Horjula (*Prva domovina*, 1973), materinstvo po drugi svetovni vojni (*Golobje, sidro in vodnjak*, 1960) in podobo babice s humanističnimi vrednotami v času potrošniško usmerjene družbe (*Obdarovanja*, 2001).

2 Sodobna slovenska mladinska književnost

V času 1980–2010 se v slovenski mladinski književnosti jasno vidi razvoj v smeri problemske mladinske književnosti, ta se odraža tudi v družini, ki je družbeni pokazatelj razmer in v kateri se na mikro ravni zrcalijo makro spremembe, zato je družina prikazana heterogeno in problemsko.

Sodobni klasik **Tone Pavček** je v številnih pesmih tematiziral družino oz. vzgojne prijeme tradicionalnih in sodobnih družin (*Če bi bil vsemogočen (kot nisem)*), podobo starih staršev (*Kdo je babica in kdo stara mama, Kdo je najboljši ded*), podobo staršev (*Kaj vse je tata, Oče, Super mama*), tematizira celo otroka v nosečnosti (*Plodu*), plenice imenuje »bele zastave«, rojstvo (*Rojstvo*), v »novorojenčkovi pesmi« *Nasmeh* pa zagovarja otrokove pravice.

Nova podoba družine in družinskih članov je v pesmi **Saše Vegri Mama pravi, da v očkovi glavi** (1978); predvsem pa v zbirki s pomenljivim naslovom *To niso pesmi za otroke ali kako se dela otroke* (1983), v kateri avtorica problematizira predvsem medgeneracijsko nasilje odraslih do otrok (*Zakaj odrasli tepejo otroke*), smrt otrok (*Zakaj?, Kje lahko imajo otroci luknje, Zakaj umirajo ljudje in zakaj se umre*), govor o spočetju (*Kaj delajo ritke, Kako se dela otroke*) in vrstniško nasilje (»*Jembenti*«, *reče mulc*), kar je intertekstualna aluzija na *Dumo* (1964) Tomaža Šalamuna). Avtorica neidealizirano obravnava motiv kompetitivnosti (tekmovalnosti) sorojencev (*Joj, zakaj sestre živijo?, Joj, zakaj bratje živijo?*), sosedov (*Čarovnice iz stolpnice, Vseveda sosed*) in drugih članov ožje in širše družine.

Sodobna problematika iskanja identitete v biološki in socialni družini je nazorno prikazana v kratki sodobni pravljici **Svetlane Makarovič Netopir Kazimir** (*Svetlanine pravljice*, 2008). Mladinski opus avtorice je sam po sebi obsežen in kakovosten ter zaslubi samostojno obravnavo, tudi zato, ker

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

redefinira pojem družine (*Pasji in mačji*), kaže samost (*Sapramiška, Vila Malina*), žensko socialno mrežo (*Veveriček posebne sorte*), pogumno mater (*Človek, ne jezi se*), problem dedovanja in ekonomske družine (*Polh si sposodi hruško*), problem kompetitivnosti med sorojenci (*Leva in desna roka*, ki je tudi politična satira), problem koruptivne družine (*Mesečinska struna*), problem sirot (*Potepuh in nočna lučka*) idr. V kratki sodobni pravljici *Netopir Kazimir* je na sodoben način prikazano iskanje identitete, najprej v biološki (družba netopirjev), potem socialni (družina miši) in na koncu v duhovni družini (cerkev). Besedilo temelji na pregovoru oz. frazemu »biti ne tič ne miš«, kar je intertekstualna povezava z Ezopovo basnijo.

Boris A. Novak v *Sodobni baladi* (1990) tematizira podobo brata in sestre, smrt sestre (padec z balkona) in odprt konec v slogu visoke, vendar tragične pesmi. V obdobju med 1990–2010, ko so se zgodile družbene spremembe, ki so vplivale tudi na družinske odnose, se podoba sodobne družine in koncept pomanjkanja nazorno vidita v tričlanski družini (oče, mati, otrok). **Miha Mazzini** izpostavi predvsem pomanjkanje časa (*Čas je velika smetanova torta*, 1999) za vzgojo in izobraževanje otrok, saj ga uravnava družbena ura (nakupi, pot, služba). V prejšnjih obdobjih je bil v ospredju koncept tradicionalne ruralne družine, v sodobnem času pa pride do pluralizma družinskih podob. Podobo enoroditeljske družine in oddaljen motiv posilstva obravnava **Desa Muck** v delu *Kokoš velikanka* (2008), v katerem opisuje, kako družba izkorišča samsko žensko – varuško. Implicitno posreduje hipotezo, da ženska z otrokom ne more polno skrbeti za svoje varovance, kar spominja na razpravo o položaju učiteljic pred stotimi leti, ko je bil njihov zaslužek za polovico nižji kot moški, niso se smelete poročiti in imeti otrok, v primeru poroke oz. materinstva pa so izgubile službo. V kratki sodobni pravljici v slikaniški knjižni obliki *Kako sta se gospod in gospa pomirila* (2008) **Miklavž Komelj** prikaže podobo para brez otrok in koncept sosedske družine (par brez otrok je paralelizem golobjim parom in njihovim mladičem) ter socializacijo ljudi preko živali in kulture (*Benetke*). Zanimivo je, da otrok ni glavna književna oseba, kar je trend tudi v evropski mladinski književnosti. Besedila govorijo o življenju in tematiki odraslih za otroke. Podoba odraslega para je prikazana tudi v kratkih sodobnih pravljicah **Petra Svetine** (*Klobuk gospoda Konstantina*, 2007, *Kako je Jaromir iskal srečo*, 2010). **Neli Kodrič Filipič** v besedilu z nazornimi ilustracijami (*Punčka in velikan*, 2009) prikazuje prenašanje nasilnega medgeneracijskega obnašanja, kjer zaključek kratke sodobne pravljice ne vsebuje individuacije in katarze, osebe pa ne presegajo vedenjskega vzorca. Problemska tematika je prikazana v smislu kompleksne podobe fizičnega in spolnega nasilja v enoroditeljski družini (oče velikan in hči, hči velikanka rodi sina; odprto ostane vprašanje incesta).

Anja Štefan je sodobna slovenska mladinska avtorica, ki je znana kot pesnica, pisateljica in pripovedovalka. V njenem *Lončku na pike* (2008) je viden vpliv ljudskega izročila in koncepta sončnega otroštva, prisotnega od Župančičeve pesmi *Ciciban in še kaj*, Kosovelove *Otok s sončnico*, Pavčkove *Na svetu si, da gledaš sonce* in Novakovega sonetnega venca *Kronanje*. V njej avtorica tematizira različne družinske oblike; najbolj pogosta je tradicionalna patriarhalna družina, oče pa je najpogosteje omenjen na začetku, ko si želi otroka oz. dediča. Mati je omenjena manjkrat, vendar je dejavna kot prenašalka tradicije, čustvena in socialna opora. Sin in hčerka sta omenjena enakovredno, saj je avtorica senzibilno dekodirala uravnoteženo prisotnost obeh spolov. Primer kohezivne družine v širšem pomenu je kratka sodobna pravljica *Bobek in barčica* (2005), kjer je prikazan

deček Bobek in živalski družinski člani njegove širše neformalne družine oz. prijateljske mreže (lisica, medved, miška, zajček, žabica), ki jo vežejo prijateljske vezi in pogled naprej – usmerjenost na reševanje problemov v določeni skupnosti (npr. medved je okoren in prevelik za Bobkov čolniček). Po kratkem malodušju »na obali« in trpnosti se odločijo za tvorno reševanje. Pravljica se zaključi s kohezivno participacijo vseh neformalnih članov »prijateljske« mreže, ki želijo priti z ene strani jezera na drugo stran. Avtorica je intertekstualno pokazala, da je lahko ista stvar za nekatere izgovor (*Mojca Pokrajculja*) in za druge motivacija (*Bobek in barčica*).

Čeprav je Anja Štefan še v vzponu, je njen mladinski opus že vreden znanstvenega raziskovanja. V zbirki pravljic *Za devetimi gorami* (2011) so prisotni različni družinski modeli ožje družine (vdove in vdovci, sirote – brez enega ali obeh staršev, bratje, sestre), družine z več otroki in širše družine (dedek, babica, botra, boter, strici, tete). Zaznamo lahko neposredno povezavo otrok sirot z naravo in živalmi (Sirotica oz. motiv desetnice). Med vsemi pravljicami na določen način izstopa pravljica *Deklica brez rok* s problemsko tematiko, znano tudi v mednarodnem pravljičnem indeksu s številko ATU 706. Gre za tisočletni motiv socializacijskega kaznovanja žensk. Besedilo je postavljeno v primarno družino – oče, mati in hči. To je model reorganizirane družine, in sicer se po smrti biološke matere oče ponovno poroči in dobi hčer. Kot v večini pravljic pride do enostranske kompetitivnosti (tekmovalnosti) mačehe in pastorke. Oče, kar je stalnica v pravljicah, je odsoten, odide v gozd/mesto ali odpotuje, v kratkih sodobnih pravljicah je službeno odsoten. Deklici disciplinsko odsekajo roki: 1) preženejo jo iz primarne družine, kjer si po preizkušnjah v arhetipskem prostoru (gozdu) ustvari svojo družino (poroka z graščakom, rojstvo dvojčkov); 2) kompetitivna tašča jo prežene iz nove družine kot mater brez rok z dvojčkoma. Po številnih preizkušnjah v gozdu materi brez rok s pomočjo slepega in kasneje videčega psa ob čarobni vodi zraseta roki. Pravljica se konča srečno, saj graščak prepozna svojo ženo in dvojčka. Vsi pozitivni protagonisti se vrnejo na graščakov dom, kjer je dobro nagrajeno (graščak, žena in dvojčka) in zlo kaznovano (graščakova mati), kar je značilnost ljudske pravljice. V književnem besedilu gre za kompleksno motiviko iz antike (motiv Filomene), srednjega in novega veka (*Sinjebradec*).

V sodobnem digitalnem času se je povečal interes za ljudsko izročilo, kar dokazujejo številni slovenski mladinski avtorji, ki tradicijo nadgradijo (Svetlana Makarovič, Desa Muck), renovirajo (Anja Štefan) ali parodirajo (Andrej Rozman Roza). Na osnovi pesmi Franceta Prešerna (*Pesem od Lepe Vide*) je **Andrej Rozman Roza** napisal priredož z naslovom *Lepa Vida v akciji* (2010), v kateri parodira tradicionalne odnose in vrednote, posodobi književno dogajanje, ga postavi v sodobni potrošniki čas (nakupovanje) in prostor (Trst), doda sodobne rekvizite (mobilni telefon) ter redefinira in internacionalizira tradicionalne pojme družine.

Značilnost sodobne slovenske mladinske književnosti v času od 1980 do 2010 je problemska tematika, ki jo nekateri avtorji obravnavajo idealizirano (Bina Štampe Žmavc, *Popravljalnica igrač*, 1990), romantično (Kajetan Kovič, *Pajacek in punčka*, 1984) ali problemsko (Kristina Brenk, Saša Vegri, Svetlana Makarovič, Boris A. Novak, Andrej Rozman Roza, Desa Muck, Anja Štefan idr.). Na osnovi kratkega literarnozgodovinskega orisa s poudarkom na izbranih književnih besedilih je razvidno, da je mladinska književnost družbeni, otroci pa družinski seizmograf.

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

Viri

- BEVK, France, 1931: *Lukec in njegov škorec: povest za mladino*. Ljubljana: Mladinska matica.
- BRENK, Kristina, 1960: *Golobje, sidro in vodnjak*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- BRENK, Kristina, 2001: *Obdarovanja*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- KODRIČ FILIPIČ, Neli, 2009: *Punčka in velikan*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- KOMELJ, Miklavž, 2008: *Kako sta se gospod in gospa pomirila*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- KOVIČ, Kajetan, 1984: *Pajacek in punčka*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- LEVSTIK, Fran, 1951: *Kdo je napravil Vidku srajčico*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- MAKAROVIČ, Svetlana, 1998: *Netopir Kazimir*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- MAKAROVIČ, Svetlana, 2008: *Svetlanine pravljice = Svetlana's fairytales*. Dob pri Domžalah: Miš.
- MAZZINI, Miha, 1999: *Čas je velika smetanova torta*. Ljubljana: Založba Kres.
- MODERNDORFER, Vinko, 1954: *Mojca Pokrajculja: koroška pripovedka*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- MUCK, Desa, 2008: *Kokoš velikanka*. Ljubljana: Sodobnost International.
- NOVAK, Boris A., 1991: *Oblike sveta: pesmarica pesniških oblik*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- PAVČEK, Tone, 1996: *Majnice: fulaste pesmi*. Ljubljana: Mladika.
- PAVČEK, Tone, 1998: *Deček gre za soncem: pesmi o mladoletju*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- PAVČEK, Tone, 2009: *Majhnice in majnice: pesmi mnogih let za mnoge bralce = Budding songs, maying songs: poems of many years for many readers*. Dob pri Domžalah: Miš.
- RIBIČIČ, Josip, 1931: *Miškolin: povest za mlade*. Ljubljana: Mladinska matica.
- ROZMAN ROZA, Andrej, 2010: *Izbrane Rozine v akciji. Pesmi za odrasle od 13. leta naprej*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- ŠTAMPE ŽMAVC, Bina, 1994: *Popravljalnica igrač*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- ŠTEFAN, Anja, 2005: *Bobek in barčica*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- ŠTEFAN, Anja, 2008: *Lonček na pike*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- ŠTEFAN, Anja, 2011: *Za devetimi gorami*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- SVETINA, Peter, 2007: *Klobuk gospoda Konstantina*. Ljubljana: DZS.
- SVETINA, Peter, 2010: *Kako je Jaromir iskal srečo*. Celovec: Mohorjeva.
- VEGRI, Saša, 1978: *Mama pravi, da v očkovi glavi*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- VEGRI, Saša, 1983: *To niso pesmi za otroke ali kako se dela otroke*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- ZUPANIČ SLAVEC, Zvonka, 2011: *Rojstvo: čudež življenja v medicini, fotografiji in poeziji = Birth: miracle of life through medicine, photography and poetry*. Ljubljana: Ginekološka klinika Univerzitetnega kliničnega centra.

Špela Zupan

Ljubljana

UDK 821.163.6–1.09"20":316.356.2:173

Družina v poeziji najmlajše pesniške generacije

Prispevek prinaša pogled na motive primarne družine in intimnih odnosov v najmlajši generaciji sodobne slovenske poezije. Vsak obravnavan pesnik se družinske tematike loteva na samosvoj način, vsem pa družina in intima pomenita temeljno vrednoto.

This paper looks at images of the nuclear family and intimate relations in the poetry of the youngest generation of contemporary Slovene poets. Each poet discussed deals with familial themes in a particular way, and for all these poets the family and intimacy represent fundamental values.

1 Uvod

Najmlajša pesniška generacija je kritična do sveta, ki propagira potrošništvo tudi za ceno medsebojne odtujenosti, zato je našla protiutež v naravi, zasebnosti in odrinjenih vrednotah prednikov. Interpretacija motivov družinske tematike v prispevku kaže, kako obravnavani pesniki doživljajo družinske in intimne odnose ter kako se odzivajo na stereotipe in sodobne trende.

V prispevku obravnavam pesniške zbirke, ki so v zadnjem desetletju nastale pod peresom generacije, rojene po letu 1975, omejila sem se na **Stanko Hrastelj** (1975), **Jano Putrle Srdić** (1975), **Aljo Adam** (1976), **Jureta Jakoba** (1977) in **Robija Simoniška** (1977). Do zdaj je bilo napisanih nekaj prispevkov o posameznih pesnikih najmlajše generacije ter njihovih skupnih značilnostih. Irena Novak Popov v svojem izčrpnom pogledu na mledo slovensko poezijo poudarja, da pesniki tradicije ne brišejo, »ampak se ji čutijo zavezani, z njo dialogizirajo« (Novak Popov 2010: 180). Zanje je značilen pasiven subjekt, intertekstualnost, intermedialnost, avtotematizacija, »postajajo analitiki globalnih in lokalnih družbenih anomalij« (Novak Popov 2010: 181), snov sporočajo s konkretnimi podrobnostmi. Obravnavani pesniki se lotevajo vprašanj eksistence in identitete, zavzemajo kritično stališče do materialističnega sveta hladnih, preračunljivih odnosov, so nasproti potrošniški logiki in prevladi videza, zato se zatečejo v zasebnost, katere del je družina.

2 Dvojnost družinske tematike

Družina je, ne glede na njeno konkretno podobo in odnose, temeljna struktura razvoja vsakega posameznika, saj se znotraj nje oblikuje in nastane identiteta. Razvoj otrokove psihične strukture je zunaj družine, četudi je nepopolna, patološka ali nefunkcionalna, nemogoč (Kompan Erzar 2003: 25). V življenjskem krogu družine se spreminja vloge posameznika ter njegovi odnosi z drugimi člani. Družinsko tematiko v poeziji najmlajše generacije se zdi smiselno razdeliti na **motive primarne družine** ter **motive sekundarne družine**, saj se vloge in odnosi posameznika bistveno spremenijo pri osamosvojitvi od primarne družine.

2.1

V poeziji najmlajše generacije prevladuje občutek varnosti in sprejetosti znotraj **primarne družine**, pri čemer problemi ne ostajajo skriti. Zelo pomemben motiv je **spomin na otroštvo**, saj gre za ključno obdobje pri oblikovanju posameznikove identitete. Pesniki se preko asociativnega impulza pogosto vračajo k najzgodnejšim spominom, ki pa niso v celoti dostopni. To je spodbuda za njihovo prodiranje v zastrte temelje osebnosti (J. Jakob, R. Simonišek), na otroštvo se obračajo z nostalгијo, pomeni jim brezskrbnost, vsemogočnost, mladostnega uporništva ne obžalujejo (J. Putrle, R. Simonišek). Otroštvo je čas preizkušanja okolice (J. Putrle, J. Jakob) ter kreiranja individualnega sveta (A. Adam), ob travmatičnih spominih pa ga je mogoče doživljati le kot »spodrezan svet / krpasto natrgan« (Adam 2003: 69). Pri S. Hrastelj je pogost **motiv staršev**, predvsem očeta. Prizma ironije ji omogoča spregovoriti o boleči temi psihične bolezni in samomorov kot o nečem vsakdanjem: »sredi dopoldneva / moj oče naredi samomor [...] skuham mu kavo / danes je dobre volje« (2009: 17), s podobo »izluščene mame« (2009: 56) pa izraža trpljenje zdravih članov družine. Tudi J. Putrle spregovori o smrti v družini z distance, ki jo nudita ironija in tehnologija. Če S. Hrastelj kljub boleči temi prikazuje družino kot primarno gnezdo, znotraj katerega najde oz. pogreša toplino, A. Adam problematizira življenje v zakonu kot nesvobodno in kaže drugačne možnosti intimnih odnosov. Na primeru staršev opaža, kako »sta drug drugemu že davno ukradla ogenj« (2003: 17) in se obsodila na monotonost. Pomembno vlogo v družinskem sistemu igrajo **stari starši**. Ker imajo navadno manjšo avtoritetno kot starši, z vnuki spletejo bolj zaupne odnose. V pesmih sem po pričakovanju naletela na izključno pozitivno doživljanje starih staršev, zanimivo pa je, da so motivno zajete le babice, ne pa tudi dedje. J. Putrle kaže babico v izčrpani podobi kot kontrast njeni mladosti, ko je prekipevala od energije, A. Adam se spominja obeh babic, ki sta ji bili učiteljici in jo varovali pred nevarnostmi, J. Jakob pa pozornost ob opazovanju babice fokusira na roke – dokaz nezmotljive delavnosti, požrtvovalnosti in obenem vir topline. **Motivi prednikov in tradicije** se pojavljajo predvsem v navezovanju na vrednote starih staršev, vprašanja podedovanih lastnosti ter kaj bodo zapustili svojim potomcem (J. Jakob, R. Simonišek, S. Hrastelj). J. Jakob opisuje tradicionalne običaje, s čimer izraža odnos do preteklosti ter vrednoti življenjski slog prednikov.

2.2

Motivi sekundarne družine zajemajo intimne odnose ter starševstvo. Ljubezenska tema v poeziji je zaradi zgodovinske izrabljenosti v stalni nevarnosti, da zdrsne v kliše. Obravnavana generacija je tako pred resnim izzivom, kako inovativno spregovoriti o intimi, ki je eden izmed osrednjih tematskih tokov njihove poezije. **Intimni odnos** ni vedno le manifestacija nežnosti in strasti, ampak tudi dinamično prizorišče nenehnih trenj. Hkrati z željo po intimi se pojavlja tudi strah pred pretirano bližino, saj je vsak intimen odnos tveganje, ali bodo naše želje izpolnjene ali zlorabljene. Dinamiko pesmi vzdržujeva motiva približevanja in oddaljevanja ter čustvena ambivalenca, ko v odnosu občutijo nežnost in bolečino (A. Adam, S. Hrastelj, J. Putrle). A. Adam in J. Putrle zmoreta hkrati spregovoriti o divji, grobi erotiki in nežni toplini intime, ne da bi zapadli v pornografijo ali sentimentalnost. Erotika ostaja na ravni fizične združitve, je izenačena s potrebo po prehranjevanju, potrošništvo jo je preobrazilo v nabiranje hipnih užitkov (A. Adam). Ženska je

sama sebi zadostna in za spolnost ne potrebuje uverture, le nekaj zasebnosti in čiste rjuhe, kar pa ne pomeni nujno tudi izpraznjenosti odnosov (J. Putrle, A. Adam). V intimnem odnosu prihaja do različnih trenj, a zglajen spor partnerja še utrdi v zvezi: »Blisk in grom med najinima dotikoma se / božata in usklajujeta.« (Simonišek 2003: 23.) Kot temeljni **problem med partnerjema** se kaže nezmožnost primerne komunikacije: partnerja nalašči iščeta šibke točke drugega (S. Hrastelj), problemov ne rešujeta, ampak jih odrivata »iz vidnega polja« (Putrle 2007: 36), se ob prepiru zapreta pred drugim, kjer gluha in slepa za želje in potrebe drugega statično vztrajata »v lažni simbiozi« (Adam 2003: 65) in se obsodita na čakanje spremembe (J. Putrle, S. Hrastelj). Ob **razpadu intimnega odnosa** ostane veliko nedorečenega, spomini na zvezo se nehote vračajo (R. Simonišek), lahko pa ločitev sprejmejo lahko in neobremenjeno (A. Adam). Konec zveze dobi tragične tone v poeziji J. Jakoba, saj mora hkrati preboleti tudi izgubo nerojenega otroka. Ob tem premleva vzroke za neuspel odnos, občutke ob ločitvi ter se s pomočjo pisanja uspe izviti iz primeža travme. Intimnega odnosa ne vidi več kot začrtane poti, ampak kot prostrano polje, ki dopušča več možnosti. V poeziji S. Hrastelj motiv nerojenega otroka zatira možnost intimnega odnosa in grobo poseže v opazovanje sproščene otroške igre. **Motiv starševstva** se pojavi samo v bežnih namigih (A. Adam), pogosto ob opazovanju tujih otrok, ki se jim lirska subjekt ne upa približati (J. Jakob) ali pa prizna, da se ob njih ne znajde najbolje (R. Simonišek). S. Hrastelj kritizira izpraznjenost odnosov, starševstvo pa s potenciranjem znanosti pripelje v skrajnost, ko je za materinstvo potrebno le ustrezno geslo.

3 Stereotipi in novodobni trendi v motiviki družine

Nazadnje naj omenim še motive, ki se nanašajo na zakoreninjene **stereotipe o družini oz. intimi** ter **novodobne trende**. S. Hrastelj problematizira svetovni splet, ki je sicer skrajšal razdalje, a nas medsebojno odtujil, J. Putrle ironično slika podobo cenene ljubezni, ki ni več plod emocionalne in seksualne privlačnosti ter podaja kritiko raznih spolnih anomalij, ki jih mediji predstavljajo svetu kot sodobne trende. Pri A. Adam ženska ne ostaja zaprta za rešetkami konvencionalnih družbenih omejitev, bojuje se proti stereotipnim podobam žensk od čarownic dalje ter zavzame kritično stališče do sodobnih izumetničenih podob in vlog žensk kot potrošnic, retuširanih lepotic, ki jih narekujejo reklame.

4 Sklep

Raziskovanje družinske tematike in motivov v pesmih najmlajše generacije je pokazalo, da jim primarne družine pomenijo prostor, kjer naj bi občutili ljubezen in varnost, to pa je tudi vzrok, da si želijo intimni odnos pripeljati do stabilnosti, ki jim bo omogočala preziveti v potrošniškem svetu hladnih, enominutnih odnosov.

Viri

- ADAM, Alja, 2003: *Zaobljenost*. Ljubljana: Center za slovensko književnost.
ADAM, Alja, 2008: *Zakaj bi omenjala Ahila*. Ljubljana: Center za slovensko književnost.
HRASTELJ, Stanka, 2005: *Nizki toni*. Novo mesto: Založba Goga.
HRASTELJ, Stanka, 2009: *Gospod, nekaj imamo za vas*. Ljubljana: Študentska založba.

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

- JAKOB, Jure, 2003: *Tri postaje*. Ljubljana: LUD Literatura.
- JAKOB, Jure, 2006: *Budhost*. Ljubljana: LUD Literatura.
- JAKOB, Jure, 2010: *Zapuščeni kraji*. Ljubljana: LUD Literatura.
- PUTRLE, Jana, 2003: *Kutine*. Ljubljana: Center za slovensko književnost.
- PUTRLE SRDIĆ, Jana, 2007: *Lahko se zgodi karkoli*. Ljubljana: Center za slovensko književnost.
- SIMONIŠEK, Robi, 2003: *Potopljeni katalog*. Ljubljana: LUD Literatura.
- SIMONIŠEK, Robi, 2008: *Avtoportret brez zemljevida*. Ljubljana: LUD Literatura.

Literatura

- KOMPAN ERZAR, Katarina, 2003: *Skrita moč družine*. Ljubljana: Brat Frančišek, Frančiškanski družinski inštitut.
- NOVAK POPOV, Irena, 2010: Mlada slovenska poezija zadnjega desetletja. Alojzija Zupan Sosić (ur.): *Sodobna slovenska književnost: (1980–2010). Obdobja 29*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 179–185.

Maja Smotlak

Fakulteta za humanistične študije, Koper

UDK 821.163.6–31.09Pahor B.:173-055.2

Pahorjeve matere, hčere in žensko-moški odnosi v romanu *Parnik trobi nji*

Roman *Parnik trobi nji* slovenskega tržaškega pisca Borisa Pahorja upodablja mnoge ženske figure in vloge, ki jih te zavzemajo v okviru družinskih odnosov. Posebej zanimivi so liki mater in hčera ter prikaz moško-ženskih odnosov. Preko teh je avtor na zanimiv in pretanjen način presegel črno-belo slikanje literarnih likov socialnega realizma in tako prispeval k povojni preusmeritvi slovenske književnosti stran od tega.

The novel *Parnik trobi nji* by the Triestine Slovene writer Boris Pahor contains many female characters and roles, seen within the context of family relations. Of particular interest are the mother and daughter figures, and how relations between men and women are presented. Through these the author, in an intriguing and subtle way transcended the black-and-white portrayal of literary characters in social realism and thus contributed to the steering of Slovene literature away from this stylistic approach in the post-war period

1 Uvod

Po uveljavitvi med neslovenskimi bralci in literarnimi kritiki je pisatelj Boris Pahor zadnjih nekaj let deležen velike pozornosti tudi v Sloveniji. Danes je slovensko bralstvo bolje seznanjeno z literarnimi deli tržaškega pisca kot pred desetletjem, tako postaja tudi roman *Parnik trobi nji* (1964), zaradi prevoda v francoščino (2008), italijanščino (2009) in nemščino (2010) ter ponatisa v slovenščini (2009), v slovenskem prostoru šele v zadnjem času nekoliko bolj poznan.

2 Vloge ženskih likov v družini

Pahorjev roman že z naslovom, v katerem parnik trobi »nji«, torej ženski, nakazuje, da je v njem posvečene veliko pozornosti ženskim figuram. Osrednji lik romana je namreč mlada tržaška Slovenka Ema, katere perspektivo zavzema pisatelj skozi tretjeosebno pripoved in osredinjenost na njen miselni tok. Slednje pa je za Pahorja, ki se praviloma odloča za perspektivo moškega, še posebej neobičajno. V romanu *Parnik trobi nji* se skozi Emin pogled prikazane ženske figure pojavljajo prav v vseh vlogah, ki jih v svoji tipologiji ženskih likov pripovedne proze predstavi Alenka Rebol Kotnik (2007: 17), v vlogi matere (tip 1), hčere (tip 2), partnerice (tip 3), prijateljice, sorednice in neznanke (tip 4).

Omenjene vloge se umeščajo večidel v okvir literarnega prikazovanja družine in njenih članov. Prikaza slednjih se je mogoče lotiti skozi trodeleno analizo oz. skozi analizo treh vidikov, ki jih ponuja Carla Boroni in Marta Mai (2010: 61), in sicer: prvi vidik je kolektivni oz. zgodovinski čas avtorjevega ustvarjanja, drugi vidik je kulturni, vezan na avtorjevo geografsko pripadnost, in tretji je individualni vidik oz. avtorjeva dejanska ubeseditev družine.

3 Zgodovinska in prostorska umestitev Pahorjevega opusa (prvi in drugi vidik)

Pomudimo se pri prvih dveh vidikih, tj. pri zunajliterarnih okoliščinah, ki so spremljale nastanek Pahorjevega romana, saj je njuno upoštevanje pomembno za dojetje nestereotipnosti in inovativnosti avtorjevega upodabljanja mater, hčera in žensko-moških odnosov.

Boris Pahor je roman *Parnik trobi nji* napisal v prvih letih po drugi svetovni vojni, ko se je slovenska književnost odvrnila od heroizacije in črno-belega prikazovanja likov socialnega realizma. K tej oddaljitvi je v slovenski književnosti poleg nekaterih drugih pisateljev prispeval tudi Pahor (Bernik 1987), ki pa ji je nadalje sledil z distanco in s posebne pozicije. Slednjo je narekovala pisateljeva pripadnost slovenski manjšini v Italiji, ki se je znotraj njegovega literarnega ustvarjanja kazala zlasti preko oblikovanja samosvojega sloga pesniškega realizma ter ubesedovanja tematik, ki so bile znotraj osrednjeslovenske literature zapostavljene.

Tako se tudi v romanu *Parnik trobi nji* kažejo štiri poglavitna jedra Pahorjeve priповedne proze, ki jih v sklenjeno celoto povezuje spominjanje oz. avtobiografskost. Avtor umesti protagoniste priповedi v Trst, ki predstavlja prvo konstanto Pahorjevega opusa. Druga in tretja stalinica sta čas, v katerem se zgodba odvija, tj. obdobje italijanskega fašizma, s čimer se povezuje tudi tretja stalinica, tj. položaj Slovencev na Primorskem, ki v omenjenem romanu v glavnem pripadajo srednjemu nižjemu ali nižjemu družbenemu sloju mestnega prebivalstva. Četrto jedro Pahorjevega pisarja, ki je v tem romanu prevladujoče, je vprašanje humanističnih vrednot, ki se kaže predvsem skozi prizadevanja protagonistke ter drugih likov za ohranitev slovenske identitete in jezika v nenaklonjenih okoliščinah.

4 Upodabljanje družine v romanu *Parnik trobi nji* (tretji vidik)

Kot tretji vidik analize literarne upodobitve družine, tj. avtorjev oz. individualni pogled, v romanu *Parnik trobi nji* med posebej zanimivimi vlogami v okviru družinskih odnosov izstopata vlogi matere in hčere skupaj v odnosu do moških.

4.1 Pahorjevo upodabljanje hčera

Med figurami hčera sta v romanu *Parnik trobi nji* še posebej zanimivi dve, in sicer protagonistka Ema in njej nasproten lik, njena starejša sestra Fani. Ema se sestre spominja po smrti in jo prikaže kot svoj antipod tako na fizični kot na duhovni ravni. Protagonistka je nizke postave in drobna, uravnovešen preplet čustvenosti in razsodnosti, široko razgledana in izobražena, medtem ko je Fani »močna kakor moški« (Pahor 2009: 25), zaverovana v svojo gibčnost in prožnost, vneta telovadka, izključno nagonska ženska, izdajalka lastne družine, naroda, predana fašistični ideji in režimskim organizacijam. Njena pridružitev fašistom postane temeljni vzrok reza in obojestranske odtujitve v Eminem in Faninem do tedaj zaupljivem odnosu. Ema jo začnesovražiti, ker s svojim grobim odnosom do sveta onečasti vse tisto, kar ima zanjo vrednost, tako slovensko narodno zavest kot tudi odnos do intimnega stika z moškim, ki si ga zaradi sestre začne predstavljati kot nekaj krutega in razvratnega.

Nasprotje med sestrami doseže svoj vrh ravno skozi njuno vlogo hčera. Zanimivo je, da obe predstavljata tip neubogljive hčere, a v diametalno nasprotni obliki. Ema je hči, ki je na videz ubogljiva in podrejajoča, dejansko pa zavrača fatalističen pristop do življenja, ki se mu prepušča njena mati.

Namesto tega se odloča za samosvoje oblikovanje odnosa do življenja, ker zavrača vsako obliko uklanjanja. Fani je prav tako tip samosvoje, odločne, neubogljive hčere, ki pa je upornica zoper še zadnje materine vrednote. Upira se njeni slovenski narodni zavesti in religioznosti, nadvladuje jo in ošteva, obravnava jo kot služkinjo in ji grozi, ker jo mati kljub prepovedi ogovarja v slovenščini.

Omenjeni prikaz bi nas lahko napotil k domnevi, da gre v Pahorjevem romanu za stereotipno in črno-belo upodabljanje ženskih figur v smislu povsem dobrih – angelskih ali zlih – demonskih. Vendar vtis stereotipnosti Pahor preseže in izniči na pretanjen način, in sicer preko izbire subjektivne psihološke perspektive, ki že s samim osebnim načinom pripovedovanja relativizira pojmovanje resničnosti. Pahor dopusti Emi, da se njena stališča spreminja, se sčasoma ublažijo z dopuščanjem drugačnih mnenj in interpretacij od tistih, ki jih premore sama.

4.2 Pahorjevo upodabljanje mater

Isti ženski lik ima v romanu *Parnik trobi nji* pogosto hkrati več vlog, toda ko je med temi prisotno materinstvo ali misel nanj, jo avtor še posebej izpostavi kot eno najvišjih ženskih poslanstev. Pisatelj nameni veliko prostora likom mater, ki so prikazane predvsem kot pozitivne figure, a ne da bi katero izmed njih idealiziral. Ženska lika, ki v romanu nastopata predvsem skozi razsežnost materinstva, sta Emina mati in mama Eminega ljubljenega moškega Danila. Pahor lika razgiba tako, da jima dodeli dvoje različnih interpretacij materinske vloge, četudi istega tipa matere, tj. požrtvovalne in nesebične.

Najbližje stereotipnemu liku požrtvovalne in nesebične matere je Emina mama, ki se pojavlja preko hčerinih spominov in je, tako kot je znacilno za tak literarni prikaz, »pridna, tiha, pobožna, dobra in ubogljava« (Rebol Kotnik 2007: 21), zavezana religiji in skrajno pasivna. Pisatelj jo prikaže le kot mater in gospodinjo, ki je ovdovela in s tem zgubila vlogo žene. Ni aktivna oseba, ki bi delovala v prid dveh hčera, temveč fatalistično predana. Usoda požrtvovalne in nesebične matere je v svoji najbolj stereotipni upodobitvi tragična. Tako se zgodi tudi Emini materi, ko najprej izgubi Fani v moralnem smislu, nato pa jo hkrati s hčerjo povozi vlak. Za Emo je vloga matere zelo pomembna, ker se zaveda, da za hčer predstavlja vez z odraslim svetom, a njena mati ni uspešna v dostenstvenem posredovanju te povezave, zato Ema najde žensko figuro, po kateri se želi zgledovati, šele v Danilovi materi, ki je popolno nasprotje njene.

Danilova mati je pozitivna upodobitev požrtvovalne in nesebične matere. Predstavljena je kot mati in vdova. Je samostojna in prisrčna, odločna in psihično ter fizično krepka, odporna, zdrava ženska, ki je ni ničesar strah. Za razliko od Emine matere je zelo skrbna do svojega sina, a njeno delovanje se zaradi tega ne omejuje le na gospodinjska opravila, temveč je aktivna tudi navzven (pomaga drugim ženskam pri porodu, skrivoma hrani in posoja »prepovedane« knjige v slovenskem jeziku ipd.). Danilova mati je nosilka vseh tistih lastnosti, ki jih je Ema pogrešala pri svoji materi, zato ni čudno, da ima občutek, kot da bi »našla svojo družino iz otroških let, da je našla drugo, bolj trdno, kakor je bila njena« (Pahor 2009: 168).

4.3 Pahorjevo upodabljanje žensko-moških odnosov

V literarnih razpravah so pahorjevske ženske izpostavljene kot inteligentne ter obenem »mamljive sirene in očarljive Antigone« (Rojc 2010: 190), tesno povezane z ljubljenim moškim. Če pa

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

upoštevamo predhodno obravnavane ženske literarne like iz romana *Parnik trobi nji*, lahko ugotovimo, da so ti v žensko-moških odnosih prikazani drugače, kot je sicer značilno za Pahorja.

Ženske figure vzpostavljam do moških likov različne odnose, pri čemer je zanimivo, da Pahor ne predstavlja ženskega in moškega sveta kot nasprotni in ločeni galaksiji, temveč kot svetova, ki sta v nenehni interakciji. Ema se skozi pripoved vzpostavi v odnosu do moških kot enakovredna sogovornica, Fani je do teh podrejena, a hkrati agresivna ter dominantna. Odnos Emine in Danilove matere do moških ni neposredno izpostavljen, lahko pa vseeno razberemo, da je prva v svoji vsesplošni pasivnosti podrejajoča, medtem ko je druga bližja Eminemu načinu povezovanja z moškim svetom.

V raznolikosti razmerij lahko prepoznamo kot povezovalno lastnost Pahorjevo zanimanje predvsem za upodabljanje žensk kot emancipiranih oseb, ki jim morda prav zato odreka vlogo zakonskih žena ter jih največkrat predstavi kot vdove ali še neporočene. V primeru, da je moški partner prisoten, ga pisatelj ob ženski, ki je mati, ne poudarja. Emina mati izgubi moža zaradi bolezni, Danilova mati zaradi vojne in tudi Emi je nakazana delna izguba ljubljenega, ko ju vpoklic v vojsko fizično oddalji.

Pahor vidi ženske kot od moških neodvisne entitete in ko te postanejo matere, jih mestoma izniči kot seksualna bitja na račun njihove materinske vloge, kar pa še ne pomeni, da ga lahko uvrstimo med avtorje, ki so jim zanimive le matere in to »le toliko, kolikor se njihovo življenje povezuje z življenjem otrok« (Mihurko Poniž 2000: 11). Pisatelj v romanu *Parnik trobi nji* preseže tako slikanje žensk z dejstvom, da jim pripše še druga zanimanja. Preko Eme in Danilove matere poudari pomembnost izobraženosti in družbene angažiranosti, saj se mu ženska neaktivnost zdi pogubna. S tega vidika zagovarja stališče, ki je v nasprotju z idejo, da bi se ženske ob ukvarjanju z javnimi družbenimi dejavnostmi moralno pokvarile in zato ne bi mogle izpolnjevati materinske naloge oz. da bi morala biti ženska aktivna šele »takrat, ko opravi vse svoje gospodinjske in materinske dolžnosti« (Borovnik 1995: 22), kot je veljalo v literaturi socialnega realizma. Za Pahorja je ravno javno delovanje ženske ključnega pomena, da postane celovita in zdrava osebnost, s čimer se ponovno potrdi njegova misel, »da verjame v žensko moč, v njeno vse pomembnejšo vlogo v družbi zaradi izobrazbe in svobode. To mu vliva upanje v boljši jutrišnji dan« (Sternad 2010: 6).

5 Sklep

V povojnem času je Boris Pahor v romanu *Parnik trobi nji* s svojim prikazom družinskih vlog, ki jih ženske zavzemajo kot hčere, matere in partnerke, prispeval k modernejšemu upodabljanju ženskih literarnih likov preko treh temeljnih postopkov: 1) zrelativiziranje črno-belega upodabljanja hčera z uporabo subjektivne psihološke perspektive pripovedovanja, 2) izogibanje idealiziranju lika matere ter 3) predstavitev konvergentnosti ženskega in moškega sveta s poudarjanjem pomembnosti ženske emancipacije, izobraženosti in aktivnosti.

Literatura

- BERNIK, France, 1987: Tipologija vojne tematike v slovenski prozi (1945–1952). Franc Zadravec (ur.): *Socialni realizem v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi. Obdobja 7.* Ljubljana: Filozofska fakulteta. 307–314.
BORONI, Carla, MAI, Marta, 2010: *L'immagine della famiglia nella letteratura italiana dell'Ottocento e del Novecento.* Gussago: Vannini Editrice.

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

- BOROVNIK, Silvija, 1995: *Pišejo ženske drugače? O Slovenkah kot pisateljicah in literarnih likih.* Ljubljana: Mihelač.
- MIHURKO PONIŽ, Katja, 2000: Materinstvo kot umetnostni motiv in njegova upodobitev v povesti Samorastniki. *Jezik in slovstvo* 46/1–2. 5–18.
- PAHOR, Boris, 2009: *Parnik trobi nji.* Izbrano delo/Boris Pahor. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- REBOL KOTNIK, Alenka, 2007: Tipologija ženskih oseb v pripovedni prozi avtorjev druge polovice 19. stoletja. *Jezik in slovstvo* 52/2. 17–33.
- ROJC, Tatjana, 2010: Zalivi Borisa Pahorja. Boris Pahor: *Zalivi: čitanka/Boris Pahor.* Ljubljana: Cankarjeva založba. 187–196.
- STERNAD, Sara, 2010: Literarni popoldan z Davisom in Pahorjem. *Primorski dnevnik* 66/191. 6.

Manca Erzetič

Ljubljana

UDK 821.163.6–1.09 Kosovel S.:316.356.2:173

Srečko Kosovel, poezija in zorni kot družine: globalno, lokalno in individualno

Prispevek predstavlja recepcijo pojma družina in njene družbene funkcije ter izražanje globalnega, lokalnega in individualnega pomena pri pesnjenju in v intimnem življenju Srečka Kosovela na podlagi raziskav Elisabeth Lucas, Viktorja E. Frankla in Virginie Satir. Kosovel razume pojmovanje individualne *biti* in družine kot širšo (svet, človeštvo) ali ožjo (sorodstvo, narod) entiteto. Kosovelu je družina pomenila prostor, kjer je kultiviral individualnega duha in gradil trdne prijateljske odnose, od koder je opazoval zunanjou nevarnost (agresorja), ki je pritiskala na okupirani slovenski narod, in istočasno iskal rešitev, ki bi (za)ustavila proces propadanja zahodnega človeka, malega naroda in naposled človeštva.

The paper presents the reception of the concept of the family and its social function, as well as the expression of its global, local and individual meaning, in the poetry and personal life of Srečko Kosovel on the basis of research by Elisabeth Lucas, Viktor E. Frankl and Virginia Satir. Kosovel interprets the individual's existence and the family in both a wider (the world, humanity) and a narrower (kinship, nation) sense. To Kosovel, the family was a space in which he cultivated his spirit and built firm friendships, from where he observed the external danger or aggressor that pressurised the occupied Slovene nation and where, at the same time, he sought a way to halt the decline of Western man, the small nation and ultimately of mankind.

Dom – kraj življenja samopresežnosti človeškega bivanja

Nemška klinična psihologinja in logopedinja Elisabeth Lucas poskuša v svoji knjigi *Družina in smisel* definirati smisel družine, stanje posameznika v njej in kolektivno eksistenco¹ ter ob tem navaja, da imamo družino pogosto za zarodno celico vsega človeškega življenja, čeprav je središče življenja ter da »je najgloblja antropološka funkcija družine in temeljnega človeškega odnosa v družini [...] oblikovanje filtra za osebno kultiviranje iz zgodovinsko-kulturnega zaklada človeških izkušenj v okolju« (Lucas 1993: 217).

Zgoraj omenjena antropološka funkcija družine je na Kosovela delovala navdihujoče v več pogledih in odpirala polje za ustvarjanje poezije, na katero je vplivalo veliko dejavnikov; med drugim dva pomembnejša: vzhodna filozofija, ki temelji na družinskih vrednotah in daje družinski celici prioriteto v družbeni konvenciji, in pesnikovi družinsko-prijateljski odnosi. V svoji edinstveni poeziji se je miselno opiral tudi na nekatere bolj znane literate, filozofe in umetnike,² posebno bengalskega pesnika Rabindranatha Tagoreja in tako posredno črpal teze iz indijske kulture (hinduizma), ki jih je prilagodil času in prostoru.

1 E. Lucas izpostavlja mnenje avstrijskega nevrologa V. E. Frankla, ki je imel leta 1988 slavnostno predavanje na XII. mednarodnem kongresu o družini; da je družina kraj, kjer živimo samopresežnost človeškega bivanja.

2 Od ruskih in madžarskih konstruktivistov (Kandinski, Lissitzky, Nagy idr.), slovenskih umetnikov (Gregorčič, Murn, Černigoj, K. Jug, Martelanc idr.) vse do avtorjev svetovnih kanonov (Byron, Puškin, Goethe, Burns idr.)

Kosovel globalno – družina kot svet (transcendentno)

Virginia Satir v knjigi *Družina za naš čas* v poglavju Mir v človeku, mir med nama in mir med vsemi ljudmi predstavi družino v širšem socioološkem spektru, ki prikaže svet kot družino narodov, katero sestavljajo ljudje. »Te narode vodijo ljudje, tako kot vsako družino [...] Ustvarjanje miru v svetu je zelo podobno ustvarjanju miru v družini.« (Satir 1995: 289.) Kosovel je svet videl kot eno družino, pri čemer je bil pomemben tako sleherni človek kot razumevanje človečanstva.³ V pesmih je izpostavljal intimna občutja slehernika, ki jih zaznavamo bodisi iz okolice bodisi iz lastne nihilomelanholije. V t. i. impresionistično fazo se uvršča tudi »baržunasta lirika«, ki jo je želel izdati v zbirki *Zlati čoln* in se navezuje na Tagorejevo delo *Sonar Tari* (The golden boat):

Kdor vzame po nesreči to knjigo v roko, naj se ne razočara nad baržunasto liriko, ki jo je pisal mladenič, od katerega sem se pravkar poslovil. Res je baržunasta lirika! [...] A današnji čas je tak, da se mora človek opravičiti nad mehko besedo, ki se je utrnila iz svežega, mladega srca, da se mora opravičevati zato, ker te transmisije vse preveč šume [...] in ker je preveč čudno [...], če se v tej dobi drzne govoriti mladenič čisto preprosto, odkrito, mehko, zato ker se je zgubil [...] po poljani sanj pod zvezdami (Kosovel 1964: 426–427).

Tagoreja je predstavil v pismih tudi sestri Karmeli, V. Martelancu, F. Obidovi, M. Samsi, D. Šandi, N. Obereigner, J. Ribičiču in C. Debevcu.⁴ Svetovni preskok iz zahodne v vzhodno kulturo ni bil naključen. Po spoznavnih mislih, ki jih vtišne med pesmi Evropa umira, Ljudje brez src in Destrukcije: »Evropa propada [...] Evropa norišnica. Evropa blaznica [...] Evropa laže« (Kosovel 1974: 91–93), pesnik išče izhod oz. rešitev v tradicionalnih vrednotah Vzhoda. Brezizhodno stanje Zahoda sta povzročila kapitalizacija in nacionalizem. Ideologija slednjega se je širila v obliki imperializma tudi v Indijo, tedaj britansko kolonijo. V letih 1914–1918 in povojnem obdobju je raslo občutje strahu in negotovosti, problematiko nacionalizma pa pesnik načrtno metaforizira s poimenovanjem *črnosrajčniki* v pesmi Ob orjaškem kolesu. Pismo Karmeli (20. decembra 1924) kaže na pesnikovo željo po razumevanju modrosti zase in, navezujoč se na naslov prej omenjenega poglavja V. Satir, posledično propadajoči Zahod: »Iščem smisla povsod, v vsakem koraku, v vsaki misli, v vsaki besedi, ki izraža moje življenje, v vsakem utripu srca, v vsakem dihu. Spet hočem razumeti onega Tagoreja, ki je poln preproste veličine, ki je otrok in človek.« (Kosovel 1977: 509.)

Kosovel lokalno – družina kot narod (imanentno)

S tezami V. Satir sovpada študija Erica J. Hobsbawna, avtorja knjige *Nacije in nacionalizem po letu 1780*, ki pravi, da nacionalizem pomeni »predvsem načelo, po katerem se morata politična in nacionalna enota ujemati« in da slednjega nima le za »primarno ali nespremenljivo družbeno entiteto. Nacija sodi zgolj v posebno družbeno entiteto. [...] Držav in nacionalizmov ne ustvarjajo nacije, temveč prav narobe« (Hobsbaw 2007: 17–18).

3 Termin človečanstvo je uporabljen namenoma v različku termina človeštvo, saj je pri prvem bolj zaznati sočutnost in ljubezen do vseh živih bitij kot pri drugem, bolj opredeljujočem za evolucijsko genealogijo.

4 Natančno korespondenco najdemo v delu Tatjane Rojc *Mon cher ami – DRAGI SREČKO ... Neobjavljena pisma Srečku Kosovemu* (2007: 105, 177, 224, 292) in Kosovelovem *Zbranem delu 3* (1977: 320, 333, 351, 382, 402, 460, 504, 509, 554, 557–559, 561–562, 573).

Največ Kosovelovih pesmi z domovinskim čustvovanjem, nostalгиjo, melanolijo in otožnostjo najdemo v že prej omenjeni »baržunasti liriki« (npr: Pesem, Premišljevanja, Kraška cesta, Z otožnostjo strmim, Razpoloženje, Vse, kar sem sanjal, Vas za bori, Pot ob Soči idr.).⁵ Kosovelu so se misli o domu in družini največkrat stekale na rodni Kras in Primorsko, ki sta bili (molčeči) priči strahotnim vojnim grozotam, storjenim med prvo svetovno vojno (soška fronta) in takoj po njej (hitra in agresivna okupacija primorskega ozemlja):

Šlo je za izjemno tragičen položaj [...]. Ta usoda naroda je kasneje postala ena izmed osrednjih tem Kosovelovih tesnobnih vprašanj [...] Scenarij: zemlja, posejana s trupli, ozračje, ki se pripravlja na preobrat [...]. Lepim obljudbam [...] je sledila tesnoba zaradi deportiranja intelektualcev [...] v druga ujetništva (Pahor 2008: 18–21).

Še močnejši čustveni pretres pa Kosovel doživi ob požigu Narodnega doma v Trstu, saj mu je bil Trst kot drugi dom,⁶ zdaj pa je postajal mesto »skvadristov«. Opis gorečega doma in bolečine opiše v pesmih: Ekstaza smrti, Ej, hej! in Blizu polnoči ter v pismu Nadi Obereinger. Nacionalizem je temeljito razkraljal tržaško in primorsko ozemlje, kakor pojasni Dušan Pirjevec v knjigi *Vprašanje o poeziji, vprašanje naroda*:

Vprašanje naroda ni isto kot narodno ali nacionalno vprašanje, kar pomeni, da ne gre za narode, ki so nacionalno zatirani in se borijo za svojo popolno uveljavitev in vsestransko dopolnjenje svoje nacionalitete [...]. Vprašanje, ki si ga narod sam zastavlja samemu sebi o samem sebi, je vprašanje [...], ki izvira iz vprašljivosti in problematičnosti [...] ideje ali načela naroda [...]. V zvezi s tem opozorimo npr. na drobno knjižico, ki jo je pod naslovom *Nacionalizem* izdal leta 1918 znani in Slovencem prav posebej dragi indijski pesnik in filozof Rabindranath Tagore. V tej knjižici je med drugim zapisano: »Ideja naroda je eno najbolj učinkovitih sredstev za omamljanje, kar jih je človek izumil. Pod učinkom njegovih hlapov lahko neko ljudstvo izvaja sistematični program najbolj grobe sebičnosti, ne da bi se vsaj malo zavedelo svoje moralne pokvarjenosti in postane celo nevarno razdraženo, če ga na to opozorimo.« (Pirjevec 1978: 88.)

Kosovel individualno – družina kot 'varen pristan'

Kosovelova sestra Anica je svojega brata Srečka (26. julija 1966) opisala z naslednjimi besedami: »Srečko je bil z vsemi prisrčen. Pustimo za trenutek ob strani pesnika; kot človek je z vsakim rad navezel pogовор. Tako s težakom kakor revežem je hitro našel pravo valovno dolžino.« (Pahor 2008: 74.) Kljub občutju nemoči zoper represijo nad lastnim narodom, kateremu sta sledili tesnoba in nihilomelanholija, se je vračal k vitalizmu. Zatekal se je v iskanje boga in smisla življenja, kar je izražal preko ekspresionističnih⁷ in konstruktivističnih pesmi, saj je tam zaslutil presežek. Iskanje presežka ali resnice ga je pehalo iz imanence v transcendenco, v obračanje vase, končal pa je v t. i. »transcendentni imanenci.«

Kot bi se zavedal, kar pravi E. Lukas, da »družina ni ohlapna skupina nekih med seboj sorodstveno povezanih ljudi različne starosti, ampak čisto poseben, specifično socialni sestav, ki je [...]

5 Kosovel 1964: 9, 13, 17–18, 51, 114, 136, 215.

6 »Srečko [se je] počutil v Trstu kot doma že od mladih let« (Pahor 2008: 41).

7 Zadravec meni, da se je »na bazi ekspresionizma [o.p. EM: rodil] religiozni mysticizem« (Zadravec 1986: 140).

nenadomestljiv« (Lukas 1993: 21), je Kosovel od otroštva razvijal tesne družinske odnose. Z očetom Antonom, ki je bil med drugim učitelj in direktor knjižnice, je imel sočuten odnos. To čustvo se je še povečevalo pri materi Katarini, neprecenljivo zaupanje pa je zgradil s sestro Karmelo, kasneje priznano pianistko. Problematičen odnos je imel le z bratom Stanom, saj je bil »redkobeseden in robatega značaja, popolno nasprotje Srečka, ki je imel samega sebe za človeka potepuškega duha« (Pahor 2008: 33). Kosovel je izhajal iz raznolike, a intelektualne družine, zato njegov nedoumljivi talent pesnjenja in senzualizma ne preseneča.

Mati je imela posebno mesto v njegovem življenju tako v figuri rodnice kot tudi naravi, zemlji, kozmosu, kar je najizraziteje opaziti v pesmih: Mati, poljubljam tvoj kruh in Mati. V sklopu troedinosti bit – mati – trpljenje so izkazane želje po samopresežnosti človeškega bivanja, ljubljenosti in varnosti, ki naj bi jo v skladu s Franklovo definicijo nudila družina.

Zaključek: troedinost v objemu družine

Družina kot večplastna celica je na enega največjih slovenskih pesnikov vplivala globalno (subjekt v pogledu na svet kot eno družino, človeštvo), lokalno (subjekt v pogledu ožjega bivanskega prostora) in individualno (subjekt v odnosu z bližnjimi). Preko pesmi se je odzival na politične mahinacije, želel si je svetovno umiritev, saj mehanizacija prostora in ideologija narodov povzročata lokalne destrukcije ter individualno razkrojenost, posledično pa propad evropskega človeka. Odprto vprašanje nacionalnosti še vedno ni razrešeno, prav tako pa je vredno opozoriti, da je današnja družina, tudi zaradi netransformiranih problematik v svetu, zašla v psihološke probleme entitete.

Literatura

- ERZETIČ, Manca, 2010: *Neevropski vplivi na poezijo Srečka Kosovela (Vpliv Rabindranatha Tagoreja na poezijo Srečka Kosovela)*. Diplomsko delo. Nova Gorica: UNG.
- HOBSBAW, Eric John, 2007: *Nacije in nacionalizem po letu 1970*. Ljubljana: Založba *cf.
- KOSOVEL, Srečko, 1964: *Zbrano delo 1*. Ljubljana: DZS.
- KOSOVEL, Srečko, 1974: *Zbrano delo 2*. Ljubljana: DZS.
- KOSOVEL, Srečko, 1977: *Zbrano delo 3*. Ljubljana: DZS.
- LUKAS, Elisabeth, 1993: *Družina in smisel*. Celje: Mohorjeva družba.
- PAHOR, Boris, 2008: *Srečko Kosovel: pričevalec zaznamovanega stoletja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- PIRJEVEC, Dušan, 1978: *Vprašanje o poeziji, vprašanje o narodu*. Maribor: Obzorja.
- ROJC, Tatjana, 2007: *Mon cher ami – DRAGI SREČKO ... Neobjavljena pisma Srečku Kosovelu*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba.
- SATIR, Virginia, 1995: *Družina za naš čas*. Ljubljana: CZ.
- TAGORE, Rabindranath, 1990: *Nacionalizam*. Beograd: Kosmos.
- ZADRAVEC, Franc, 1986: *Srečko Kosovel (1904–1926)*. Koper, Trst: Lipa in Založništvo tržaškega tiska.

Boris Kern

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana

UDK 811.163.6'367.625'373.611:81'243

Stopenjske tvorjenke iz glagolov čutnega zaznavanja

Namen prispevka je na podlagi analize dveh osnovnih glagolov čutnega zaznavanja (*slíšati* in *vohati*) prikazati nekatere besedotvorne mehanizme slovenskega jezika, delež posameznih besednih vrst pri tvorbi novega besedja in produktivnost netvorjenih glagolov čutnega zaznavanja ter s tem poudariti posebno uporabno vrednost stopenjske metode tudi pri poučevanju oz. učenju določenega jezika kot drugega/tujega jezika.

The aim of the paper, on the basis, of the analysis of two basic sensory verbs (*hear* and *smell*) is to illustrate some of the word-formation mechanisms in Slovene, the proportion of different word types and the productivity of simplex sensory verbs, and in so doing to emphasise the special applicable value of graduated methods in teaching and learning a second/foreign language.

1 Uvod

Razprava temelji na (slovarskem) prikazu tvorjenk iz iste korenske besedotvorne podstave in z enakim slovarskim pomenom, ki so hierarhično razvrščene glede na stopnjo tvorjenosti. Z drugimi besedami, gre za skupine tvorjenk, ki so razporejene okoli netvorjene besede, iz katere so potem neposredno oz. posredno tvorjene nove besede.¹ Pogojno lahko rečemo, da gre na nek način za t. i. besedne družine, s tem da razumevanje besednih družin kot sestavov besed, »ki se družijo na podlagi skupnih korenov« (Stramlič Breznik 2004: 7), izključuje pomenski vidik v sodobnem jeziku, s čimer je sama raba termina s sinhronega vidika oporečna. Enak koren namreč še ne zagotavlja pomenske zveze dveh besed – ta zveza je zagotovljena šele, če je izpolnjen dodatni pogoj, tj. skupen pomenski element v sodobnem jeziku (Tihonov 1978b: V).

Tovrstne raziskave v širšem slovanskom prostoru nikakor niso novost² in tudi v slovenskem jezikovnem prostoru najdemo sledi tovrstnih prikazov besed že leta 1875 pri Miklošiču, ki v drugem delu *Primerjalne slovnice slovanskih jezikov* z naslovom *Stammbildungslehre* (Nauk o tvorbi osnov) razčleni besedo *учениковътъ*. V sodobnem času je tovrstno gradivo zbrala tudi A. Vidovič Muha v delu *Slovensko skladenjsko besedotvorje ob primerih zloženk* iz leta 1988, vendar pa je bil največji premik v stopenjskem besedotvorju dosežen leta 2004 z izdajo *Besednodružinskega slovarja slovenskega jezika* (*Poskusni zvezek za iztočnice na B*) I. Stramlič Breznik.

Za prvo leksikografsko delo, v katerem je bila uporabljena stopenjska metoda, štejemo *Школьный словообразовательный словарь русского языка. Пособие для учащихся*³ (1978) A. N. Tihonova.

1 V prispevku tovrstne (slovarske) enote imenujem *besedotvorni sklop* (Kern 2008, 2010).

2 Za začetnika stopenjske metode štejemo ruskega jezikoslovca A. N. Tihonova, stopenjska metoda se je še posebej razvila na Poljskem.

3 *Šolski stopenjski slovar ruskega jezika. Priročnik za učeče se.*

Že prvo delo nakazuje uporabno vrednost tovrstnih priročnikov v procesu usvajanja jezika. Vse to podkrepi še izdaja stopenjskega slovarja *Mały słownik słowotwórczy języka polskiego dla cudzoziemców*⁴ M. Skarżyńskiego iz leta 1989, ki pa je namenjen učenju poljščine kot drugega/tujega jezika. Delo samo sicer ne podaja celostnega vpogleda v poljsko besedje oz. besedotvorje, saj slovar zajema »le« približno 10.000 tvorjenk, pri čemer so bila izhodiščna gesla izbrana glede na pogostost samih besed v sodobnem jeziku.

2 Besedotvorni sklopi glagolov *slišati* in *vohati*

Besedotvorni sklop je osnovna enota v slovarskem stopenjskem prikazu in zajema tvorjenke iz iste korenske besedotvorne podstave, ki imajo enak pomenski element v sodobnem jeziku in so hierarhično razvrščene glede na stopnjo tvorjenosti. Vsak pomen določene netvorjene besede predstavlja samostojni besedotvorni sklop.⁵ Tako je bilo v pričujoči obravnavi zajetih sedem besedotvornih sklopov (3 za glagol *slišati* in 4 za glagol *vohati*).

Tvorjenke so bile zajete iz *Slovarja slovenskega knjižnega jezika* (SSKJ), *Slovenskega pravopisa* (SP), *Besedišča slovenskega jezika* (BSJ) ter korpusov *Nova beseda* (Nb) in *Gigafida* (GF). Ob tvorjenkah iz SSKJ-ja so dodane razlage in zgledi,⁶ drugim pa le zgledi, ki so zajeti iz korpusnih virov in (redko) iz interneta (oznaka I).⁷ V oglatih oklepajih so pomeni, ki sicer niso navedeni v SSKJ-ju, vendar pa se je za stopenjsko obravnavo pri njih pokazala potreba po ločitvi pomenov (oz. pomenskih odtenkov). Tvorjenke, ki so navedene v zaglavju SP-ja in so izpeljane analogno, v samem gradivu pa zanje ni potrditev (deležniki na -n, -č), so izpuščene.

Za ilustracijo je spodaj prikazan besedotvorni sklop drugega pomena glagola *vohati*.

vohati 2. s potegi zraka v nos in premikanjem nosnic, glave prizadevati si zaznati določen vonj: *pes je vohal, pa ni nič zavohal; žival voха okrog posode; srna voha po zraku*

vóh-anje [2.] glagolnik od vohati: *ob vohanju pečenke se mu je vzbudila želja po jedi*

voháj-e: *vohaje sem ločil jeklo od žezeza*, Nb

vohaj-óč: *medved je vohajoč obhodil travnik; vohajoči psi*

vohá-lec kdor voha za namene poskusov: *ekipa raziskovalcev je zbrala še krvne vzorce »vohalcev«, da bi videla, če lahko geni razložijo razliko v zaznavanju androsterona*, Nb

vóh-k-ati: *vohkal sem njen topli dih*, BSJ, Nb

 | **vohkaj-óč**: *živalci sta se vohkajoč lotili hrane*, Nb

voh-lj-áti 1. s krajšimi potegi zraka v nos in premikanjem nosnic, glave prizadevati si zaznati določen vonj: *pes je začel vohljati okoli nahrbtnika; maček vohlja po kuhinji*

 | **vohlj-áč** [1.]: *pes vohljač*, BSJ, Nb

 | **vohljáč-ica**: *čebela vohljáčica*, Nb

4 Mali besedotvorni slovar poljskega jezika za tujce.

5 Načelo enopomenskosti znotraj posameznih besedotvornih sklopov je bilo uveljavljeno leta 1977, ko so na pobudo J. Puzynine začeli snovati Poskusni zvezek Stopenjskega slovarja sodobnega splošnopolskega jezika (Zeszyt próbny »Słownika gniazdz słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego«).

6 Slednje je sicer za stopenjske prikaze, kot jih poznamo v ruski in poljski leksikografiji, neobičajno, vendar pa prispeva k večji jasnosti in uporabnosti, predvsem za tiste, ki jim slovenština ni prvi jezik.

7 Zgledi iz korpusnih virov so prejenci, skrajšani.

vohljáj-e: žival se je vohljaje približala rešetki
vohljaj-óč [1.]: psi so vohljajoč tekli za lisico
vohlj-ánje [1.] glagolnik od vohljati: pasje vohljanje
o-vohljáti [1.]: kuža ovohlja, BSJ (Plet.), I
po-vohljáti [1.] krajši čas vohljati: pes ga je povohljal in se umaknil
pre-vohljáti [1.]: z rilcem ga je prevohljal po volnenem kožuhu, BSJ, Nb
za-vohljáti 1. krajši čas vohljati: pes je dvignil ušesa in zavohljal
voh-nj-áti [2.] star. vohati, vohljati: psi so vohnjali po obleki
ob-vóhati vohajoč se približati na več mestih: pes je človeka samo obvohal
obvoh-áva-ti vohajoč se približevati na več mestih: pes ga je ovohaval
o-vóhati 1. vohajoč se približati na več mestih: pes je pritekel k njemu in ga ovohal
ovoh-áva-ti 1. vohajoč se približevati na več mestih: pes ga je ovohaval in mahal z repom
ovoħáv-anje [1.] glagolnik od ovohavati: ovohavanje psov
pre-<>vóhati 1. popolnoma, v celoti ovohati: pes je prevohal ves vrt
po-vóhati krajši čas vohati: pes ga je povohal in tekel dalje

3 Analiza besedotvornih sklopov glagolov *slišati* in *vohati*

V analizo je bilo zajetih 122 tvorjenk (42 za glagol *slišati* in 80 za glagol *vohati*). Pri glagolu *slišati* je najproduktivnejši besedotvorni sklop s prvim pomenom, tj. 's sluhom zaznavati' s 25 tvorenkami (60 % vseh tvorjenk), besedotvorni sklop z drugim pomenom 'seznaniti se s čim s poslušanjem' pa ima 17 tvorjenk (40 % vseh). Tretji besedotvorni sklop s pomenom glagola *slišati*, za katerega je značilna medmetna raba, je tvorbeno neproduktiven. Pri glagolu *vohati* je najproduktivnejši besedotvorni sklop s tretjim pomenom glagola *vohati*, tj. 's prikritim poizvedovanjem, iskanjem prizadevati si priti do podatkov o delovanju, življenju koga'⁸ z 41 tvorenkami (51 %), sledi pa mu besedotvorni sklop z drugim pomenom, tj. 's potegi zraka v nos in premikanjem nosnic, glave prizadevati si zaznati določen vonj' s 24 tvorenkami (30 %). Povprečno število tvorjenk na sklop iz obeh glagolov je 17,4.

Največ tvorjenk iz obeh glagolov je drugostopenjskih, in sicer 48 (39 %), sledijo prvostopenjske, ki jih je 44 (36 %), in tretjestopenjske – 22 (19 %). Tvorjenk četrte stopnje je 5 (4 %), pete pa le 2 (slaba 2 %). Glede na besedne vrste med stopenjskimi tvorenkami prevladujejo glagoli – 50 tvorjenk, tj. 41 % vseh, sledijo samostalniki – 40 tvorjenk (33 %), pridevniki – 27 tvorjenk (22 %) in prislovi – 5 tvorjenk (4 %). Enaka hierarhija v deležu tvorjenk glede na besedne vrste je pri prvostopenjskih in drugostopenjskih tvorenkah, pri tretjestopenjskih pa je posebnost ta, da med njimi ni glagolov. Največ tretjestopenjskih tvorjenk je samostalnikov, in sicer 16; pridevnikov in prislovov je skupno 7. Med samostalniškimi tvorenkami je največ ravno teh tretjestopenjskih, med pridevnškimi pa drugostopenjskih.

Gradivo je pokazalo, da je pri glagolih *slišati* in *videti* najvišja stopnja tvorjenosti peta,⁹ in sicer najdemo dve taki tvorjenki: samostalnik *protivohunstvo* (← *protivohunski* ← *vohunski* ← *vohun* ← *vohuniti* ← *vohati* 3.) in pridevnik *e-protivohunski* (z enako tvorbeno potjo na izrazni ravni kot *protivohunski*). T. i. »globina« takega besedotvornega niza je eden najočitnejših pokazateljev

8 Pomen ima v SSKJ-ju kvalifikator ekspr.

9 Za slovenščino je bilo sicer ugotovljeno, da je najvišja stopnja tvorjenosti šesta (Vidovič Muha 1988).

besedotvorne produktivnosti določene netvorjene besede, po drugi strani pa kaže, kolikšna je njena tvorbena zmožnost (Skarżyński 2003: 143).

Zadnji kriterij pri pričujoči analizi so t. i. tvorbeni modeli (Kern 2010: 341). Gre za simbolni prikaz vsake tvorjenke, iz katerega je razvidna njena struktura. V,V¹⁰ tako označuje glagolsko tvorjenko iz glagola, V,V,S samostalniško tvorjenko, ki je nastala iz predhodne glagolske tvorjenke iz glagola (npr. *vohljati* ← *vohljati* ← *vohati* oz. v zapisu s simboli: V → V,V → V,V,S) itn. Tvorbeni model v svojem zapisu vsebuje dve informaciji: (1) število tvorbenih procesov pri določeni netvorjenki, ki so bili potrebni za nastanek tvorjenke oz. stopnjo tvorjenosti; in (2) »zgodovino tvorjenke« v smislu kategorije besednih vrst (Skarżyński 2000: 13).

Največjo pestrost besedotvornih modelov izkazujejo drugo- in tretjestopenjske tvorjenke. Najproduktivnejši pa je sicer model V,V, ki je značilen večinoma za glagole s predponskimi obrazili: pri glagolu *slišati* so to *do-*, *iz-*, *pre-*, *u-*, *za-*, pri glagolu *vohati* pa *iz-* (*z-*), *na-*, *o-*, *po-*, *za-*. Deloma pa v to skupino sodijo tudi t. i. modifikacijske izpeljanke iz glagola *vohati* z obrazilom *-k-*, in *-lj-*, ki so nastale s pretvorbo prislovov; *voh-k-atī* ← *[malo] vohati* (Vidovič Muha 1993: 161–162). Po pogostosti sledi model V,V,V, ki ga zastopajo sekundarni nedovršniki (*ovohavati*, *obvohavati*, *usliševati* ipd.) in dovršne oblike glagolskih tvorjenk iz modifikacijskih izpeljank (*izvohljati*, *ovohljati*, *zavohljati*).

4 Zaključek

Glagola *slišati* in *vohati* izkazujeta precejšnjo produktivnost, saj skupno zajemata 122 tvorjenk (povprečno število tvorjenk na besedotvorni sklop je 17,4). Besednovrstna analiza tvorjenk pokazuje, da sta v približno enakem številu zastopana glagol in samostalnik (glagolov je 41 %, samostalnikov 33 %), pridevnikov pa je 22 %. Največ tvorjenk je drugostopenjskih, ki jim sledijo prvostopenjske. Gradivo je izkazalo tudi dva primera z najvišjo (peto) stopnjo tvorbenosti (*protivohunstvo* in *e-protivohunski*).

Kljub izredno majhnemu gradivskemu obsegu se kažejo nekatere značilnosti tvorbenosti slovenskega jezika, ki bi jih bilo treba preveriti tudi na obsežnejšem gradivu. Seveda pa velja spomniti, da poseben doprinos k prikazu posebnosti tvorbenosti predstavljajo raziskave, v katerih avtorji analitično primerjajo besedotvorne sisteme sorodnih jezikov.

Viri in literatura

- Besedilni korpus *Nova beseda*. bos.zrc-sazu.si/s_beseda.html
Besedišče slovenskega jezika (elektronska izdaja), 2000. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
KERN, Boris, 2008: *Stopenjsko besedotvorje. Diplomsko delo*. Filozofska fakulteta.
KERN, Boris, 2010: Stopenjsko besedotvorje. *Slavistična revija* LVIII/3. 335–348.
Korpus slovenskega jezika FidaPLUS. www.fidaplus.net.
SKARŻYŃSKI, Mirosław, 2000: *Liczebniki w słownictwie współczesnej polszczyzny (Studium gniazd słowotwórczych)*. Krakow: Towarzystwo Wydawnicze »Historia Jagiellonica«.
SKARŻYŃSKI, Mirosław, 2003: Czasowniki jako centra gniazd słowotwórczych. Z prac nad III tomem »Słownika gniazd słowotwórczych współczesnego języka polskiego«. *Słownictwo gniazdowe. Historia – metoda – zastosowania*. Krakow: Księgarnia Akademicka.

10 Pri zapisu tvorbenih modelov uporabljam latinska poimenovanja za besedne vrste (V, S, Ad, Adv, P, Pr).

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

Slovar slovenskega knjižnega jezika (elektronska izdaja), 2000. Ljubljana: DZS.

Slovenski pravopis (elektronska izdaja), 2003. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

STRAMILJIČ BREZNIK, Irena, 2004: *Besednodružinski slovar slovenskega jezika: Poskusni zvezek za iztočnice na B.* Maribor: Slavistično društvo.

TIHONOV, Andrej Nikolajevič, 1978: *Школьный словообразовательный словарь русского языка. Пособие для учащихся.* Moskva: Prosveščenie.

VIDOVIČ MUHA, Ada, 1988: *Slovensko skladenjsko besedotvorje ob primerih zloženk.* Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Partizanska knjiga.

VIDOVIČ MUHA, Ada, 1993: Glagolske sestavljenke – njihova skladenjska podstava in vezljivostne lastnosti (Z normativnim slovensko-nemškim vidikom). *Slavistična revija* XLI/1. 161–192.

Tina Palaić

Ljubljana

UDK 316.356.2:179.2:343.62:81'27

Pomen jezika v procesu institucionalnega ukrepanja v primerih nasilja v družinah

Pri ukrepanju v primerih nasilja v družinah igra poleg zakonodaje in doktrine vsake posamezne stroke bistveno vlogo interakcija med udeleženimi akterji. Avtorica poudari pomen jezika v tej interakciji, opozori na proces prepoznavanja žrtve in skupno grajenje zgodbe med žrtvijo in strokovnjakom, s čimer poudari subjektivnost procesa nastajanja vednosti o primeru, v katerega so strokovnjaki sami s svojo osebnostjo neposredno vključeni.

When dealing with violence within the family, in addition to laws and the doctrines of different professions, a crucial role is played by interaction among those involved. The author focuses on the role of language in this interaction, drawing attention to the process of identifying victims and the joint construction of a story by the victim and the expert; in doing so, she emphasises the subjectivity of the process of building understanding of a case, in which experts themselves are directly personally involved.

1 Uvod

S pojmom družina pogosto povezujemo varnost in zasebnost, saj družino in dom dojemamo kot okolje, kamor se človek umakne pred zunanjim svetom in najde razumevanje, ljubezen in podporo. K. Filipčič (2002: 60–61) opozarja, da je to pojmovanje zmotno, saj je glede na raziskave prav v družinskem okolju največ možnosti za različne vrste zlorab. O nasilju med družinskimi člani govorimo, ko posameznik zaradi napada na telesno celovitost, svobodo gibanja in odločanje druge osebe tej povzroča telesno, duševno in/ali spolno trpljenje oziroma posledice (Selič 2010: 31–32). *Zakon o preprečevanju nasilja v družinah* (ZPND, 3. člen), ki je začel veljati februarja leta 2008, opredeljuje fizično, spolno, psihično in ekonomsko nasilje ter zanemarjanje.

Pred zlorabami in nasiljem v družinskem okolju posameznike varujejo za to odgovorne državne institucije: policija, centri za socialno delo, zdravstvo, šolstvo, sodno varstvo in civilna družba (Selič 2010: 39). Pri ukrepanju teh institucij predstavlja pomemben okvir delovanja diskurz, ki ga določata širši zgodovinski in politični kontekst v dani družbi. Družbene percepcije nasilja v družinah se pomembno povezujejo s percepcijami družinskega nasilja posameznikov v dani družbi in določajo odziv posameznika na nasilno dejanje tako v odnosu do njega samega kot do drugih oseb (Sedmak 2006: 181). Pomemben okvir delovanja institucijam predstavljajo še zakonodaja s področja nasilja v družini in razviti strokovni temelji posameznih strokovnih služb, odgovornih za ukrepanje v teh primerih.

Bistveno vlogo pri ukrepanju v primerih nasilja v družinah znotraj teh okvirjev igra interakcija med udeleženimi akterji, pri čemer je rešitev problematične situacije odvisna od vsega, kar posamezniki prinesejo v ta odnos (Palaić 2011: 92). Pri strokovnjaku gre za preplet stopnje strokovnosti in znanja, njegovega poznavanja zakonskih določil, dinamike in zakonitosti dogajanja nasilja v družinah (Selič 2010: 41), njegovih življenjskih ali osebnih izkušenj z nasiljem (Glušič Terbovc 2007: 115)

in njegovih prepričanj, vrednot, predsodkov, stereotipov in mitov, ki so povezani z razumevanjem nasilja v družinah (Kelly 1996a; van der Ent 2001; Filipčič 2002; Urh 2007; Repič 2008). Žrtev v odnos s strokovnjakom prinaša svoje pomene, prepričanja, predsodke, svoje razumevanje dogajanja, razumevanje sebe, odhosov in svojega problema, svoje vire pomoči, želje po spremembji ter rešitve, ki jih prepozna in so zanjo sprejemljive (Čačinovič Vogrinčič, Šugman Bohinc 2000: 178). Storilec v interakciji vstopa s svojim razumevanjem situacije in svoje vloge v njej ter pozicije žrtve. Institucionalno ukrepanje v primerih nasilja v družinah je v pomembni meri rezultat interakcije med temi diskurzi (Palaić 2011: 92, 111).

2 Interakcija med žrtvijo nasilja in strokovnjaki različnih institucij

Interakcijo med žrtvijo nasilja v družini in strokovnjaki različnih institucij sem preučevala na podlagi konkretnega primera,¹ v katerem je moški izvajal nasilje nad svojo partnerko, s katero sta si v času skupnega življenja ustvarila družino. Pri predstavljanju rezultatov raziskave bom zato uporabljala za povzročitelja nasilja moški in za žrtev ženski spol, čeprav se nasilje v družinah dogaja tudi v drugačnih kontekstih.

2.1 Prepoznavanje lastne pozicije žrtve

Za ustrezeno odzivanje na nasilno dejanje mora žrtev dejanje najprej prepoznati kot nasilje. Moški, ki izvaja nasilje nad svojo družino, svoje ravnanje opravičuje z zanikanjem in razvrednoteњem žrtve, ki jo pogosto tudi prepriča, da je kriva za njegova ravnana in tako nanjo prenese odgovornost za svoje nasilno vedenje (Selič 2010: 32). Racionalizacije, ki jih uporablja nasilnež, vplivajo na to, kako dogodek vidi žrtev. Da bi žrtev definirala dogodek kot nasilje, mora zavrniti razlago moškega in oblikovati alternativo (Kelly 1996b: 116). Pri tem je zelo pomembno, da svojo izkušnjo nasilja poimenuje, da jo ubesedi, saj šele na ta način izkušnja postane realnost (Kelly 1996b: 100). V preučevanem primeru je mama potrebovala veliko pomoči in podpore, tako svoje socialne mreže kot tudi strokovnih služb, da je prepozna svojo vlogo žrtve in oblikovala alternativno razlagam njenega partnerja (Palaić 2011: 98). Prepoznavanje lastne pozicije žrtve se velikokrat vzpostavlja v interakciji s strokovnimi službami, saj ženska v odnosu z nasilnežem nasilne situacije pogosto racionalizira, kar ji služi kot opravičilo, da nasilneža ne zapusti (Botaco - Begović 1990: 47–50), in razvije tudi druge strategije preživetja (Van der Ent 2001: 33), s čimer nasilnim dogodom pogosto odvzame pomen in zanika realnost nasilja (Kelly 1996b: 107–108).

1 Preučevano družino so sestavljali mati, oče in otroci, ki so živelii skupaj z očetovima staršema. Na začetku obravnave družine s strani Centra za socialno delo sta oba starša spadala v starostno skupino od 25 do 30 let, njuna izobrazbena struktura je dokončana IV. stopnja izobrazbe. V družini je oče nad materjo izvajal predvsem psihično nasilje, ko je bil pod vplivom alkohola, pa tudi fizično. Fizično nasilje je segalo od blažjih do hujših oblik, saj je v nekaterih primerih mati morala poiskati pomoč tudi v bolnišnici. Po razvezi staršev se nasilje nad materjo ni končalo, temveč se je samo še stopnjevalo, oče pa je začel neposredno izvajati nasilje tudi nad otroki. Otroci so bili očetu priročno sredstvo manipulacije, s katerim je hotel doseči, da bi se mati vrnila domov in nadaljevala s partnerskim odnosom. Nasilje je nanje zelo vplivalo. Različne strokovne službe so ugotovile, da otroci potrebujejo posebno obravnavo. Z namenom zavarovanja otrok pred nasiljem je Center za socialno delo dosegel, da je bil očetu izrečen ukrep prepovedi približevanja materi in otrokom. V času mojega raziskovanja primera tako mati kot otroci niso imeli stikov z nasilnežem, Center za socialno delo pa je vložil tudi predlog za kazensko ovadbo zoper očeta zaradi zanemarjanja in surovega ravnanja z otroki ter zaradi kršitve družinskih obveznosti (Palaić 2011: 88–91, 105).

2.2 Prepoznavanje storilca in žrtve

Prepoznavanje žrtve s strani institucij je lahko zelo težavno, saj družinska situacija velikokrat ni črno-bela, pogosto žrtev in storilec svoje pozicije ne prepoznavata ali ne priznavata, prav tako pa je dinamika odhosa med žrtvijo in storilcem izjemno kompleksna. Pri tem igra pomembno vlogo tudi sam strokovnjak s svojim strokovnim znanjem, prepričanji in vrednostno usmeritvijo, nezanemarljivo vlogo pa imajo tudi njegovi predsodki in stereotipi. Ukrepanje v primerih nasilja koordinira pristojni center za socialno delo, pri čemer mora socialni delavec ob delu z družino ugotavljati, kakšne so dejanske razmere znotraj nje in kakšne ukrepe mora izvesti, da bodo rešitve najbolj ugodne za vse člane družine (Palaić 2011: 93). Pri sodelovanju s pristojno institucijo je zelo pomembno, kdo je verbalno močnejši in kdo jasneje artikulira situacijo, saj je pri prikazovanju svoje resničnosti tako v boljšem položaju. Po mnenju pristojne socialne delavke se mama zaradi dolgoletne pozicije žrtve, zaradi pomanjkanja samozavesti in občutka, da ni sposobna, ni uspela braniti in svoje pozicije ustrezno prikazati. Proces prepoznavanja žrtve se je v tem primeru zaključil, ko se je pristojna socialna delavka na podlagi dogajanja in ravnanja udeleženih v času njene intervencije v družini odločila za podporo mami in urejanje njene življenske situacije (Palaić 2011: 96–97).

2.3 Skupno ustvarjanje zgodbe

V procesu reševanja neugodne situacije in prepoznavanja žrtve je bistvenega pomena pripovedovanje. Na ta način žrtev svoj problem predstavi strokovnjaku, obenem pa svojo zgodbo uredi, osmisli, jo na ta način lažje razume in poišče rešitve (Urek 2005: 185). V tem odnosu zgodba ni odvisna le od sprehnosti pripovedovalca, temveč tudi od sprehnosti strokovnjaka, ki je s svojo prisotnostjo in odzivi pomemben spodbujevalec ustvarjanja zgodbe. Tako govorimo o novi, »soavtorizirani zgodbi«, ki sta jo soustvarila žrtev in socialni delavec (Čačinovič Vogrinčič, Šugman Bohinc 2000: 181). Prav zato ne moremo govoriti o objektivnosti in nepristranskosti v strokovnem delu katere koli institucije z uporabniki, saj je proces nastajanja vednosti o primeru odvisen od vseh udeleženih. Namesto pozicije objektivnega zapisovalca pripovedi žrtve in odločevalca gre v primerih reševanja nasilja v družinah za interpretacijo, v katero so strokovnjaki sami s svojo osebnostjo neposredno vključeni. V preučevanem primeru je jasno vidno, da so spremembe v ravnanju in odločitvah mame posledica skupnega prepoznavanja, tako mame kot socialne delavke, kje se mama v danem trenutku nahaja, kako se v tej točki počuti in kako želi situacijo spremeniti. Ker soustvarjanje zgodbe vpliva na nadaljnje intervencije, je bistvenega pomena, da strokovni delavci razumejo, kaj se dogaja v interakciji med uporabnikom in njimi samimi ter da so sposobni svoje interpretacije ter delovanje premisliti (Palaić 2011: 101, 121).

Literatura

- BOTACO - BEGOVIĆ, Violeta, 1990: Zakaj ženska ostaja in kam naj gre? Zoran Pavlovič (ur.): *Nasilje nad ženskami: zlasti v družini: seminar, Lovran, 22.–24. 3. 1990.* Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti. 47–53.
- ČAČINOVICI VOGRINČIČ, Gabi, ŠUGMAN BOHINC, Lea, 2000: Učinkovitost (uspešnost) razgovora v socialnem delu z družino. *Socialno delo* 39/3. 175–189.
- FILIPČIČ, Katja, 2002: Miti o nasilju v družini. Zoran Kanduč (ur.): *Žrtev, viktimizacije in viktimološke perspektive.* Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti. 60–77.
- GLUŠIČ TERBOVC, Teodora, 2007: Ženska z izkušnjo nasilja v sodnih postopkih. Špela Veselič (ur.): *Na poti iz nasilja: prakse dela proti nasilju nad ženskami.* Ljubljana: Društvo SOS telefon. 111–116.

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

- KELLY, Liz, 1996a: Spolno nasilje in feministična teorija. Darja Zaviršek (ur.): *Spolno nasilje. Feministične raziskave za socialno delo*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo. 69–97.
- KELLY, Liz, 1996b: »Ne vem, kako naj temu rečem«: Opredelitev spolnega nasilja. Darja Zaviršek (ur.): *Spolno nasilje. Feministične raziskave za socialno delo*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo. 99–124.
- PALAIČ, Tina, 2011: *Med teorijo in praksom: antropološka raziskava dogajanja ob institucionalnem ukreparju v primerih nasilja v družinah. Diplomsko delo*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.
- REPIČ, Tanja, 2008: *Nemi kriki spolne zlorabe in novo upanje*. Celje: Celjska Mohorjeva družba.
- SEDMAK, Mateja, 2006: Nasilje v družinah. Tanja Rener idr. (ur.): *Družine in družinsko življenje v Sloveniji*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko. 163–190.
- SELIČ, Polona, 2010: Dejavno odkrivjanje in pogostnost nasilja v družini: podatki in osnova za sodelovanje med strokami. Anton Dvoršak, Liljana Selinšek (ur.): *Nasilje v družini: kazensko pravni, kriminalistični in kriminološki problemi*. Ljubljana: Fakulteta za varnostne vede. 31–44.
- UREK, Mojca, 2005: *Zgodbe na delu: pripovedovanje, zapisovanje in poročanje v socialnem delu*. Ljubljana: Založba *cf.
- URH, Špela, 2007: Preseganje institucionalnega, kulturnega in osebnega rasizma v socialnem delu. *Socialno delo* 46/4–5. 233–237.
- VAN DER ENT, D. W., 2001: *Nasilje nad ženskami – odgovornost policije: za kvalitetnejše delo policije v primerih nasilja nad ženskami*. Ljubljana: Ženska svetovalnica.
- Zakon o preprečevanju nasilja v družini, 2008: Zakon o preprečevanju nasilja v družini. *Uradni list RS*, 16/2008.

Ekskurzija

Nidorfer Šiškovič

Predstavitev
avtoric in
avtorjev

Mojca Nidorfer Šiškovič
Filozofska fakulteta, Ljubljana
UDK 908(497.4–18)

Ekskurzija na Štajersko – rudarsko mesto Velenje in knežje mesto Celje

Na ekskurziji, ki nas bo letos vodila po krajih jugozahodne Štajerske, si bomo najprej ogledali zelo mlado rudarsko mesto Velenje v Šaleški dolini, staro komaj 52 let, nato pa več kot dva tisoč let staro mesto Celje v Savinjski dolini. To je tudi danes največji upravni, kulturni in gospodarski center Celjske kotline in tega dela Štajerske. V živo bomo primerjali nastanek, zgodovino in značilnosti prvega in drugega ter življenje njunih prebivalcev v preteklosti in danes.

This year, the excursion will take us to the south-western part of Štajerska, where we shall first see the very young mining town of Velenje in the Šalek Valley, barely 52 years old, followed by the more than two-thousand-year-old town of Celje in the Savinja Valley, which is the administrative, cultural and economic centre of the Celje basin and of this part of Štajerska. We shall experience first hand the origin, history and characteristics of both places, as well as the lives of their inhabitants in the past and in the present.

1 Uvod

Ekskurzija na južno Štajersko, ki jo predstavlja Celjska kotlina, nas bo v ta del Slovenije z ljubljanske strani popeljala skozi pet predorov. Avtocesta iz Ljubljanske v Celjsko kotlino je speljana skozi tunele, po magistralni cesti pa preko prelaza Trojane. Prek njega je vodila že rimska cesta, ki je povezovala Italijo in Panonijo od Emone (Ljubljane) v Celeio (Celje), kasneje pa Kranjsko in Štajersko, in na vrhu Trojan je bila vedno postaja. Danes nas na vrhu omenjenega prelaza ob skoraj obveznem postanku pričakajo slastni trojanski krofi.

V dolino se bomo za Trojanami znova spustili pri Vranskem, ki je najzahodnejše mesto Celjske kotline, in pot nadaljevali v Spodnjo Savinjsko dolino, imenovano po reki Savinji. Ta izvira v Kamniško-Savinjskih Alpah in teče po vsej dolini, v zgodovini in tudi danes pa je pomembno vplivala na življenje prebivalcev. Savinja je najdaljša reka, ki teče samo po ozemlju Slovenije, in je dolga 96 km. Od izvira teče najprej kot hudournik po Zgornji Savinjski dolini in nato kot reka po Spodnji Savinjski dolini, med drugim tudi skozi mesti Celje in Laško, pri Zidanem Mostu pa se izlije v Savo. Zaradi veliko pritokov, zlasti pri Celju, kjer se ji pridružita potoka Ložnica in Voglajna, so predeli ob Savinji pogosto poplavljeni, tudi mesti Celje in Laško. Tako so reka in njeni pogosti mogočni prestopi bregov, npr. v 20. stoletju zlasti leta 1954, 1990 in 2000, nazadnje pa v letu 2010, kljub različnim regulacijam in protipoplavnim ukrepom, povzročili veliko katastrof ter krojili življenje v okoliških krajih in Savinjski dolini; med drugim je reka za več kot tisočletje prekrila rimske ceste in rimske nekropole z več kot 100 grobišči v Šempetru v Savinjski dolini.

Spodnja Savinjska dolina je gospodarsko ostala pretežno kmetijsko področje, kjer je poleg zelo razvitega hmeljarstva pomembna dejavnost govedoreja, v Petrovčah pri Žalcu pa deluje tudi ena največjih mlekarn na Slovenskem. V 19. stoletju so nastali na tem področju dve tovarni in trije

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

industrijski obrati, v katerih so izdelovali keramiko za vsakdanjo rabo in petične kupce po vsej Evropi. Najdlje delajoča in edina, ki se je ohranila do danes, je tovarna keramike v Libojah, v letu 1870 ustanovljena kot tovarna Schütz, v zadnjem obdobju pa deluje pod imenom Kili. Kljub svoji 140-letni tradiciji v zadnjem času le težko tekmuje s konkurenco, saj se je obseg njene dejavnosti glede na nekdanji ugled zelo zmanjšal. V Pokrajinskem muzeju v Celju imajo na ogled bogato zbirko keramike iz Spodnje Savinjske doline.

Največje urbano središče Savinjske doline in Celjske kotline je bilo skozi vso zgodovino Celje, ki je s 60.000 prebivalci po velikosti tretje največje slovensko mesto. Velenje, Žalec, Celje, Laško in Šentjur pri Celju pa so kulturna središča v dolini. V okviru ekskurzije bomo podrobnejše preučili največji mesti Celjske kotline, Velenje in Celje, ostale pa preleteli z nekaj podatki. **Žalec** je znan predvsem kot središče pridelave hmelja na Slovenskem, v njem si lahko ogledamo Ekomuzej hmeljarstva in pivovarstva Slovenije. **Laško** je zdraviliški kraj, znan po vrelcih tople vode, ki so jih koristili že v rimskih časih, pa tudi po največji in najstarejši pivovarni na Slovenskem, tj. Pivovarni Laško. Poleti je prizorišče teden dni trajajoče prireditve Pivo in cvetje, ki se je udeleži tudi veliko gostov iz tujine. **Šentjurju** so pomemben pečat dali Ipavci, družina, katere člani so kot zdravniki in skladatelji pomembni tako za Celje kot tudi širši slovenski prostor. V okolini Šentjurja se nahaja pomembno arheološko najdišče iz mlajše kamene dobe **Rifnik**, katerega preteklost sega v 4. tisočletje pred našim štetjem.

2 Velenje – mesto, staro 52 let

Pri Žalcu v Savinjski dolini bomo z avtocesto zavili na sever proti Šaleški dolini in njenemu glavnemu mestu Velenju, s 33.000 prebivalci petem po velikosti v Sloveniji. Velenje je sicer zelo mlado mesto, ki je nastalo leta 1959. Ko se je sredi 50. let 20. stoletja v velenjskem rudniku močno povečal izkop premoga lignita, tj. mehkega rjavega premoga, so se na to področje priselili številni prebivalci, urbanisti pa so zasnovali novo mesto kot t. i. vrtno mesto, s stanovanji sredi zelenja. Načrti so bili

Velenje

Vir: www.mojaslovenija.si, foto: Boštjan Burger

kmalu preseženi, saj se je mesto hitro širilo z mnogimi novimi naselji, nastalo pa je tudi mestno središče. Železniška proga, ki povezuje Velenje in njegovo industrijo s Celjem, je pomembna povezava, hkrati pa je to še vedno edina železniška proga, ki je speljana po Savinjski dolini. Poleg rudnika je za gospodarstvo v Velenju pa tudi za širši slovenski prostor zelo pomembna tovarna Gorenje, ki proizvaja aparate za dom in je z več kot 11.000 zaposlenimi v Sloveniji in po svetu eno največjih slovenskih podjetij. Kar 90 odstotkov svojih izdelkov izvozijo, zato je to tudi najbolj mednarodno usmerjeno slovensko podjetje. Na spremembe v pokrajini Šaleške doline pa najmočneje vpliva rudnik, saj se zaradi mnogih izkopanih podzemnih rorov ravninski del doline ugreza, zaradi veliko voda, ki so zalile rove, pa so nastala tudi tri jezera. Ob Velenjskem jezeru je nastalo sodobno rekreacijsko središče.

V srednjem veku je bilo na območju Šaleške doline veliko gradov (preko 20), mnogi med njimi so danes le še razvaline (npr. Šalek), ob vstopu v Velenje pa se nad mestom dviga Velenjski grad, ki je bil v arhivih prvič omenjen leta 1322, danes pa je v celoti obnovljen. V njem so mnoge muzej-ske zbirke, med drugim zgodovinska, etnoafriška, slikarska in rudarska, ki ohranjajo kulturno dediščino tega področja. Sicer pa je mesto Velenje zelo dejavno na kulturnem področju in gostitelj več festivalov. Tako je septembra Velenje prizorišče največje slovenske otroške prireditve – Pikinega festivala, ki poteka v Velenju od leta 1990, zato v letu 2011 pripravljam že 21. prireditve, v svojem programu pa organizatorji sledijo dogodivščinam in iskrivemu razmišljjanju Pike Nogavičke, kot jo je ustvarila Astrid Lindgren. Vsako pomlad je Velenje prizorišče tudi vse bolj prepoznavnega festivala liričnih umetnosti Lirikonfest, v okviru katerega podelijo kar nekaj nagrad literarnim ustvarjalcem, med drugim tudi Pretnarjevo nagrado,¹ ki jo prejmejo ambasadorji slovenske literature in jezika po svetu. Doslej so jo prejeli Ludwig Hartinger iz Avstrije (2004), František Benhart iz Češke (2005), Gančo Savov iz Bolgarije (2006), Božena in Emil Tokarz s Poljske (2007), Kari Klemelä s Finske (2008), Matjaž Kmecl in Andrej Rozman iz Slovenije (2009), Nadežda Starikova iz Rusije (2010) in Peter Scherber iz Nemčije (2011).

2.1 Rudarstvo v Velenju in Savinjski dolini

Rudarstvo je bilo v Savinjski dolini razširjeno zlasti konec 18. stoletja in v 19. stoletju, ko so delovali rudniki v Libojah, Zabukovici ter v Laškem in okolici, v 20. stoletju pa so jih zaradi premajhnega izkopa zaprli. Danes je edini še delajoči rudnik lignita v Velenju. Lignit so v Velenju odkrili in ga začeli izkopavati leta 1766, leta 1875 je bila odkrita najdebelejša žila, večje količine pa so izkopali po letu 1891, ko je bila v Velenje speljana železniška proga. Da bi moč premoga kar najbolj izkoristili, je začela že v letu 1905 v Velenju delovati tudi prva termoelektrarna. V letu 1955 je velenjski rudnik postal največji rudnik premoga na Slovenskem, zdaj pa letno izkopljejo približno štiri milijone ton lignita. Ves izkopani premog porabi termoelektrarna v bližnjem Šoštanju in tako pridobi kar tretjino električne energije, ki jo letno porabi Slovenija. Po ocenah strokovnjakov je premoga v velenjskem rudniku še za 40 let, zato potekajo v Sloveniji razprave o njegovem izkoristku in o smiselnosti izgradnje novega, šestega bloka Termoelektrarne Šoštanj. Zaradi močnih in raznovrstnih vplivov na okolje, tako rudnika kot elektrarne, se razplamtevajo strokovne in politične razprave o predvideni naložbi.

¹ Imenovano po dr. Tonetu Pretnarju (1945–1992), literarnemu zgodovinarju, verzologu in prevajalcu, profesorju na slovenistikni Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, ki je poučeval tudi na univerzah v Avstriji in na Poljskem.

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

Premogovnik Velenje je eden od treh rudnikov v Sloveniji, ki ima organizirane oglede svojih rogov, v njem pa je urejen tudi Muzej premogovništva Slovenije. Tako si bomo v okviru ekskurzije ogledali stari jašek velenjskega rudnika in v muzeju prikazano življenje ter rudarske običaje. S pravim rudniškim dvigalom se bomo po jašku spustili v podzemlje ter si peš in s podzemnim vlakom ogledali načine izkopja premoga v preteklosti in danes. Pri tem se bomo spomnili tudi pesnika Antona Aškerca, ki je delal v velenjskem premogovniku pred skoraj sto leti in upesnil rudarsko življenje, naučili se bomo še kakšno besedo iz rudarskega slovarja, npr. *baga* (premogov prah), *cicka* (jamski voziček), *kamerat* (tovariš, sodelavec), *kibl* (jamsko stranišče) in *knap* (rudar).

Muzej premogovništva Slovenije v Velenju
(razstava stolov Janeza Suhadolca)

Foto: Stojan Špegel

3 Celje – mesto z dvatisočletno zgodovino

Celje je mesto, o katerem segajo zapisи v zgodovino več kot dva tisoč let. Danes je to sodobno mesto, ki ima obnovljeno staro mestno jedro, v severnem predelu, v Gaberju, kjer je bilo od nekdaj delavsko predmestje in kjer so še danes tovarne, npr. tovarna emajlirane posode in Cinkarna Celje, pa se mesto razteza v novi del.

Ta del mesta se je močno razvil tudi zato, ker je ravninski, saj je na drugi strani Celja ob reki Savinji le malo prostora; Savinja pri Celju namreč ostro zavije proti jugu v ozko sotesko. Na severni strani je skozi Celjsko kotlino speljana avtocesta, ki je pomembno pripomogla k dodatnemu razvoju Celja in njegovim povezavam z Ljubljano in Mariborom. Tu so zrasle nove stanovanjske soseske, nakupovalni centri, zabavišča, športne dvorane in igrišča, sejmišče z mednarodno sejemsko dejavnostjo itn.

Sprehod po Celju bo tudi laičnega popotnika hitro prepričal, da gre za staro mesto, saj bo vanj vstopil bodisi pri mogočnem Spodnjem gradu Celjskih knezov, ki je sredi obnove, bodisi skozi obzidje pri enem od vodnih stolpov, ali pa bo na sprehodu skozi mesto opazil obeležja iz rimske in srednjeveških časov.

Najstarejša znana naselbina na območju Celja je na Miklavškem hribu obstajala že v starejši železni dobi, v mlajši železni dobi pa so na Miklavškem hribu in ob Savinji Kelti kovali tudi svoj denar – srebrnike. To je bilo močno pleme Tavriskov, ki so pripadali Noriškemu kraljestvu; rimski pisec govori o Kéleii, ki je dobro sodelovala z rimske državo, leta 15 pr. n. št. pa se je Noriško kraljestvo priključilo rimske državi. Ohranjeni napisni navajajo, da je bila antična Celeia bogata in gosto naseljeno mesto, zavarovano z obzidjem in stolpi, z večnadstropnimi palačami, širokimi trgi in ulicami. Klicali so jo »mala« ali »druga Troja«. Znana so imena županov iz tistega časa, nekatere družine pa so dosegle visoke položaje v rimski družbi, npr. Rufiji in Variji. Prvi so postali rimski

Pogled s Celjskega gradu na mesto in Spodnjo Savinjsko dolino

Pomembno obeležje starih časov je celjski Stari Grad, ki je obiskovalcem dobro viden z vseh strani mesta.

Celje se je od nekdaj zavedalo svoje zgodovine in jo ohranjalo. Tako so Celjani antične napise, ki so jih najdevali ob prenovah hiš in ob izkopavanjih, gradnji itn. vgrajevali v svoje hiše in poslopja. Prvi muzej v Celju je bil ustanovljen 1. maja 1882 v prostorih na Slomškovem trgu, vendar je bil ves čas prostorsko in kadrovsko podhranjen, saj so se arheološke najdbe, zlasti iz rimskega obdobja na področju Celja, kar vrstile. Danes je v Celju več muzejev z razvejano tematiko: Pokrajinski muzej z znamenitim Celjskim stropom domuje v Stari grofiji, v Muzeju novejše zgodovine je prikazano obrtniško in meščansko življenje v Celju v 20. stoletju, v Spodnjem gradu Celjskih knezov pa lahko vidimo pristno mesto iz rimskega obdobja Celeia – mesto pod mestom.

3.1 Stari grad in Celjski knezi

Stari grad se dviga nad Celjem na levem bregu reke Savinje, kjer se bohoti na mogočni skali v bližini zavoja reke Savinje in sotočja z Voglajno. Vovbržani so ga postavili v drugi polovici 12. stoletja ali ob začetku 13. stoletja, po izumrtju te družine pa je v 14. stoletju prešel v roke Žovneške gospode, ki se je kasneje, po selitvi z gradu Žovnek v Braslovčah v Savinjski dolini v Celje, preimenovala v Celjske gospode. Celjski so se na družbeni lestvici vzpenjali več kot dvesto let in se dejavno povezovali z evropskimi vladarskimi družinami. Tako je med drugim Ana Celjska postala poljska kraljica, hčerka grofa Hermana II., Barbara Celjska, pa po poroki s kraljem Sigismundom Luksemburškim češka kraljica. Največjo slavo so Celjski dosegli v času vladanja grofa Hermana II., in sicer leto dni po njegovi smrti, ko je kralj Sigismund Luksemburški leta 1436 v državna kneza povišal Friderika II. in njegovega sina Ulrika II. Zato tudi v današnjem času rodbina Celjskih knezov velja za najpomembnejšo v zgodovini Slovenije. Njihova slava, potem ko so postali državni knezi, pa je sicer trajala le dve

Grb Celjskih knezov

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

desetletji, saj se je končala leta 1456 s smrtjo zadnjega moškega potomca celjske rodbine kneza Ulrika II. Celjskega, ki ga je Ladislav Hunyadi ubil v zaroti z željo po vladanju v času skupnega križarskega pohoda pri Beogradu (Grdina 1999).

Po ljudskem izročilu naj bi bil z grajskega hriba na Miklavški hrib nekoč speljan visec usnjeni most, poleg tega pa naj bi bil Stari grad povezan s Spodnjim gradom Celjskih knezov s skrivnim rovom. V srednjem veku je bil Stari grad eden največjih grajskih kompleksov na slovenskih tleh, saj je bil dom Celjskih knezov, ki so ga radodarno opremljali, do modernega časa pa so se ohranile večinoma le razvaline. Obsežna obnova kompleksa mu vrača nekdanji sijaj, grajske prireditve, kot so Viteški dan, srednjeveški večeri in poletne kulturne prireditve, pa ga oživljajo. Zaradi njegove večstoletne zgodovine in zlasti vladavine Celjskih knezov, življenja teharskih plemičev, kot ga poznamo iz literarnih del Antona Novačana, Benjamina Ipvanca, Otona Župančiča in drugih, pa so z njim povezane mnoge legende in ljudske pripovedi, ki so burile in še danes burijo ljudsko domišljijo. Ena od njih pripoveduje, da je v razvalinah gradu »v globoki votlini zakopan zaklad. Zapirajo jo velika črna vrata, pred katerimi straži pes, velik kot vol; oči ima žareče, tace pa kakor svinjske parklje s kremlji. Vhod do vrat je zasut«. Nekoč je zaklad odšel iskat menih za svoj samostan, pa je naletel na psa in se od groze in strašljivega vzdušja onesvestil (Cerar 2009).

Na gradu se lahko povzpnemo na Friderikov stolp, v katerem je po legendi svoje ujetništvo preživiljal Friderik II., sin najznamenitejšega Celjskega kneza Hermana II. Zaljubil se je v nižjo plemkinjo Veroniko Deseniško in se po nenadni, sumljivi smrti svoje žene Elizabete Frankopanske tudi poročil z njo. Njuna ljubezen je bila nesprejemljiva, saj je bila Veronika prenzkega stanu za ambiciozne politične načrte Celjskih, pa tudi zamere mogočnih hrvaških sorodnikov umrle žene Elizabete Frankopanske so bile velike. Oče Herman II. ju je nemudoma ločil, Veroniki so sodili, saj naj bi obsedla njegovega sina, vendar so jo oprostili. Zato je Herman II. iz jeze in želje po maščevanju napadel in porušil grad, kjer sta Friderik in Veronika živela, ubil je Veronikinega očeta, Veronika pa se je skrivala, dokler je niso Hermanovi vojaki našli in po pripovedovanjih tudi utopili. Friderika naj bi oče zaprl v omenjeni stolp Starega gradu, kasneje pa se je Friderik pobotal z očetom, tudi zato, ker je takrat umrl njegov brat in predvideni Hermanov naslednik, grof Herman III. Zato je bil Friderikov sin Ulrik II., ki ga je imel s prvo ženo Elizabeto Frankopansko, zadnji moški potomec te vladarske družine (Grdina 1999).

Največjo moč so Celjski pridobili v času Hermana II. Tako se je njegovo zavezništvo z vplivnim kraljem Sigismundom Luksemburškim, ki ga je Herman II. rešil v vojni s Turki, obrestovalo s poroko njegove sestre Barbare Celjske, kasneje češke kraljice, in s povišanjem Celjskih v državne kneze. V času njegovega vladanja so se Celjski merili celo s habsburško monarhijo, vendar jim nadaljnja vladarska pot ni bila usojena; imeli so preveč sovražnikov in premajhno podporo

Friderikov stolp na Celjskem Starem gradu

Herman II. Celjski

v rimske cerkvi, saj so se v svojem obnašanju močno nagibali k renesančnemu in humanističnemu obdobju, »[...] napletli rodbinske zveze s hrvaškimi bani, poljskimi kralji, mogočnimi frankopanskimi gospodi, srbskimi despoti, madžarskimi kralji, nagrabili velikanska posestva, se otresli habsburške nadvlade in na ta način napovedali rojevanje velike severnobalkanske-srednjeevropske dinastične državne tvorbe s središčem v Celju« (Kmecl 1997).

V literaturi je bilo obdobje vladavine Celjskih knezov velikokrat opisano, pomembna dela so med drugim napisali Avgust Šenoa, Josip Jurčič, Oton Župančič, Anton Aškerc, Anton Novačan, Ana Wambrechtsamer in Bratko Kreft ter Matjaž Kmecl.

3.2 Slovensko Celje in nemški Cilli

V Celju so arhitekturno znamenite tri stavbe, zgrajene po načrtih slavnih arhitektov: zgradba Celjske hranilnice, ki je bila nekoč Ljudska posojilnica, je bila zgrajena po načrtih Jožeta Plečnika leta 1928, Narodni dom so zgradili po načrtih češkega arhitekta V. Hraskyja leta 1897, leta 1907 pa še Nemško hišo po načrtih dunajskega arhitekta P. P. Branga, ki so jo po 1. svetovni vojni preimenovali v Celjski dom.

Narodni dom je bil zgrajen z namenom, da bi zadostili vse bolj razvejanim dejavnostim Slovencev na kulturnem, političnem in družabnem področju konec 19. stoletja. Od vsega začetka je bil središče slovenskega meščanskega življenja v Celju, danes pa je v njem sedež mestne občine in v njegovih dvoranah še vedno potekajo prestižne kulturne prireditve. Desetletje po začetku delovanja Narodnega doma so v Celju nemški meščani zgradili Nemško hišo (Deutsches Haus), današnji Celjski dom, ki je bila center nemškega meščanstva v Celju. V Celju je namreč, tako kot v drugih mestih, v 19. stoletju kljub večinskemu slovenskemu prebivalstvu na podeželju še vedno prevladovalo nemško meščanstvo, ki je imelo bogato zaledje v tovarnah in močnem obrtništvu. Zasedali so vse pomembne položaje oblasti, sicer pa so bili prvi in drugi navajeni skupnega sobivanja. Položaj se je začel spremenjati po letu 1848, ko so se Slovenci tudi v Celju v obdobju narodnega prebujanja začeli vedno bolj organizirati in zlasti mladoslovenci so bili pobudniki organiziranja slovenske kulture. Tako je bila 16. septembra 1849 v Celju slavnost ob otvoritvi železniške proge Celje–Ljubljana, ob kateri so zaigrali prvo slovensko predstavo v celjskem mestnem gledališču, Linhartovo *Županovo Micko*. Leta 1862 je začela delovati slovenska Narodna čitalnica, ki je tudi v najtežjih časih dvigovala moralo Slovencem, čeprav je bilo njeno delovanje večkrat zelo oteženo ali celo prekinjeno, saj se je vladajoča nemška oblast pogosto počutila ogroženo (Goropevšek 1998: 156–161). Organizirali so tudi več slovenskih

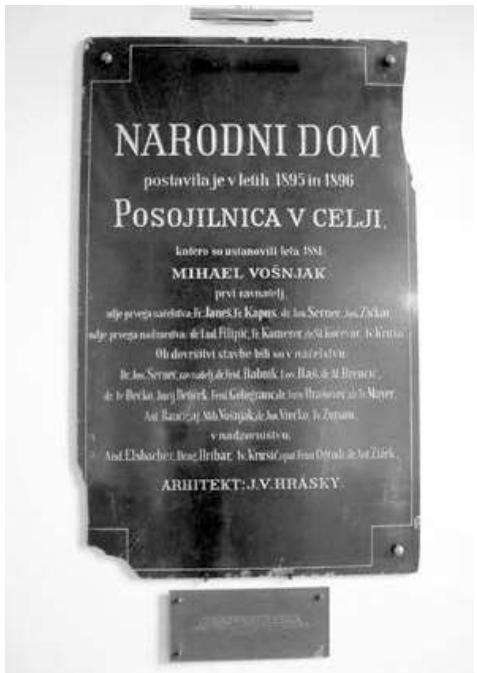
Dvorana Narodnega doma

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

taborov, ki so se na Slovenskem odvijali v letih od 1868 do 1871 (skupaj 17), ko jih je oblast zaradi velike priljubljenosti med slovenskim prebivalstvom prepovedala. Slovensko meščanstvo je tako z leti pridobivalo na moči in ugledu; zlasti zaradi naraščajoče ekonomske moči, h kateri je veliko pri pomogla celjska Ljudska posojilnica, ki je omogočala razvoj in širitev dejavnosti Slovenskim podjetnikom in obrtnikom. Za očeta slovenskih posojilnic tako velja prav Celjan Mihael Vošnjak, ki je bil tudi eden od snovalcev slovenskega meščanstva in vztrajen podpornik slovenskega jezika (Cvelfar idr. 2004).

Med znamenitimi nemškimi meščani v Celju lahko omenimo svetovno popotnico Almo M. Karlin (1889–1950), ki se je rodila in živila Celju, bila nemškega rodu in tudi pisala je v nemščini. Mestu je zapustila veliko zbirko predmetov s svojih potovanj in veliko rokopisov. V skoraj devetletnem popotovanju okoli sveta je obiskala obe Ameriki, Azijo, Tihomorske otoke, Avstralijo, Novo Zelandijo, del Afrike in Bližnji vzhod. Dobro je znala jezike, ki jih je v mladosti študirala v Londonu. Na potovanjih se je preživljala s pisanjem člankov za različne časopise in s poučevanjem jezikov. Potovala je sama, s svojo eriko, kot je imenovala pisalni stroj, kar je bilo za tiste čase precej nenavadno življenje za žensko, ter ves čas pisala. Njena zapuščina obsega poleg številnih prispevkov, ki jih je objavila v svetovnih in lokalnih časopisih, tudi več kot 20 daljših objavljenih pripovednih del ter mnoga druga, ki so ostala v rokopisu. Pisala je v nemščini in za nekatere časopise tudi v angleščini, zato so se raziskovanju njenih del pred slovensko osamosvojitvijo veliko intenzivneje posvečali v nemško govorečem prostoru, kjer so jo nekoč predlagali celo za Nobelovo nagrado. 22 njenih knjig je med letoma 1921 in 1937 izšlo pri različnih založbah v Nemčiji, Angliji, na Finskem in v Švici. Nekatere izmed njih so tudi ponatisnili (troje njenih najpomembnejših popotniških knjig je takrat doseglo naklado 80.000 izvodov) in jih prevedli v angleščino, francoščino in finščino. Ob 120-letnici njenega rojstva so ji v Celju postavili spomenik v obliki kipa, zato jo lahko na sprehodu po mestu zdaj znova srečamo v bližini železniške postaje, ko se s kovčkom vrača v Celje.

Viden slovenski jezikoslovec 19. stoletja je bil prav tako v Celju rojeni Vatroslav Oblak (1864–1896), ki je bil na univerzi v Gradcu v Avstriji tudi učitelj in predavatelj slovenskega jezika. Pomembni literarni in kulturni ustvarjalci iz Celja pa so med drugim pisatelj, pesnik in prevajalec Vladimir Levstik (1886–1957), dramatik, pesnik, pisatelj in po poklicu diplomat Anton Novačan (1887–1951), pesnik, duhovnik in arhivist Anton Aškerc (1856–1912), partizanski pesnik Karel Destovnik – Kajuh (1922–1944), pisatelj in novinar Miloš Mikeln (1930–), mladinska pesnica in pisateljica ter dramatičarka Bina Štampe Žmavc (1951–), pisateljica in ilustratorka Lilijana Praprotnik Zupančič, bolj poznana kot Lila Prap (1955–), ter dramatik, pisatelj, režiser in esejist Vinko Möderndorfer (1958–).

Plošča Ljudske posojilnice o postavitvi Narodnega doma

Mesto Celje je prireditelj več odmevnih festivalov, med drugim mednarodnega mladinskega pevskega festivala, ki je v letu 2011 že 29. po vrsti, v Slovenskem ljudskem gledališču Celje pa se od leta 1992 v februarju in marcu odvija festival Dnevi komedije, na katerem izbirajo in razglasijo žlahtne komedijante slovenskih gledališč – režiserja, igralko in igralca ter predstavo.

4 Zaključek

Kratek vpogled v dve največji gospodarski in kulturni središči jugozahodne Štajerske, Celjske kotline in Savinjske doline nas je seznanil s pomembnim delom slovenske zgodovine, ki ga v sebi hrani mesti Celje in Velenje. Obenem pa imata zaradi svoje razvitosti in intenzivnega delovanja tudi v sodobnem času pomembno vlogo v slovenskem prostoru ter posebnosti, ki ju označujeta.

Literatura in viri

- BADOVINAC, Bogdan idr., 1997: *Savinjsko, Celje, Velenje: A-Ž.* Murska Sobota: Pomurska založba.
- BADOVINAC, Tatjana idr., 2010: *Celjani so jih poznali.* Celje: Pokrajinski muzej.
- Brošure Turistično-informacijskega centra *Stari grad Celje, Muzej novejše zgodovine in Pokrajinski muzej v Celju.*
- CERAR, Irena, 2010: *Pravljične poti v zgodovino.* Ljubljana: Sidarta.
- CVELFAR, Bojan idr., 2004: *Znameniti Celjani.* Celje: Fitmedia.
- GOROPEVŠEK, Branko, 1998: Celje na meji evropskega vzhoda in zahoda skozi čas. Erika Kržišnik (ur.): *XXXIV. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Zbornik predavanj.* Ljubljana: Filozofska fakulteta. 151–169.
- GRDINA, Igor, 1999: *Celjski knezi v Evropi.* Celje: Fitmedia.
- KMECL, Matjaž, 1997: *Zakladi Slovenije.* Ljubljana: Cankarjeva založba.
- LAZAR, Irena, 2001: *Celeia: Arheološka podoba mesta/An archeological image of town.* Celje: Pokrajinski muzej.
- www.celje.si
- www.hmezad.si/hmelj
- www.rlv.si/si/premogovnik-velenje/
- www.velenje.si/

Predstavitev avtoric in avtorjev

Izr. prof. dr. **Milena Blažič** je po študiju (1985) na Filozofski fakulteti v Ljubljani na Oddelku za primerjalno književnost in literarno teorijo nadaljevala magistrski (1997) in doktorski študij (2001). Leta 1992 je izdala knjigo *Kreativno pisanje* in kasneje tudi delovne zvezke (1995, 1996 in 1997). Objavila je knjigo (Skrivni bralni zakladi, 2000, 2001), piše članke, izvaja seminarje ter sodeluje na mednarodnih srečanjih v Sloveniji in tujini. Od leta 1994 se aktivno udeležuje mednarodnih srečanj (Oxford, Roehampton-London idr.), kjer se tudi znanstveno-strokovno izobražuje. Je soavtorica nagrajenih beril (Bolonja 2003, Frankfurt 2003) *Svet iz besed* od 4.–9. razreda (2002–2005). Raziskovalno-znanstveno, strokovno in pedagoško se ukvarja z didaktiko književnosti, mladinsko književnostjo, ustvarjalnim pisanjem, teorijo mladinske književnosti, sodobno mladinsko književnostjo (primerjalno, problemsko, subverzivno, večkulturno mladinsko književnostjo), teorijami pravljic, primerjalno analizo pravljic ter poučevanjem književnosti in multimedijev. Je članica znanstvenega združenja Nordic Network for Children's literature (2002). Zaposlena je na Pedagoški fakulteti Univerze v Ljubljani kot izredna profesorica za didaktiko slovenščine in docentka za slovensko književnost. Je mentorica študentskih projektov Wikipedija, kjer ustvarjajo spletni portal slovenske mladinske književnosti, in Wikivir, kjer ustvarjajo zbirke slovenskih mladinskih leposlovnih besedil (od 2007/8 dalje).

Milena.Blažic@pef.uni-lj.si

Dr. **Mojca Doupona Topič** je redna profesorica na Univerzi v Ljubljani. Na Fakulteti za šport predava predmete s področja sociologije športa in športnih medijev na dodiplomskem in doktorskem študiju. Njeno raziskovalno delo obsega raziskovanje na področju sociologije športa. Rezultate svojega dela objavlja v domačih in mednarodnih znanstvenih in strokovnih revijah, znanstvenih monografijah in konferencah ter univerzitetnih učbenikih. Je mentorica triinsedemdesetih diplomskeih in petih magistrskih nalog ter treh doktorskih disertacij. Od leta 2000 je predstojnica Katedre za sociologijo in zgodovino športa. Aktivna je tudi v mednarodnem prostoru. Kot gostujuča profesorica je delovala na Deutsche Sporthochschule Köln, Universita degli studi di Roma »Foro Italico«, University of Colorado at Colorado Springs.

mojca.doupona@fsp.uni-lj.si

Izr. prof. dr. **Maja Đukanović** predava slovenski jezik na Filološki fakulteti v Beogradu v Srbiji, kjer je tudi diplomirala in magistrirala na področju teorije prevajanja ter doktorirala s temo *Sistem zaimenskih besed v srbskem in slovenskem jeziku*. Sodelovala je na vrsti znanstvenih srečanj doma in v tujini, večkrat pa je bila tudi na strokovnih izpopolnjevanjih na Univerzi v Ljubljani. Svoje strokovno zanimanje usmerja predvsem v slovenščino kot drugi/tuji jezik, v prevajalsko teorijo in prakso ter primerjalno slovensko-srbsko slovnicu. Vlada Republike Slovenije ji je l. 2007 podelila

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

Priznanje za ohranjanje slovenskega jezika in kulture v Srbiji. Na Filološki fakulteti v Beogradu je ustanovila štiriletni vzporedni študij slovenščine. Je avtorica in soavtorica več priročnikov, med drugim *Slovensko-srbskega in srbsko-slovenskega slovarja*.

majadj@eunet.rs

Manca Erzetič je diplomirana slovenistka in prejemnica univerzitetnega naziva Alumnus Primus. Študira primerjalno književnost in literarno teorijo na Filozofski Fakulteti v Ljubljani. Sodelovala je na mednarodnem simpoziju Ljubezen in seksualnost: kulturna, historična in antropološka prehajanja (*Ženska, ljubezen in seksualnost skozi moško percepcijo v realističnih romanih in sodobna shizofrenija čustev in čutov*; ISH 2010), je dobitnica prve nagrade (2005) in nagrade žirije (2004) literarnega natečaja Glas ženske (Pokrajina Gorica in MONG), objavlja prozo in poezijo (Locutio). Poučevala je mladinsko-ustvarjalne delavnice na osnovnih in srednjih šolah Goriške, septembra 2010 je vodila tečaj slovenščine (prog.: EILC) na Univerzi v Novi Gorici. Delovala je kot urednica in voditeljica oddaje na Radiu Robin.

manca.erzetic@gmail.com

Dr. Tanja Kajtna se znanstvenoraziskovalno ukvarja s psihologijo športa. Raziskovalni vidiki te tematike so ji bili v pomoč pri praktičnem delu v psihološki pripravi športnikov, že vrsto let sodeluje s številnimi vrhunskimi športniki (plavalci, atleti, umetnostnimi drsalci ...), izkušnje ima tudi s športniki invalidi. V svoje delo poleg fenomenološkega pristopa vključuje pristope vedenjsko-kognitivne terapije in hipnoterapije. Zaposlena je na Fakulteti za šport kot asistentka na Katedri za psihologijo športa in na Pedagoški fakulteti v Mariboru kot nosilka psiholoških predmetov na smeri za izobraževanje trenerjev ter je predsednica sekcije za psihologijo športa pri Društvu psihologov Slovenije.

tanja.kajtna@fsp.uni-lj.si

Boris Kern je profesor slovenščine in primerjalni slovanski jezikoslovec, trenutno pa študent 3. letnika doktorskega študija Slovenski knjižni jezik s stilistiko na Filozofski fakulteti in absolvent vzporednega študija poljskega jezika in književnosti. Na doktorskem študiju se ukvarja z besedotvorjem in pomenoslovjem. Študijsko se je izpopolnjeval tudi na Inštitutu za zahodno- in južnoslovenske jezike in književnosti Varšavske univerze, na Fakulteti za polonistiko Jagelonske univerze v Krakovu in Filozofski fakulteti Univerze v Zagrebu. Od leta 2009 je mladi raziskovalec na Inštitutu za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, od leta 2002 pa sodeluje s Centrom za slovenščino kot drugi/tuji jezik. Ukvarja se tudi s prevajanjem, leta 2010 je izšel njegov prevod romana *Lubiewo* sodobnega poljskega avtorja Michała Witkowskega.

boris.kern@gmail.com

Red. prof. dr. **Erika Kržišnik** je profesorica na Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete v Ljubljani, kot jezikoslovka se znanstveno in strokovno ukvarja s področjem frazeologije, posebej slovenske frazeologije; poleg tega še s kognitivno semantiko, zvrstnostnimi in normativnimi vprašanji slovenskega jezika, deloma tudi z raziskovanjem slovenščine kot drugega oziroma tujega

jezika. Ves čas spreminja dogajanja v jezikoslovju in slovenistiki in vanje aktivno posega s svojimi strokovnimi ocenami – tako v strokovnem kot poljudnjem tisku.

erika.krzisnik@ff.uni-lj.si

Metka Kuhar je doktorica komunikologije, docentka za področje socialne psihologije, predavateljica in raziskovalka na Fakulteti za družbene vede ter na Fakulteti za socialno delo. Ukvarja se s psihologijo medosebnega komuniciranja in odnosov ter študijami mladine.

kuhar.metka@gmail.com

Dr. **Mojca Nidorfer Šiškovič** je koordinatorica programov Slovenčina na tujih univerzah, Seminar slovenskega jezika, literature in kulture ter Simpozij Obdobja na Centru za slovenščino kot drugi/tuji jezik, ki deluje v okviru Oddelka za slovenistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Diplomirala je iz slovenščine in angleščine (1995), leta 2003 magistrirala iz ekonomske vede, v letu 2011 pa doktorirala na področju slovenskega jezikoslovja s temo *Pragmaticnojezikoslovna analiza elektronskih poslovnih pisem v slovenščini*. Ukvarja se s pragmatičnim jezikoslovjem, teorijo diskurza, žanrsko analizo in poslovno komunikacijo. S prispevki redno sodeluje na znanstvenih konferencah doma in v tujini ter ima več objav v slovenskih in mednarodnih publikacijah, predavala je na univerzah v Pragi, Katovicah in Bielskem Biały, Lizboni in Clevelandu. Uspešno skrbi za promocijo slovenistične znanosti in slovenske kulture po svetu, zlasti z dodatnimi projekti Svetovni dnevi programa Slovenčina na tujih univerzah.

mojca.nidorfer-siskovic@ff.uni-lj.si

Izr. prof. dr. **Irena Novak Popov** je diplomirala na Filozofski fakulteti v Ljubljani iz angleškega in francoskega jezika s književnostma (1977), z vzporednim študijem slovenistike, magisterijem (1991) in doktoratom (1995) se je preusmerila v slovensko književnost, predava na Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete. Osnovni področji njenega strokovnega zanimanja sta sodobna kratka proza in poezija: semantične figure, oblike, tokovi, prevajanje, medkulturni dialog, tematska raznovrstnost, ustvarjalnost pesnic. Objavlja v strokovnih revijah, zbornikih z znanstvenih simpozijev in konferenc ter knjigah, npr. *Sprehodi po slovenski poeziji* (2003). Poleg geselskih člankov za leksikone in enciklopedije je napisala poglavja o poeziji v srednješolskih učbenikih za pouk književnosti *Branja 3* in *Branja 4*. Več let je pripravljala obsežno *Antologijo slovenskih pesnic 1–3* (Ljubljana, 2004–2007). Ob vodenju 23. mednarodnega simpozija Obdobja (zbornik referatov *Slovenska kratka pripovedna proza*, 2006) in Seminarja slovenskega jezika, literature in kulture (2006, 2007) se je lotevala tudi analiz slovenskega pripovedništva, ki so zdaj zbrane v knjigi *Izkušnja in pripoved* (2008). Na SSJLK je bila več let lektorica v izpopolnjevalni skupini, vodila je jutranje tečaje, predavala in bila v letih 2006 in 2007 predsednica.

irena.novak2@guest.arnes.si

Tina Palaić je zaključila študij na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani z diplomsko nalogo *Med teorijo in prakso: antropološka raziskava dogajanja ob institucionalnem ukrepanju v primerih nasilja v družinah* (2011). Kot antropologinjo

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

jo zanimajo predvsem medicinska antropologija, antropologija migracij in antropologija izobraževanja. Študij antropologije nadgrajuje z dodiplomskim študijem pedagogike na Oddelku za pedagogiko in andragogiko na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Poleg študijskih obveznosti jo zelo veselijo tudi potovanja v neznane dežele in spoznavanje različnih kultur, ljudi in njihovih vsakdanjih življenjskih potevkov, pri čemer jo pot rada zanese v neevropska okolja.

tiu.tinna@gmail.com

Doc. dr. **Mateja Pezdirc Bartol** je docentka za slovensko književnost na Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. V svojem pedagoškem in raziskovalnem delu se ukvarja z analizo slovenskih dramskih besedil, teorijo drame, mladinsko književnostjo ter s procesi branja in razumevanja literarnih besedil, o čemer je izdala znanstveno monografijo *Najdeni pomeni: empirične raziskave recepcije literarnega dela*. Je soavtorica srednješolskih učbenikov *Umetnost besede 3* in *Umetnost besede 4*, učbenikov za učenje slovenščine kot drugega/tujega jezika *S slovenščino nimam težav* in *Literarna sestavljanka: umetnostna besedila na tečaju slovenščine za tujce*, bila je predsednica 44. in 45. seminarja slovenskega jezika, literature in kulture ter urednica pripadajočih zbornikov: *Slovenski jezik, literatura, kultura in mediji* ter *Telo v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*.

mateja.pezdirc-bartol@guest.arnes.si

Prof. dr. **Jože Ramovš** (roj. 1947) je diplomiral iz skupinskega dela na Višji šoli za socialno delo v Ljubljani, doktoriral iz filozofske antropologije pri prof. dr. Antonu Trstenjaku na Teološki fakulteti ter opravil specializaciji iz Frankove logoterapije in iz zakonske komunikacije v Münchnu. Je predstojnik Inštituta Antona Trstenjaka za gerontologijo in medgeneracijsko sožitje (www.instantonatrstnjaka.si), raziskovalec in predavatelj na več fakultetah, njegova bibliografija šteje nad 1.000 objav. Zadnji dve desetletji je njegovo glavno delovno področje medgeneracijsko sožitje in komunikacija ter družbena, družinska in osebna priprava ljudi na kakovostno staranje v razmerah naglega staranja prebivalstva in drugih vidikov demografske krize v Sloveniji in Evropi. Je avtor novih socialnih modelov krajevnih medgeneracijskih središč in socialne mreže za kakovostno staranje in solidarno sožitje generacij, spoznaj o socialnem imunskem sistemu ter o antropohigieni za krepitev telesnega, duševnega, duhovnega, socialnega, razvojnega in eksistencialnega človekovega zdravja.

joze.ramovs@guest.arnes.si

Izr. prof. dr. **Mojca Ramšak**, znanstvena sodelavka, je diplomirala iz etnologije in filozofije leta 1993, 1997 magistrirala in 2000 doktorirala iz etnologije na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Zaposlena je na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani. Raziskuje na področju etnologije, kulturne/socialne antropologije in folkloristike, pri čemer uporablja kritične, eksperimentalne in tradicionalne kvalitativne oblike raziskovanja, ki so v interesu družbene pravičnosti, dostenjanstva in človekovih pravic. Napisala je štiri znanstvene in eno strokovno monografijo (*Tako smo živelj: življenjepisi koroških Slovencev 1–10: stvarno, krajevno, osebno kazalo ter kazalo hišnih imen*, 2002; *Portret glasov. Raziskave življenjskih zgodb v etnologiji – na primeru koroških Slovencev*, 2003; *Žrtvovanje resnice. Opoz zmužljivih diskretnih nediskretnosti*,

2006; *Družbeno-kulture podobe raka dojk v Sloveniji – Social and cultural imagery of breast cancer in Slovenia*, 2007; *Čast ni balast*, 2011), (so)urejala strokovne ter znanstvene publikacije v Sloveniji, Italiji, Avstriji in ZDA, bila je odgovorna nosilka raziskovalnega projekta *Slovenski etnološki leksikon* (Ljubljana, 2004). Trenutno pripravlja dopolnjeno verzijo knjige *Družbeno-kulture podobe raka dojk*, ki bo izšla v slovaščini leta 2012 v Bratislavi. Leta 2001 je soustanovila Center za biografske raziskave v Ljubljani.

mojca.ramsak@guest.arnes.si

Dr. **Vera Smole** je redna profesorica za dialektologijo in zgodovino slovenskega jezika na Oddelku za slovenistiko FF UL. Pred tem je bila kot raziskovalka in vodja dialektološke sekcije zaposlena na Inštitutu za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. Njeno raziskovalno delo je usmerjeno v geolingvistiko, narečno leksikologijo in frazeologijo, tonematiko in v opis posameznih narečnih govorov in narečij. Je tudi članica Mednarodne komisije za sestavo *Slovanskega lingvističnega atlasa* (OLA) pri Mednarodnem komiteju slavistov.

vera.smole@ff.uni-lj.si

Maja Smotlak je mlada raziskovalka na Znanstveno-raziskovalnem središču Koper Univerze na Primorskem, kjer se ukvarja z raziskovanjem literarnih ved. Je podiplomska študentka slovenistike tretje stopnje, asistentka na Oddelku za slovenistiko in članica Katedre za večjezičnost in medkulturnost na Fakulteti za humanistične študije Koper. S svojimi književnimi recenzijami redno sodeluje s tržaško revijo *Rast* in Radiom Koper v oddaji *Iz kulturnega sveta*. Občasno prevaja besedila iz italijanskega jezika v slovenski in obratno. Je prejemnica Bartolove nagrade Fakultete za humanistične študije Koper za diplomsko delo *Ženski liki v romanu Borisa Pahorja Parnik trobni*, ki je nastalo pod mentorstvom izr. prof. dr. Krištofa Jacka Kozaka.

maja.smotlak@zrs.upr.si

Doc. dr. **Đurđa Strsoglavec** je docentka za hrvaško in srbsko književnost na Oddelku za slavistiko FF UL. Predmet njenega pedagoškega in znanstvenega interesa so južnoslovanske književnosti in prevodoslovna vprašanja prevajanja iz/v sorodne jezike.

durda.strsoglavec@guest.arnes.si

Doc. dr. **Matej Šekli** je leta 2001 diplomiral iz primerjalnega slovenskega jezikoslovja in slovenščine ter leta 2007 doktoriral iz jezikoslovja, oboje na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Je docent za področje primerjalnega slovenskega jezikoslovja na študijskem programu Primerjalno slovansko jezikoslovje na Oddelku za slavistiko FF UL ter sodelavec Dialektološke sekcije Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. Njegova znanstvenoraziskovalna področja so primerjalno jezikoslovje slovanskih jezikov, zgodovinska slovnica in narečjeslovje slovenskega jezika ter slovensko imenoslovje. Leta 2008 je izšla njegova monografija *Zemljepisna in osebna lastna imena v kraju Livek in njegovi okolici* (zbirka Linguistica et philologica, 22, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU).

matej.sekli@guest.arnes.si

Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

Anja Štefan živi v Cerknici in deluje kot samostojna umetnica. Diplomirala je iz slovenistike in anglistike, magistrirala iz folkloristike. Raziskuje slovensko pripovedno izročilo, piše pravljice, uganke in pesmi za otroke ter deluje kot ena redkih slovenskih profesionalnih pripovedovalk. Že štirinajst let vodi pripovedovalski festival Pravljice danes, ki se je razvil v osrednje pripovedovalsko dogajanje pri nas. Doslej je izdala 19 knjig avtorskih pesmi, pravljic, ugank, slikopisov, priredb folklornih pripovedi ter prevodov. Zanje je prejela več priznanj in nagrad.

anja.stefan@volja.net

Dr. **Ada Vidovič Muha** je redna profesorica slovenskega knjižnega jezika in stilistike na Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete v Ljubljani. Težišče njenih raziskav je vezano na slovnična področja z monografsko predstavljenim skladenskim pretvorbenim besedotvorjem (1988), na leksikalno pomenoslovje, ki je prav tako monografsko predstavljeno (2000), in teorijo (knjižnega) jezika s sociolingvistiko. Je soavtorica treh knjig *Slovarja slovenskega knjižnega jezika*, avtorica vsaj 300 člankov in razprav, bila je mentorica več kot tridesetim doktorjem in magistrom jezikoslovja.

ada.vidovic-muha@guest.arnes.si

Špela Zupan je absolventka slovenskega jezika in književnosti ter primerjalne književnosti in literarne teorije. Med študijem je raziskovala SMS-komunikacijo, sodobne obdelave antičnih mitov ter estetiko performativnega gledališča. V okviru priprave diplomskega dela pod mentorstvom izr. prof. dr. Irene Novak Popov in izr. prof. dr. Matevža Kosa raziskuje najmlajšo slovensko pesniško generacijo, na njen rep pa se z lastnim ustvarjanjem priključuje tudi sama. Občasno objavlja kritike in recenzije pesniških zbirk na spletnem portalu AirBeletrina.

spela37zupan@gmail.com

Dr. **Alojzija Zupan Sosič**, izredna profesorica za slovensko književnost na Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete v Ljubljani, je diplomirala na Filozofski fakulteti v Ljubljani iz slovenščine, srbohrvaščine ter primerjalne književnosti in literarne teorije. Objavila je veliko člankov v Sloveniji in tujini ter pet knjig: srednješolska učbenika (v soavtorstvu) *Branja 3* in *Branja 4*, dve monografiji, *Zavetje zgodbe. Sodobni slovenski roman ob koncu stoletja* in *Robovi mreže, robovi jaza: sodobni slovenski roman*, ter prvo antologijo slovenske erotične poezije *V tebi se razraščam*. Uredila je simpozijski zbornik *Obdobja 29* z naslovom *Sodobna slovenska književnost (1980–2010)* in antologijo *Antologija sodobne slovenske literature* (s souredniki). Je članica državne maturitetne komisije za slovenščino in predsednica programa Slovenščina na tujih univerzah (STU) v okviru Centra za slovenščino kot drugi/tuji jezik na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Področja njenega znanstvenega raziskovanja so: sodobni slovenski roman, slovenska ljubezenska in erotična književnost, teorija pripovedi ter teorija spolov in spolne identitete.

alojzija.zupan-sosic@guest.arnes.si